

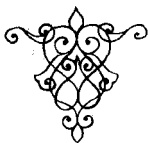

АЗИЗ ҚАЮМОВ

АЛИШЕР
Навои

**Улуғ шоир ҳаёти ва ижоди
тўғрисида лавҳалар**

Тошкент
«Камалак»
1991

Қаюмов Азиз.

К 35 Алишер Навоий: (Улуғ шоир ҳаёти ва ижоди тўғрисида лавҳалар).— Т.: Камалак, 1991.—176б.

Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоийнинг ҳаёти элу юртга садоқат билан хизмат қилишнинг энг ёрқин тимсолидир. Узининг беқиёс истеъдодини энг сўнгги заррасигача рўёбга чиқарган бу буюк зот ўлмас асарлари билан ўзбек тили ва ўзбек адабиётига асос солди. Ушбу асарда Навоийнинг ҳаёти ва ижоди тўғрисида илмий-бадий тарзда сўз юритилади. Китоб беназир шоирнинг 550 йиллигига армуғондир.

Қаюмов А. Алишер Навои.

К $\frac{4702620201-65}{356(04) 91}$ 13—91

ISBN 5-633-00608-9

Азиз Қаюмов, 1991 (Тўлдирилган, қайта нашр)

МУАЛЛИФДАН

Муҳтарам ва қадрли китобхон!

Улуг устоз, мутафаккир шоир Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижодига бағишланган китобим 1976 йилда «Еш гвардия» нашриёти томонидан босиб чиқарилган эди. Шундан бери анча фурсат ўтди. Ўзбек навоийшунослиги бу орада бир неча янги натижаларга эришди. Навоий ижодига оид тушунчалар бойиди. Шуни назарда тутиб, китобни бирмунча тўлдириб, қайта ишлаб чиқдим. Хусусан, Навоийнинг отаси Ғиёсиддин баҳодирнинг табиатини кўрсатувчи лавҳалар, Навоийнинг Сабзавор шаҳрида эканида олган таҳсилга доир қисмлар; Навоийнинг ҳомийси ва тарбиячиси, Хуросон подшоҳи Абулқосим Бобур Мирзо тўғрисидаги бўлақлар ёзилди. Навоий ёшлик йиллариданоқ ўз ижоди, тафаккури билан катта ёшли зукко замондошларининг эътирофини қозонган эди. Лутфий, Саййид Ҳасан Ардашер, Жомий каби зотларнинг ёш Навоийга қандай ҳурматли муносабатда бўлганлари аён. Китобга шу борада Навоийнинг ўша давр таниқли иждоқларидан Хожа Ҳасан Хизршоҳ билан ўзаро мулоқатлари тўғрисидаги боб киритилди.

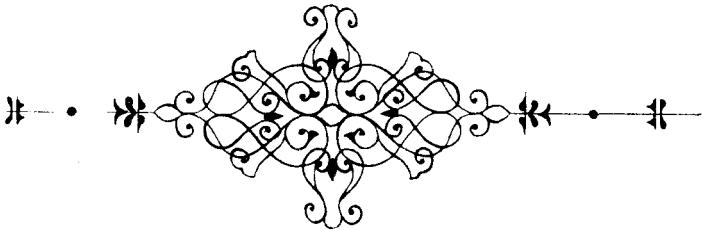
Навоий лирикасига оид қисмлар унинг орифона ва ошиқона шеърлари тўғрисидаги маълумотлар билан: Навоийнинг форсий девони, унинг «Вақфия», «Назм ул жавоҳир», «Сирожул муслимийн», «Тарихи анбиё ва ҳукамо» ҳамда «Тарихи мулуки Ажам» асарлари ҳақидаги илмий ва бадиий лавҳалар билан тўлдирилди. Асарнинг яқунловчи қисми анча қисқартирилди. Хуллас, қўлингиздаги китоб қайта ишланиб, таҳрир этилган ҳолда диққатингизга ҳавола қилинмоқда.

Мен катта мамнуният билан ушбу нашрни амалга оширишда кўрсатган хизматлари ва эътиборлари учун «Қамалак» нашриётининг муҳтарам ходимларига ўз миннатдорлигимни изҳор этаман.

Ҳурмат билан Азиз ҚАЙУМОВ

20 январь 1991

Тошкент

ХУШХАБАР

овуқ қиш шамоли Ҳирот шаҳри кўчалари бўйлаб изғийди. У қасрлар ва юксақ деворли уйлар тоmidан қорларни сунуриб, ҳовли ва кўчаларга сочади, жипс ёшилган дераза ва кўча эшикларга ўзини уради, ўткинчи одамларнинг энгил-бошини юлқилайди. Мўйлаблари устидаги намни музга айлантиради, яноқ ва бурунларини чимчилаб ўтади. Тимлар билан беркитилган расталар остига кириб олган киши изгирип таъқибидан қутулгандек бўлади.

Очиқ майдондан ўтиб, тим остидаги ёпиқ дўкон олдида тўхтаган йўловчи эгини қоқди, телпагини олиб, унга ёпишган қорни силкитди-да, қайта кийди. У сал нафасини ростлаб олгач, шахдам одимлаб, йўлида давом этди.

Усти ёпиқ узун кўчанинг икки четида бир-бирига зич ёпишган дўконлар саф чеккан. Аҳён-аҳёнда тимнинг очиқ жойидан тушган нур кўча ва дўконларни ғира-шира ёритади, чироқ ёқишга ҳожат йўқ эди. Кўп дўконлар очиқ, уларда турли-туман матолар шифт баробар уюлиб ётарди. Улугсифат дўкондорлар харидорни сабр-тоқат билан кутиб ўтиришарди.

Йўловчи дўконлар ёнидан жадал ўтиб борар, йўл-йўлакай баъзи дўкондорлар билан ўнг қўлини кўксига қўйиб саломлашарди. Ниҳоят у чолғу асбоблари сотиладиган дўкон олдида тўхтади. Дўкондор уни кўргач, ўрнидан даст турди-да, кўришгани қўл узатди.

— Ҳа. Мавлоно Али, қани ичкарига мархабо, — деди дўкондор. — Не бўлди, барвақт йўлга ошиқибдилар?! Сал исиниб олинг, эрталабки изгирип бағоят захрлидир.

Йўловчи миннатдорчилик изҳор этиб, дўкон ичига кирди. Ковушини ечиб, кўрпачага чордона қуриб ўлтиргач, дарҳол совуқ қотган бармоқларини манқал устидаги чўққа тутиб, иситди. Дўкондор икковлари кўлларини юзларига тортиб фотиҳа ўқишгач, бир-бирларидан такрор ҳол-аҳвол сўрашди. Али дўкон деворларига осилган танбур, дутор, рубоб, қўшнаё ва бошқа мусиқа асбобларини бирма-бир кўздан кечириб чиқди.

— Янги танбур олмоқчиман, — деди Али дўкондорга. — Қўлимдаги яроқсиз бўлиб қолди.

Дўкондор Алининг юзига хушнудлик билан боқди. Али йигирма ёшлар атрофида, хатлари энди сабз ураётган, чехраси ёқимли қотма йигит эди. Унинг юз-кўзидан хуш табиати, нозик дид эгаси экани сезилиб турар эди.

— Сизга атаб махсус тайёрлатганим бўлсин, — деди дўкондор. — Чунки жаноблари учун устолар алоҳида ихлос билан ясагайлар.

Улар яна бир неча фурсат суҳбатлашиб ўтиришди. Исиниб олган Али дўкондордан изн сўраб, ўрнидан турди.

— Йўллари бўлсин? — деди дўкондор хайрлаша туриб.

— Саройга, Гиёсиддин поччамиз хузурига ошиғич етмагим даркор.

Али шундай деди-да, дўкондор билан хайрлашиб, йўлида давом этди. У қатор-қатор кўзни қамаштирувчи олтин, жавоҳир, ёқут, зумрадлар, ҳар турли қимматбаҳо тошлар билан зийнатланган буюмлар, тақинчоқлар, тайёр кийимлар, бош кийимлари тўла дўконлар, пойабзал растаси олдидан парвосиз ўтди. Али растадан чиқиб яна изгиринга дуч келди. У телпагини бостириб олди. Растандан чиққач, йўл иккига бўлинди. Бири карвонсарой сари кетарди. Ҳали барвақт бўлишига қарамай, кўчада юк ортилган аравалар, туя ва эшаклар тўхтовез ўтиб турарди. Аравакашларнинг бақириқ-чақириқлари қулоққа чалинарди. Али ўнг томондаги кўчага бурилди. Кўчанинг икки томонидаги пастак деворлар теңасидан тоқ сўкчақлари кўзга ташланарди. Тоқлар совуқ уришидан эҳтиётлаб ўраб-чирмалгани учун бу сўкчақлар ағдариб қўйилган панжарага ўхшаб кетарди. Али жадал юриб катта бир майдонга чиқди. Майдоннинг олд томонида уч катта мадраса жойлашган бўлиб, уларнинг баланд пештоқлари сержило нақшлар билан безалган эди. Эрталабки машгулотга

ошиққан талабалар совуқдан қунишиб мадраса ҳовли-сига кириб боришарди. Улар ҳовлида, ҳужрада яшайди-ган «толиби илм»ларга қўшилишиб дарсхоналар сари ошиқшарди.

Ўнг томондаги муҳташам мадраса қуббалари оша олисдаги Ихтиёриддин қалъасининг муаззам қўрғонла-ри кўзга ташланарди. Али шу қалъа дарвозаси олдига келиб тўхтади. Қалъа шаҳардан анча юқорида жойлаш-ган бўлиб, бу ердан бутун Ҳирот кўришиб турар эди. Усти ёпиқ кўчалар, бир-бирига мингашиб кетган ҳов-лилар, муҳташам масжид ва мадрасалар, осмон сари улугворлик билан кўкка юксалган миноралар... Шаҳар четидаги Херируд дарёсидан шаҳар сари тармоқланган ариқлар Ҳиротнинг сонсиз боғлари, ҳовузлари ва ҳовли-ларига сув келтиради, унга ҳаёт бағишлайди. Аммо ҳозир ариқлар музлаган. Али шаҳарни хўп томоша қилгач, ичкарига юрди. Дарвоза олдида турган соқчи-лар бошлиғи Алини ҳурмат билан қалъа ичига кузатди. Яқинда хизматга кирган ёш соқчи ваҳшатли ва ди-моғдор бошлигининг оддийгина кийинган, кўриниши ва энгил-боши билан бошқалардан фарқ қилмайдиган бу кишига эҳтиром кўрсатганидан ҳайрон бўлиб, ёнида-ги шоп мўйлабли, афтидан анчадан бери хизмат ўтаёт-ган шеригидан аста сўради:

— Қим бўлди бу йигит, нега бошлиқ унга бу қадар иззат кўрсатдилар?

— Бу йигит подшоҳга яқин оиланинг фарзандидир. Унинг поччаси Гиёсиддин саройда бош ўрин тутган мансабдорлардан бўлади. Бу оила подшоҳ оиласи би-лан, болалари шахзодалари билан яқиндирлар, ҳатто қариндошликлари ҳам бўлса керак.

Гиёсиддин сарой хизмати билан банд эди. У бир неча кундирки, уйига боргани йўқ. Подшоҳнинг муҳим топ-шириғи билан у вилоят навоҳийларидан бирига бориб келган, икки кундан бери саройда эди. Қирқ ёшлар чамасидаги, қотмадан келган, чехрасидан шижоат, ҳар бир ҳаракатида қатъият ва шахдамлик ёгилиб турган бу киши сарой аҳли ўртасида катта мавқега эга эди. Унинг оқилона маслаҳатларига подшоҳ ҳам қулоқ осар, унинг дўстлари ҳам, душманлари ҳам бу одам-нинг тадбиркорлигини, ҳар бир ишни чуқур мулоҳаза ва маслаҳат билан амалга оширишини, одамларга гамхўрлигини яхши билар эдилар.

Хонанинг эшиги қия очилиб, Алининг боши кўринди.

Ғиёсиддин унга тура тур дегандек ишора қилиб, машғулотда давом этди. Али хонанинг эшигини берки-тиб, ташқарида қолди. Бир оз фурсат ўтгач, хонадаги кишилар чиқиб кетишди. Шундан сўнг Али хонага кириб, Ғиёсиддин билан кўришди. Алининг чеҳрасида шодлик ифодаси зухур этиб турар, поччасининг хизмат сафаридан қандай қайтганини сўраб ўлтирмасданок гап бошлади:

— Суюнчи берасиз почча, хушxabар олиб келдим. Олло таоло сизга фарзанд ато қилди, ўғил! Бугун сахар вақти опамизнинг кўзлари ёриди!

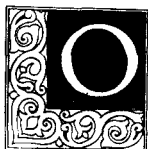
Ғиёсиддин азбаройи хурсандлигидан ўрнидан туриб кетди. Дарров белидаги олтин билан зийнатланган сербезак камарини ечиб Алининг белига тақди. Яхши хабар келтиргани учун уни дуо қилди. Қайтадан ўтиришди. Ғиёсиддин қайнисини саволга кўмиб ташлади. Али барча саволларга батафсил жавоб берди. Дояларнинг гапича чақалоқ соғлом, онасининг аҳволи яхши. Ҳовлида катта хурсандчилик. Мунажжим домла Идрис аллақачон фол очиб боланинг бахтли юлдуз остида дунёга келганини билдирди. Ҳамма отанинг йўлига мунтазир.

Ғиёсиддин шодлик тўла кўзларини Алидан узмас, унинг сўзларини жон қулоғи билан тинглади эди. У Алини яхши кўрар эди. Унинг хушхулқ, хуштаъб ва дардманд йигит экани, шеър ёзиш ва чолғучилик маҳорати, хаттотлиги, ўз мақсадлари йўлидаги ихлос ва садоқати Ғиёсиддинга маъқул эди.

— Раҳмат, сиздан гоаят миннатдорман, иним, — деди Ғиёсиддин. — Илоҳи умрингиз узоқ бўлсин. Яхши соатда хушxabар келтирдингиз. Жиянингизни сизнинг номингиз билан атаймиз. Сиздек шоир, фозил одам бўлсин. Яна шер ҳам қўшамиз. Шердек қудратли, жасур бўлиб ўссин. Фарзандимизнинг номи Алишер бўлади.

Бу воқеа ҳижратнинг 844 йили рамазон ойининг 17 кунда содир бўлди. Милод ҳисобида эса 1441 йилнинг 9 феввали эди.

ДИЛКАШ СУҲБАТЛАР

Орадан бир неча йил кечди. Алишер тўрт ёшга қадам қўйди. Али ва Алишер кўпинча бирга юришарди. Али сеvimли жиянини соя-салқин боғларда ўйнатар, биргалашиб бозор расталарида, кўчаларда кезишар, гоҳо мадрасадаги ўртоқлари ёнига ҳам олиб борар эди. Али уйда мутолаа билан машгул бўлиб ўтирганда, Алишер ёнига келиб ўтирар, овоз чиқариб ўқишни сўрар эди. Шеърларнинг қироат билан ўқилганини эшитиш Алишерга хуш ёқар эди. Али танбур ёки дутор чалиб, ашула айтишни севар эди. Алишер тоғаси айтган қўшиқларни мириқиб тинглар, чолгу асбобларининг қандай қилиб оҳанг чиқаришини билишга интилар эди.

Али яхшигина шоир ҳам эди. У Ғарибий тахаллуси билан шеър битарди. Хуросон ва Самарқанд назм аҳли орасида Ғарибийнинг туркий ва форсий тилларда битилган шеърлари анча шуҳрат топган эди.

Алининг акаси Мир Саид — Алишернинг катта тоғаси ҳам шоир эди. У Кобилий тахаллуси билан шеърлар ёзган эди. Кобилийнинг туркий тилда яратган шеърлари йиғса бир девон бўлгудек эди.

Ғиёсиддин гарчанд шеър машқ қилмаган бўлса-да, шоирлар, олимлар суҳбатини жуда ёқтирар эди. Шунинг учун Ғиёсиддиннинг катта меҳмонхонаси ҳамиша шеър, соз аҳли билан гавжум бўларди. Узоқ қиш кечаларида дўстлар жам бўлишиб мушоира қилишар, айрим байт, мисраларнинг мазмуни устида баҳслашишар, шашмақом куйларини тинглаб завқланишар эди. Ғиёсиддинлар хонадонида шеър ва мусиқа, илм ва фазл ҳукмрон бўлиб, ёш Алишер мана шу мусаффо муҳитдан баҳра олиб ўсди.

Тўрт ёшли Алишерга тоғаси Мавлоно Али машҳур форс шоири Қосим Анворнинг қуйидаги байтини ўргатди. (Барча зодагон оиласидаги болалар каби Алишер туркий ва форсий тилларда эркин сўзлашар эди.)

Риндему, ошиқему жаҳон сўзу жома чок,
Бо давлати гами ту зи фикри жаҳон чи бок.

(Риндлармиз, ошиқлармиз, жаҳонни куйдирувчи,
ёқасин чок этувчилармиз.

Сенинг гаминг давлатида жаҳон фикридан нега гам чекар эканмиз.)

Бир куни одатдагидек Ғиёсиддиннинг ташқари ҳов-

лисидаги меҳмонхонасида шеър ва musiқа аҳли жам бўлди. Бу гал суҳбатни Мир Саид Қобилий бошқарди. Меҳмонлар нарқуларга суяниб, шеър шакллари тўғрисида сўзлашишар, пойгакда Гиёсиддин билан Ғарибийнинг ёнида Алишер ҳам ўлтирар эди.

— Туюқ, гарчи гоят қизиқарли бўлса-да, унда тўла бир мазмун баёни мушкулдир, — деди меҳмонлардан бири. — У фақат сўз ўйини учунгина мос.

— Ҳар нарса шоирнинг қобилияти орқали аён бўлур. Туюқда ҳам ҳар қандай мазмун ифодаси жой ола билар. Зотан шеър мазмуни билан қимматлидир. Мазмунсиз шеър — маъносиз сўз демак, — дея бошқа бир меҳмон унга эътироз билдирди.

— Ҳар бир баҳс ҳужжат ила исбот тошур. Мен яқинда Мавлоно Қобилийнинг бир туюқларини ўқиб эрдим. У ҳам мазмун, ҳам шакл комиллигига айни шоҳид бўлур, — деди бошқа бир меҳмон ва Қобилийдан ўша туюқни ўқишни илтимос қилди.

Мир Саид Қобилий қўлидаги пиёлани дастурхонга қўйиб, айтилган шеърни ўқиди:

Эй муҳиблар, етсангиз гар ёза сиз,
Гул адоқинда хумори ёзасиз.
Гар мен ўлсам турбатимнинг тошига
Қуштаи бир шўх эрур деб ёзасиз.

(Эй дўстлар, агар ёзга етиб олсангиз, гуллар бағрида хумор тарқатасизлар. Аммо агар (мен ўшанда) ўлган бўлсам, мазорим тошига бир шўх (ёрнинг) қурбони бўлди деб ёзасизлар).

Мажлис аҳли Қобилийнинг шаънига таҳсин ўқиди. Шу билан туюқ тўғрисидаги баҳсга чек қўйилиб, сўз шашмақом тарихи, қайси вазннинг қайси оҳангга мос келишига кўчди. Мажлис аҳлининг илтимосига кўра Али Ғарибий қўлига танбур олди. Яна бири дуторини созлай бошлади. Хонада киши руҳини аллаловчи куй таралди.

Чашми бемори ту ҳар дам потавонам мекунад,
Лаъли жон баҳиши ту, жоно, қасди жонам мекунад

(Сузилган қўзларнинг ҳар доим мени ожиз қилиб қўяди, ҳаёт бағишловчи лабларинг эса, жонон, жонимга қасд қилади.)

Бу ўша вақтда Хуросонда севиб айтиладиган ашула бўлиб, унинг шеърини Мавлоно Али Ғарибий ёзган эди.

Алишер отасининг тиззасига бошини қўйганича қўшиқни ҳузур қилиб тингларди.

Ниҳоят меҳмонларга ош тортилди, чойдан сўнг улар ўринларидан кўзғалдилар. Гиёсиддин тиззасига бош қўйиб ухлаб қолган ўғилчасини авайлаб кўрпачага ётқизди. Мирсаид ва Али билан бирга меҳмонларни кузатиб чиқди.

МАКТАБ

1445 йили тўрт яшар Алишер олий насаб оилаларнинг фарзандлари таълим оладиган мактабга берилди. Гилам тўшалган чоғроқ хонада болалар чордана қуриб ўлтиришарди. Болаларнинг ҳаммаси яхши кийинган, бошларида саллача, қўлларида қуръон, ёнларида кичкина қора тахта. Тўрдаги кўрпачада ўқитувчининг юзи нуроний бўлса-да, қовоқлари чимирилган, кўзлари жиддий ва таҳдидли боқади. Унинг қўнғлидаги меҳр ва оталарча ғамхўрлик ифодаси юзидаги ясама газаб пардаси билан беркитилган. Ўқувчилар ҳамиша ундан ҳайиқишлари керак. Агар у тишининг оқини кўрсатиб қўйса бас, талабалар дарҳол тўпалонни бошлаб юборишади.

«Гарчи булар оқ суяклик даъво қиладиган кишиларнинг болалари бўлсалар-да, улар ўзларига хўб бино қўйиб фарзандларининг аъло хулқи ва тарбиясига шшонсалар-да, барибир ёш бола ёш болалигига боради. Шунинг учун уларни қаттиқ қўлда маҳкам ушлаш шарт, шундагина улар билим оладилар», — деб фикр қилар эди домла. Шунинг учун у юрагидаги болаларга нисбатан бўлган меҳрни ирода билан жиловлаб, уларга қаттиққўллик билан муомала қилар эди. Унинг куни болалар билан олишиб ўтар, ҳаммавақт унинг қўли баланд келарди. Юмшоқ табиат, қўнғилчан бу одам бутун умрини болаларни шундай усул билан тарбиялаб, уларга билим беришга бағишлаган эди. Ўқувчилар ундан кўрқсалар-да, аммо уни ниҳоятда ҳурмат қилишарди. У пухта билим берар, одоб ва тавозени «эзиб ичирарди».

Ҳар бир бола ўзича овоз чиқариб «Қаломуллоҳ»ни ўқийди. Багир-буғирдан қулоқ қоматга келади. Шовқиндан гаранг бўлган бирор бола ўқишни тўхтатса, муаллим ўша онда унинг ёнида пайдо бўлиб танбех беради. Бола яна ўқишга тушади. Шу йўсинда бир

қанча фурсат ўтгач, муаллим болаларни ўқишдан тўхтатади. Ёнидаги китоблардан бирини очиб халфага узатади. Бу Саъдий Шерозийнинг «Гулистон»и эди.

Халфа ўқий бошлади. Ҳикоя ғоят қизиқарли. Ўқитувчи болаларни назмдан хабардор этишни ўз бурчи ҳисоблар, шу боис «Каломуллоҳ»дан ташқари «Гулистон» ва «Бўстон» каби китобларни мустақил мутолаа қилишга рухсат берган эди.

Бир нарсани ҳадеб такрорлай беришдан толиққан ўқувчилар янги мавзу ва мароқли ҳикоя туфайли салдам олган бўладилар. Сўнгра яна қироат бошланади. Хонада яна сурон кўтарилади.

Алишер мустақил мутолаа учун Фаридиддин Атторнинг «Мантиқ ут-тайр» китобини танлади.

Қушлар Симурғ номли подшоҳларини қидириб йўлга чиқадилар. Йўл оғир ва машаққатли. Бу азобга чидалмай кўп қушлар йўлдан қайта бошлайдилар. Қушларнинг бошлиғи Ҳудҳуд уларга кўп таъна ва тазир қилади. Катта бир галадан атиги ўттиз қуш кўзланган тоғ чўққисига етиб борадилар. Аммо бу тоғ чўққисиди ҳеч қандай тирик зот йўқ эди. Қушлар хайрон бўлиб Симурғни қидирадилар. Аммо уринишлари зое кетади. Пировардида маълум бўладики, барча азоб-уқубатларга чидаб, йўл машаққатларини енгиб бу ерга келган ўттиз қушнинг ўзи Симурғ экан. (Форс тилида Си — ўттиз, мурғ — қуш демақдир). Хулоса, ҳар бир жонивор шундай имтиҳондан ўта билса, у камолот касб этади.

Бу ўша замонда кенг ёйилган пантеизм таълимотига оид бир ҳикоя эди. Бу таълимот барча борлиқ, шу жумладан инсон ҳам буюк илоҳиятнинг аксидир, деб уқтиради. Шунинг учун коинот ва инсонни севиш оллони севиш демақдир, деб таълим берар, ҳаёт ва инсонга меҳр қўйишга ташвиқ этар эди.

Ёш Алишер бу дostonни севиб ўқиди. Унинг нозик қалби улуғ шоирнинг мазмундор ва бадий баркамол мисраларидан ғоят таъсирланди. Алишер бу асарга шундай майл пайдо қилдики, аста-секин бошқа гапларни унутди. Алишер бу китобни қўлидан қўймай ўқир, ҳар бир байтни қайта-қайта такрорлар, жасур Ҳудҳуднинг матонатига қойил қоларди. Гоҳи болалар билан сўзлашганда ўша китобдаги ҳикоялардан гапирар эди. Қушларнинг бир-бирлари билан қилган мулоқот ва баҳслари Алишернинг фикр-зикрини банд этди. Қуш-

лар айтган ҳар бир фикрнинг маъзини чаққанда у ниҳоятда хурсанд бўлиб кетар эди.

Шу йўсинда бир қанча фурсат ўтди. Бола ўртоқларидан тамомила узилди, ҳеч кимнинг гапи унга ёқмас, болалар билан ўйнаш, суҳбатлашишдан ўзини тортарди. Агар биров Алишерга кундалик турмушдаги гаплардан гапирса, унинг гаши келар, имкони борича одамлардан холи юрарди. Охир-оқибат шунга бориб етдики, Алишер одамлардан батамом узоқлашишга қарор қилди. У ўзича гурбат ихтиёр қилиб, бир чекка жойга чиқиб кетсам, шу билан бемаъни одамлардан холироқ юрсам, деб ўйларди. Болалар унинг юриш-туришидан ҳайратга тушдилар. Улардан бири Алишернинг отасини бу ҳолдан хабардор этди. Ота-она сеvimли фарзандлари телбалик дардига мубтало бўлмадими экан, деган хавотирга тушиб қолдилар. Қариндош-уруғ ташвишлана бошлади. Ниҳоят улардан бирининг маслаҳати билан китобни яшириб қўйдилар. Алишерга дунё қоронғи бўлди. Гўё қуёш нурлари тўсилгандек туюлди. Отаси унга бу китоб тўғрисида сўзлашишни ҳам тақиқлади. Онаси ўглини бағрига босиб, ўйнаб-кулиб юришини, бу китоб тўғрисида ўйламаслигини илтижо қилди. Орадан анча вақт ўтди. Ота-она ўз тадбирларининг бефойда эканини англадилар. «Мантиқ ут-тайр»нинг ҳар бир мисраси боланинг хотирида маҳкам ўрнашиб қолган эди. Унинг кўнгли ҳамон «Қуш тили» билан сирдош, бошқа гап-сўзга заррача мойиллик кўрсатмас эди.

Энг яхши ҳаким — вақт. Кунлар ўтди. Алишер яна ўз машгулотлари билан банд бўла бошлади. Лекин «Мантиқ ут-тайр» унинг қалбида бир умр сақланиб қолди.

Мақтабдош талабалар орасида шеър ва нафосатни чуқур ҳис этадиган Ҳусайн деган бир болани Алишер ўзига яқин олиб юрарди. У Алишернинг қушлар ҳақидаги ҳикояларини диққат билан тинглар, айрим болалар Алишернинг бу дoston таъсирига берилиб кетганига истехзо билан қарасалар, Ҳусайн уларга танбех берар, бундай баҳсларда у Алишернинг ёнини олар эди. Кўп ўтмай Ҳусайн билан Алишер қалин дўст бўлиб кетдилар. Улар доим бирга юрар, ўтилган дарсларини бирга такрорлашар, ўқиган асарларини муҳокама қилишар эди.

Ҳусайнларнинг оиласи ҳам Алишерлар оиласи билан жуда яқин эди. Ҳусайннинг бобоси Мирза Бойқаро

Хуросон подшоҳи Шохрух хизматида бўлган. Хусайннинг отаси Ғиёсиддин Мансур эса давлат хизматидан ўзини четга тортди. Султон Хусайн етти яшар эканида унинг отаси дунёдан ўтди. Бобоси эса ундан олдин вафот этганди. Шундай қилиб Темур авлоди, Умар шайх уруғидан бўлган бу оиланинг ягона вакили сифатида Хусайн қолди. У онаси Фируза бегим қўлида яхши тарбия олди. Фируза бегим Моварауннаҳр ҳукмрони Султон Абу Саиднинг энг яқин қарандошларидан эди. Алишернинг ота ва она уруғи бу подшоҳзодалар оиласи билан азалдан яқин муносабатда эдилар.

Алишер ва Султоннинг дўстлигига фақат уларнинг болаликдан бир-бирига юлдузи тўғри келгани эмас, балки ана шу оилалар ўртасидаги яқинлик ҳам сабаб эди. Уларнинг дўстлиги бир умр давом этди.

1447 йил Хуросон ва Моварауннаҳр подшоҳи Шохрух Мирзо вафот этди. У ҳаёт пайтида марказий ҳокимиятга қарши бош кўтариб юрган бек ва шахзодалар энди тахт таллашиб бир-бирларига қарши қонли уруш бошладилар. Кўп бошлар кесилди, беғуноҳ халқнинг қони дарё бўлиб оқди. Кўп оилалар бу нотинч ўлкадан — уруш авж олган. Хуросондан олис юртларга йўл олдилар. Ғиёсиддинлар оиласи ҳам улар орасида эдилар.

ТАФТ ШАҲРИДАГИ УЧРАШУВ

Хонақоҳ эшиклари ланг очиқ. Икки қаватли, ўзига яраша ҳашаматга эга ғиштин иморатнинг деворларида қуёшга қараган сон-саноқсиз кичик-кичик дарчалар бор эди. Қалин деворлар ёзда иссиқни ўтказмайди, қишда эса унинг ҳароратини сақлайди.

Ёз охирида қолган бўлса-да, чоштвоҳ пайтлари қуёш ҳамон ерни яхшигина қиздиради. Сув сепилган кенг ҳовли салқин. Ҳовли этагидан ўтган ариқдан муздек эпкин уриб турибди. Муаззам қайрағоч, бақатерақларнинг барглари енгил шитирлайди.

Хонақоҳ хужраларидан бирининг олдидаги супачага тўшалган ғиламча устида нуроний бир мўйсафид ўтирибди. Унинг олдидаги мўъжазгина хонтахтада чойнак-пийёла, икки-уч китоб турибди. У пиёладаги чойдан бир-икки хўплаб, тиззасидаги очиқ китобни ўқишга тутинди.

Кўчада болаларнинг шовқин-сурони эшитилди. Мўйсафид ҳорғин кўзларини китобдан узиб, кўчага боқди. Унинг серажин юзида ташвиш ифодаси пайдо бўлди. Хонақоҳнинг қаршисидаги қарвонсарой майдонига катта бир қарвон келиб тўхтади. Оғир юклар ортилган туялар ҳорғинлик билан чўкдилар. Уларга ортилган кажавалардан хотин-халаж, бола-чақалар тушишди. Эраклар у ён-бу ён югуриб юкларни саранжомлашга киришдилар. Кажаваларнинг безаклари, туғунларнинг ҳажмдор ва кўплиги бу қарвоннинг оддий савдогарлар қарвони эмаслигини билдирар эди. «Омонлик ва тинчлик излаб йўл олган дарбадарлар бўлса керак», деб ўйлади чол. Бир оздан сўнг янги келганлар жойлашиб олишди. Сал ўтмай қарвондаги бир тўда бола хонақоҳнинг салқин ҳовлисига тўпланишиб қуваляшиб ўйнай бошладилар.

Уларни кузатиб ўтирган мўйсафид болаларни ёнига чорлади:

— Қани, болаларим, бу ёққа келинлар-чи. Болалар нотаниш мўйсафиднинг овозини эшитиб чумчук галасидек тўзиб кетишди. Фақат 5 — 6 яшар бола қолди, холос. Унинг бошида оқ саллача, эғнида юпқа қизил матодан тикилган ихчам камзул, оёғида этикча. У чопқиллаб келиб қўлчаларини кўксига қўйганича салом берди.

— Ўғлим, отинг недур? — деб сўради мўйсафид.

— Алишер, — деди бола.

— Мактабга қатнайсанми?

— Қатнайман. Қуръоннинг таборак сурасигача ўқиганман.

Бола мўйсафиднинг саволларига бурро жавоб берар эди. Унинг ўзини тутиши, одоби мўйсафидга ёқиб тушди.

— Мен чақирганимда ўртоқларинг қочиб кетди. Сен эса ҳузуримга келдинг. Сўроқларимга яхши жавоб қилдинг. Шунинг учун сенга раҳмат. Умринг узоқ, бошинг омон бўлсин. Олим, фозил бўлиб яхши обрўга эришгайсан, — мўйсафид уни дуо қилди.

Алишер бошини қуйи солганича мўйсафиднинг дуосини тинглар эди. Қочиб кетган болалар Алишернинг нотаниш мўйсафид билан суҳбат қилаётганини бориб айтган бўлсалар керак, Гиёсиддин етиб келди. У мўйсафидни таниб, эҳтиром билан саломлашди. Мўйсафид Алишерни кўп мактаб, уни яна дуо қилди. Шундан

сўнг ота-бола у киши билан хайрлашиб, карвонсарой сари равона бўлдилар.

Йўлда Алишер отасидан бу кишининг кимлигини, унга бу қадар ҳурмат кўрсатганининг боисини сўради.

— Бу киши машҳур олим, тарихчи Шарафиддин Али Яздий бўладилар! — деб жавоб берди Ғиёсиддин. У ўғлига олимнинг хизматларини, мартабасини тушунтирди.

Бу учрашув 1447 йили Тафт шаҳрида юз берди.

Шарафиддин Али Яздий ўша даврнинг таниқли тарихчиси эди. У ёзган «Зафарнома» китобида Ўрта Осиё, Кавказ, Яқин ва Ўрта Шарқ, Ҳиндистон халқларининг тарихи, Амир Темури кўшинларининг фотиҳлик юришлари, уларнинг эришган галабалари муфассал тасвир этилган. Кексайиб қолган тарихчи олим Хуросоннинг кейинги ҳукмрони Султон Муҳаммад даврида ўз она юрти Язд яқинидаги Тафт шаҳрида жойлашиб, шу хонақоҳда истиқомат қилар эди.

Алишернинг Шарафиддин Али Яздий билан бўлган бу учрашуви рамзий маъно касб этарди. Бу — ўз даврининг буюк тарихчиси ҳамда келажак алломасининг учрашуви эди. Болалигида Али Яздий таважжухига сазовор бўлган Навоий кейинчалик ўз замонасининг зукко тарихчиларига ҳомий ва устоз бўлди. Чунончи, балхлик Саид Хоншоҳнинг ўғли Мирхонд Навоийнинг таклифига биноан умумий тарих бўйича катта асар яратди. Бу ҳақда Навоий бундай деб ёзган:

«Бу фақир илтимоси билан офаринийдин бу кунгача тарихи жомий битибдурким, таснифига етибдур, иншооллоҳ тугатурга тавфиқ топгайким, таворих орасида андин муайянроқ тарих бўлмагусидир».

(У киши менинг илтимосимга кўра дунё яратилишидан тортиб, ҳозирги кунгача умумий тарих (китоби) ёзмоқда, ниҳоясига етиб қолган, худо хоҳласа тугатар, тарихлар ичида бундай аниқроқ тарих бўлмаяжак).

Навоий тарбиясида Хондамир, Восифий каби тарихчилар етишиб чиқди. Навоийнинг ўзи «Садди Искандарий» достонини ёзишда ва бошқа асарларини яратганда ўзининг билимдон тарихчи эканини кўрсатди...

Ғиёсиддин ўғли Алишерни етаклаганича карвонсарой сари йўл олди. У мамлакатнинг осуда кунларга эришишини, ўғлининг улуғ олим ва фозил киши бўлиб етишишини орзу қиларкан, бугунги учрашувни саодатли келажакдан башорат деб дишонар эди.

Хуросон нотинч кунларни бошдан кечирмоқда эди. Маҳаллий ҳукмдорлар бир-бирлари билан уруш олиб боришар, деҳқончилик издан чиққан, турмуш тарзи бузилган эди. Бутун авлод-аждоди подшоҳ саройига дохил бўлган, подшоҳнинг яқинларидан ҳисобланган Ғиёсиддин оиласи то ўз тарафдорларининг қўли баланд келгунча ғанимларининг кўзидан нарироқ бўлиш учун Ироқи Ажам сари йўл олган эди.

Ғиёсиддиннинг оиласи Хуросонга фақат 1452 йил бошларида қайтишга муяссар бўлди. Бу вақтда Хуросон ҳокимияти Абдулқосим Бобур қўлига ўтиб, мамлакатда қисман тартиб ўрнатилган эди. Ғиёсиддин подшоҳ билан яқин бўлгани учун Сабзавор шаҳрига ҳоким этиб тайинланди.

САБЗАВОР

Хуросоннинг қадим шаҳарларидан бўлган Сабзавор унча катта эмас. У Жебаруд дарёси ёқасида жойлашган. Катта ва шухратли Нишопур шаҳрининг яқинида, Сабзавор кўм-кўк дарахтлар ва гулзорларга тўла. Ҳар бир ҳовли ва майдонда ёз пайти ранг-баранг гуллар товланади. Шаҳар атрофи боғлар ва экинзорлар билан чулганган.

1452 йилда тайинланган Сабзаворнинг янги ҳокими Ғиёсиддин ўз оиласи билан келиб бу ерда яшай бошлаган. Ғиёсиддин адолат билан иш тутарди. У золимларга жазо бериб, мазлумларнинг бошини силамоққа ҳаракат қиларди. Унинг элу юрт ва ўз хизматдошлари ўртасида эътибори яхши. Ғиёсиддин қатъий иродали, кескин фикрли сиёсатчи, ҳамда очиқ ва юмшоқ кўнгилли киши эди.

Ғиёсиддин хизмат юмушларидан бўш вақтини кўпинча оила даврасида ўтказарди. Айниқса, у катта ўғли Алишер билан суҳбат қуради. Гарчи суҳбатдоши кичик ёшли бўлса-да, Ғиёсиддин унга жиддий мулоҳазаларини баён қиларди. кўрган-билганларидан сўйлаб, эшитганларидан хулосалар ясамоққа ўргатарди.

Бир кун отаси Алишерга ўз бошидан ўтган бир воқеани ҳикоя қилиб берди.

Кеч кузнинг аёзли кунларидан бирида Ғиёсиддин хизмат иши билан сафарга чиқди. У қора тўриқ йўрғага миниб борар эди. Эгнида калта пўстин — жубба, бошида телпак. Ғиёсиддинни кузатиб бораётган икки

мулозими ҳарбий кийимда. Уларнинг остидаги отлар ҳам хўжайиннинг отига тақлид қилгандай илдам йўрғалайдилар. Сафардошлар ўзаро суҳбатлашиб кетмоқдалар. Йўлнинг икки томони кенг дала. Ҳосили йиғиштириб олинган ерлар ҳайдаб қўйилган. Шудгорлар оралаб гала-гала қушлар кезади. Гарчи қуёш чиқиб турган бўлса-да, ҳаво анча совуқ. Унда-мунда дарахт шохлари, саргайган ўтлар учуда қиров йилтиллайди.

Тўсатдан Ғиёсиддиннинг оти бир сесканди-ю, ўзини четга олди. Отлиқлар суҳбатдан тўхтаб, отларнинг тизгинини тортдилар. Отлар тўхтади. Йўл четидаги настқам дарахтлар ортидан бир киши чиқиб келиб, отлиқлар қаршисига йўл ўртасига тўхтади. Унинг оёғида чориқ, эғнида эски нахтали чопон, бошида қулоҳ бор. У елкасидаги хуржунини олиб ёнига қўйди ва икки кафтини бирлаштириб деди:

— Ассалому алайкум, яхшилар! Худо йўлингизни оқ, сафарингизни беҳатар қилсин. Бу гумроҳ қаландарга бир эҳсон қилиб ўтингиз.

Шундан сўнг у пичирлаб бир дуо ўқиди-да. «Илоҳо омин» деб икки кафтини юзига олиб бориб, юзига сурғач, ҳамроҳлари сари чўзди.

Отлиқлар ҳам фотиҳа тортган бўлдилар. Сўнг Ғиёсиддин имоси билан синоҳий йигитларнинг бири остидаги отнинг эгарига ортилган хуржуннинг кўзига қўлини текиб бир сиқим танга олди ва уни қаршисига турган дарвешнинг ҳовучига тўкди. Қаландар тангаларни оёғи остидаги хуржуннинг кўзига солди-ю, яна бир бор дуо қилди. Шундан кейин у йўлда давом этмоққа чоғланган Ғиёсиддинга қараб:

— Жаноби олий, эғнингиздаги жуббани ҳадя этсангиз эди. Оллонинг қулига бу ҳавода хўб яраган бўлар эди, — деди.

Ғиёсиддин бу гапни ҳазилга йўйди ва шу йўсида жавоб берди:

— Оллоҳ ҳар кимга ўз улушини ўз вақтида берур. Бир кун насиб этса сизга айтганингизни ато этур.

— Иншооллоҳ, — деди қаландар. — Худонинг инояти мўл. Яқин ўртада насиб бўлиб қолар.

Орадан икки-уч кун ўтди. Ғиёсиддиннинг хизмат сафари давом этарди. Бир маҳал йўлда яна бир қаландар дуч келди. Бундай ҳол тез-тез бўлиб турар эди. Шунинг учун Ғиёсиддин ва унинг йўлдошлари қаландарга садақа бериб ўтиб кета бердилар. Улар бир оз

масофа ўтганларидан кейин сипоҳий йигитларидан бири Ғиёсиддинга деди:

— Жаноби олий, ушбу қаландар ўтган куни учраган ва сиздан жуббангизни талаб қилган киши эди.

Ғиёсиддин қулиб жавоб қилди:

— Қаландарлар, дарвешлар шундай кўпки, уларни эсда сақлаб қолмоқ ҳам осон эмас.

— Мен унинг жуббага астойдил тикилганидан билдим. Олдинги сафар ҳам кўзини узмаган эди.

Яна бир-икки кун ўтди. Сафар давом этар эди. Бу фурсатда Ғиёсиддин бир неча кент ва навоҳийларда бўлди. Маҳаллий бошлиқлар билан суҳбатлашди, кишиларнинг арзу додини тинглади. Ҳар бир бундай сафар ҳам давлат амалдорининг тажрибасини бойитади, ҳам элу юртнинг ҳолатини раво қилади. Ҳар ҳолда Ғиёсиддиннинг сафарлари шундай бўлади. Аммо жойларга келиб айшу ишрат билан машғул бўладиган, порахўрлик қилиб, совға-саломлар йигиб бойлик ортирмоққа интилувчи малъун шахслар ҳам амалдорлар орасида оз эмас. Манфаатпарастлар фақат ҳоким идоралар эмас, руҳонийлик даъвосини қилувчилар орасида ҳам топилади.

Бугун ҳаво совуб кетди. Йўл бўйида яккам-дуккам ўсган буталарда қировлар кумушдек ялтирайди. Қиров далалар юзини ҳам шўр кўпигидек қоплаган. Ғиёсиддин ва унинг ҳамроҳлари вақтли йўлга чиққанлар. Отларнинг нафаси атрофга оқ буғлардек ёйилади. Отлиқлар ҳам қунишиб борардилар. Гоҳо қўлларини оғизга етказиб ҳовур билан иситадилар. Тўсатдан Ғиёсиддиннинг кўзи дала йўлнинг четида ўлтирган бир яланғоч одамга тушди. Унинг яланг оёғида кавш, авратини сарғиш бўз иштон беркитган, белидан юқориси эса қип-яланғоч, бадани бўйнигача совуқдан кўкариб кетган. Бошидаги эски қулоҳ четида совуқдан қизарган қулоқлари бўртиб турибти. Қўли садақа сўраб олдинга чўзилган. Гадонинг аянч аҳволи Ғиёсиддиннинг дилини эзиб юборди. У отини гадо қаршисида тўхтатди. Ҳамроҳлари ҳам тўхтадилар. Ғиёсиддиннинг буйруғи билан йигитлардан бири отдан тушди. У хуржундан бир оз танга олиб дарвешнинг кафтига солди. Дарвеш дуо қилиб, тангани олди-ю, ўша заҳоти уни ёнидаги хуржунга солди ва бояги ҳолатда ўлтиришда давом этди. Ғиёсиддин қатъий ҳаракат билан ўзининг эғнидаги жуббасини ечди ва йигитга узатиб деди:

— Дарвешга кийгизингиз.

Йигит Гиёсиддиннинг оти ёнига югуриб келиб, Гиёсиддин узатиб турган жуббани олди ва дарвешнинг ёнига қайтиб келиб, жуббани унинг яланғоч кифтига ёпди. Дарвеш миннатдорлик билан ғудраниб дуо қила кетди. Фотиҳа тортилгач, Гиёсиддин ва унинг икки йигити ўз йўлларида давом этдилар..

Бу воқеани Алишерга айтиб бергач, Гиёсиддин бир кулиб қўйди ва деди:

— Қизиги шундаки, ўша яланғоч дарвеш биринчи бор учрашганда жуббани ўзига сўраган қаландар экан. Иккинчи бор учраган ҳам ўша бўлган. Учинчи маротабада эса яланғоч йўлга чиқиб, ўтишимизни кутиб ўлтирган экан.

— Яланғоч ҳолда совуққа қотиб турган кишининг ёнидан бефарқ ўтиб кетмаяжагингизни билган-да.

— Шундай, ўғлим, Ҳазрат Иброҳим алайҳиссалом Маккада Каъба иморатини бино қилганлар. Сўнг шу ажойиб иншоотга фахр билан боқиб турганларида го-йибдан овоз келибди: «Бир очниму тўйдурдинг ёки бир яланғочнимики буткардингки, гурурланасен!» Демак, бир очни тўйғазмоқ, бир яланғочни кийинтирмак Каъбани бино қилгандан ортиқроқдир.

Бу сабоқлар Алишернинг хотирида бир умрга ўрнашиб қолди.

СУҲБАТ

Сабзаворда яшаган пайтларида Алишер 11-12 ёшларда эди. У вақтларда Алишер мансуб бўлган доираларда бу ёшдаги болалар илм ўрганиш билан жиддий шуғулланганлар. Хиротда тўрт ёшидан мактабга қатнай бошлаган Алишер ўқиш, ёзишни ўрганган, олти ёшида Қуръоннинг таборак сура-сигача ўқиган бўлса, Ироқи Ажамда экан пайтларида уни батамом тугаллади, яна араб тили қондаларини ҳам ўрганди. Болалиқдан туркий ва форсийда тили чиққан Алишер энди араб тилини ҳам яхшигина билиб олган эди. Сабзаворга келган йиллари Алишер туркий, форс, араб тилларида ўқий ва ёза олар, эркин сўйлашар эди.

Гиёсиддин Хиротда бўлгани каби Сабзаворда ҳам олим, фозил кишилар билан кўп суҳбат қураар эди. Бундай суҳбатларда Алишер ҳамиша отасининг ёнида ўлтирар. фозилларнинг сўзларига қулоқ осар, гарчи ўзи чурқ

этмай ўлтирса-да, ҳар бир ҳикматли гапни уқиб олмоққа тиришар эди.

Пайшанба оқшоми. Ғиёсиддиннинг ташқари ҳовлисидаги гулзорда мўл сугорилган гуллар ранг-баранг тусланадилар. Гуллар япроғида дур каби сув томчиларида ботаётган қуёш нурларининг ранги заиф акс этади. Енгил эсаётган шаббода хушбўй райҳон ҳидларини гулзордан суна сари елпиб етказди. Вақт оқшомга қараб келмоқда.

Сунадаги гиламлар устига солинган кўрпачаларда ўрта ёшлардаги нуроний чеҳрали тўрт киши гаплашиб ўлтириптилар. Ўртадаги настак мез устига дастурхон тўшалган, унга турли паз-неъматлар тортилган. Одатдагидек сунанинг пойғасида Ғиёсиддин, унинг биқинида Алишер ўлтиришипти.

Тўрда ўлтирган оқ соқол-мўйлабли, қорақош ва қоракўз, ўткир нигоҳли хинча бир киши кўлидаги шарбат тўла шиёландан бир хўпладиди-да, шиёлани дастурхон четига қўйди ва сўзида давом этиб деди:

— Бу фармондан мен мамнундурмен. Исфаройин бизнинг она юртимиз. Аммо узоқ йиллар у ерлардан олисда юрдик. Энди яна она ер, она эл билан дийдор кўришмоққа мушарраф бўлгайбиз.

— Мавлоно, — деди Ғиёсиддин, — биз сиз ила бирга Сабзаворга келдик. Бу ерда оз фурсат бирга хизмат қилдик. Сизнинг қозилик маҳкамасида ўрнатган адолатли иш тартибларингиз Сабзаворда подшоҳ ҳокимиятининг барқарорлик касб этмоғига катта хизматлар қилди. Шунинг учун ҳам бизда, ҳам элу-юртда сизнинг кетмоғингиз таассуфлар қўзғатар. Аммо начора. Амри подшоҳ ҳамиша вожибдир.

— Мулла Абдулваҳҳоб Сабзаворда қозилик хизматини хўб адо этдилар. Исфаройинга ҳам шундай зот зарур бўлиб қолган кўринадур. Ҳар ерда бўлсалар ҳам соғ-омон бўлсалар, ишлари ривож топаберса, бизнинг тилагимиз шудир, — деди Ғиёсиддиннинг ўнг томонида ўлтирган ўрта бўйли моингурунч соқол-мўйлаби ўзига ярашиб турган, хушбичим, очиқ чеҳра киши. Бу одам олим ва фозил Дарवेश Мансур эди. Чап томонда юзи сарғишнамо, оқ мўйлабли, пешонаси теънасида сочлари тўкила бошлаган, қора ҳожини дўппи кийган киши ўйчанлик билан ўлтирипти. У Сабзаворда номи чиққан мусиқий усталаридан. Оти Хожак Юсуф Бурҳон. Танбур, уд, гижжакни яхши чалади. Тўрда қози Мавлоно Абдулваҳҳобнинг ёнида ўлтирган киши эса барваста.

серсоқол, ўтқир нигоҳли бир одам бўлиб, у Сабзавор фозилларидан Хожа Авҳад Муставфийдир. Бу киши кўн илмларда, хусусан фалакиётда муқаммал билимдондир. Яна у шеърлар ҳам ёзади. Соҳибдевон шоирдир. Лақаби Кадуд.

Халигача гапга аралашмай ўлтирган Хожа Авҳад орага бир дақиқа тинчлик чўккач, деди:

— Мавлоно Абдулваҳҳобнинг ташрифлари Исфаройин учун қанча хурсандлик бахш этса, Сабзавор учун шунчалар бунинг аксидир. Айниқса, Мавлононинг ёқимли суҳбатларидан баҳравар бўлиб ўрганган бизлар учун бу жуда сезиларли бўлур.

Шу кайфият ўлтирган барчанинг фикрида ҳукмрон эди.

Мавлоно Абдулваҳҳоб Сабзаворга Ғиёсиддин билан бир вақтда қози этиб юборилган эди. Улар биргаликда ҳамжиҳатлик билан иш тутдилар. Қонун-қоидалардан ҳеч чекинмадилар. Натижада Сабзавор Хуросон ўлкасининг маъмур, осойишта бир шаҳари бўлиб қолди. Энди фармойиш келиб, Мавлоно Абдулваҳҳоб Исфаройин шаҳарига қози этиб юборилмоқда. Дўстлар бу кеча хайрлашувга йиғилганлар. Шунинг учун суҳбатнинг умумий руҳи сал маъюсона.

Хожа Юсуф Бурҳон қўлига танбурни олди. У Хожа Авҳаднинг гапи тугаши биланоқ танбурни чертиб, хо-ниш бошлади.

Сенсен севарим, хоҳ инон, хоҳ инонма,
Қондур жигарим, хоҳ инон, хоҳ инонма.
Ҳижрон кечаси чархи фалакка етар,
эй, моҳ,

Охи саҳарим, хоҳ инон, хоҳ инонма.
Ҳаққоки, қилич келса бошимга эшикингдин
Йўқтур гузарим, хоҳ инон, хоҳ инонма...

Бу Хуросондаги энг йирик шоир, сўз подшоҳи деб лақаб олган Мавлоно Лутфийнинг газали. Бу шеърни кишилар тўй-маросимларда ҳам, тор суҳбатдошлар даврасида ҳам, ўзи ёлғиз қолганда ҳам куйлайдилар.

Лутфийнинг шеъри ҳам мазмуни билан, ҳам қўшиқнинг жозибаси, шеър руҳини тўла етказувчи оҳанги ҳамда қўшиқчи овозининг шираси ҳамда ижро маҳоратининг баландлиги билан суҳбат аҳлига кучли таъсир ўтказди. Суҳбатдошлар Лутфий таърифига ўтдилар, шеър ва мусиқий, бу иккала санъатнинг уйғунлиги тўғрисида сўз кетди.

Еш Алишер учун бу суҳбатлар худди дарс кабидир. Яна бугунги суҳбат ахлидан иккиталари Алишернинг ўқитувчиларидирлар. Хожа Юсуф Бурҳондан Алишер мусиқий илмини ўрганарди. Дарвеш Мансур Сабзаворий эса Алишерга аруз илми бўйича дарс берарди.

ДАРСЛАР

Дарвеш Мансур Сабзавор шаҳарининг шимол-ғарбидаги эл огзида Чинорли деб танилган мадрасада бир ҳужрада ёлғиз яшайди. Айтишларича, бу мадрасани Моварауннаҳр томонидан келиб қолган бир савдогар қурдирган экан. Озгина вақф ери ҳам ўшандан қолган. Мадрасани бино қилган одам бошқа шаҳарларда савдо ишлари билан юриб, ўша ёқларда дунёдан ўтган. Авлоди ҳам бу ерда қолмаган. Аммо унинг мадрасаси, мадраса ҳовлисида экдирган бир чинори ҳамон бор. Сабзаворлилар у одамнинг отини унутган бўлсалар-да, қурдирган иморати ва эккан чинорини қадр қиладилар, улардан баҳраманддирлар.

Алишер ҳар куни ҳали қуёш тиккага келмасидан бурун Чинорли мадрасага кириб келади. Бу ерда у икки соат давомида Дарвеш Мансурдан сабоқ олади.

Езнинг тавж иссиқ кунлари. Мадрасада таҳсил қилувчи толиби илмлар таътилда. Дарвеш Мансур чинорнинг қуюқ сояси остида жилваланмоқда бўлган ҳовуз бўйидаги супада ёлғиз ўзи китоб ўқиб ўлтирипти. Шу вақт унинг қулоғига секин, одоб билан:

— Ассалому алайкум, — деган овоз эшитилди.

Дарвеш Мансур китобдан кўзини узиб, овоз чиққан томонга қаради. Супа ёнида таъзим билан Алишер турар эди. Унинг бошида оқ дўнни, эгнида бўйи баробар оқ юнка авра тўн, белида белбоғ. Яланг аёғида ихчам ковушча. Елкаси бўйлаб осилган таълида китоб, дафтар, қаламдоннинг учи чиқиб турипти.

— Ваалайкум ассалом, бек, келингиз, — деди Дарвеш Мансур ва ёнидан кўрпачадан жой кўрсатиб ўлтирмоққа таклиф қилди.

Алишер илдам таълини бўйнидан чиқариб кўрпачага қўйди-ю, муаллим қаршисига чўкка тушиб ўлтирди. Муаллим фотиҳа қилди. Сўнг дарс бошланди. Ўқитувчи ва шогирд туркий тилда сўзлашар эдилар. Аммо дарс асносида гоҳо форсийга ҳам ўтиб кетардилар.

Баъзан улар ўртасида араб тилида ҳам мулоқот бўлар эди.

— Вазифаларни адо этдингизми?

— Марҳамат.

Алишер таълидаги қоғозлар ичидан бирини олиб ўқитувчига узатди. Унда Хожа Ҳофиз Шерозийнинг ғазалларидан бир нечасининг вазнлари белгилаб чиқарилган эди.

Насихат гўш кун жоно, ки аз жон дўсттар
доранд
Жавонони саодатманд панди ири доноро.

(Насихатга қулоқ ос, жоним, чунки саодатманд йигитлар доно устозларнинг ўғитларини жондан ортиқ севадилар.)

Мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун
Ҳазажи мусаммани солим.

— Мафойилун қайси усулдандир?

— Ҳазаж усулидан.

— Нега мусамман деб атаймиз?

— Чунки усул саккиз бор такрорланади. Арабчада мусамман саккизланган демакдир.

— Нега солим дедингиз?

— Чунки усул тўласича келади. Солим соғлом, тўла, тоза маъносидадир.

Бошқа мисоллар Саъдий, Хисрав Деҳлавий ғазалларидан эди. Ўқитувчи бажарилган вазифаларни синчиклаб текшириб чиқди. Маъқуллади. У таҳлил этилган шеърлар мазмуни, бадииятининг жозибасидан тўлқинланиб кетган эди.

— Бу ғазаллар ҳар жиҳатдан мукамалдир. Бу асарлар форс шеърятининг дурдоналаридирлар. Туркий тилда ҳам ана шундай дуру гавҳарлар яратмоқ сизнинг авлодингиз бажарадиган вазифа. Иншооллох, бу ҳам амалга ошгусидир.

Шундан сўнг Дарвеш Мансур Алишерга арузнинг бошқа усулини тушунтирди, унинг хилма-хил кўри-нишларини ўргатди. Сўнгра шогирдига шу мавзу учун вазифалар бергач, кетмоққа рухсат берди.

Алишер ўқитувчи билан хайрлашиб, Чинорли мадрасадан чиқди. У бир неча тор-тор кўчалардан ўтиб, бир гузар бошига чиқди. У ердаги дўконлар ёнидан ўтиб, чуқур серсув бир сой ёқасига келди. Сўнг шундоққина сой қирғоғидаги эшикка яқинлашди. Бу Хожа

Юсуф Бурхоннинг ҳовлиси. Ташқари ҳовлининг эшиги ланг очик. Алишер аста қадам ташлаб эшикдан ўтди ва ҳовлига кирди. Кун қиёмга яқинлашган. Ҳовли ўртасидаги гулзор хилма-хил рангларда товланади. Ҳовлининг четларида мева дарахлари саф тортган. Тўғрида бир йўлак, унинг ичида ичкари ҳовлининг ёпиқ эшиги кўринади. Ўнг томонда эса меҳмонхона. Алишер меҳмонхона эшигига яқинлашди. Ичкаридан ашула овози эшитилар эди.

Расид мавсуми шодийю айшу тараб
Агар гадо ба муроди диле расад чи ажаб.

(Шодлик, завқ, айш ва хушчақчақлик мавсуми етишди, бу ҳолда гадо дилидаги орзусига етишса, не ажаб).

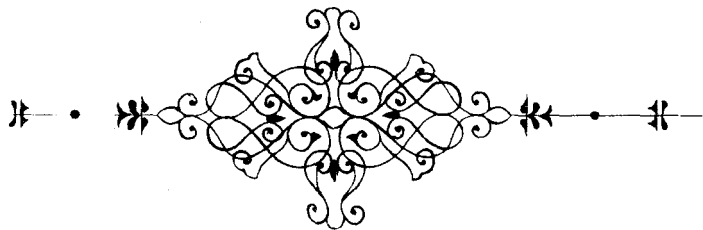
Алишер то ашула тугагунча эшик олдида турди. Ниҳоят ашула овози тинди. Алишер меҳмонхона эшигидан ўтиб, ўқитувчига салом берди.

— Ваалайқум ассалом, бек, келингиз, ўлтирингиз.

Хожа Юсуф Бурхон кўлидаги танбурни деворга суяб қўйди, Алишерга ёнидан жой кўрсатди. Алишер бўйнидаги таълисини олиб ерга қўйди ва кўрсатилган жойга чўкка тушиб ўлтирди.

— Ушбу ғазални бугун битган эдим. Ҳозир уни «Исфаҳон» амалига солиб кўрдим. Ажаб, тўғри келади, — деди Хожа ва Алишерга шеър ёзилган қоғозни узатди. Алишер вараққа хушхат қилиб ёзилган ғазални ўқиди. Бу ҳозиргина эшитган ашуланинг сўзлари эди.

Ўқитувчи ижодий машғулияти таъсиридаги жўшқинлигини сал босиб олгач, Алишер билан навбатдаги дарсини бошлади. У аввал берилган вазифанинг ижросини текшириб чиқди. Сўнг Шашмақомнинг Рост мақомига оид қоидаларни тушунтира кетди.

ЁШЛИК ЙИЛЛАРИ

Болаликдан адабиётга чин юраги билан берилган Алишер жуда кўп шеърларни ёд билар эди. У кўпинча ўша шеърларни ёддан ўқиб уларнинг маъзини чақар, бу ажойиб сўз гавҳарларининг ранго-ранг товланувидан лаззат топар эди. Шеърга муҳаббати тушган Алишер ўзи ҳам жуда ёш пайтидан шеърлар машқ қила бошлаган. Унинг жуда гўзал ва жозибали газаллари, мухаммас ва мураббаълари мазмунан пухта, бадийий жаранги кучли бўлганидан эл оғзига тушиб кетди. Одамлар бу шеърлардан нуха кўчириб олар, анжуманларда ўқир эдилар.

Алишер туркий (ўзбек) тилида ёзган шеърларига «Навойий», форсий тилида ёзган шеърларига «Фоний» деб тахаллус қўяр эди. Шундай қилиб, у ёшлиқдан «Зуллисонайн» («Икки тилни эгаллаган») шоир бўлиб танилди.

Навойийнинг ўзи кейинчалик бу тўғрида бундай деб ёзган:

Чун кичик ёшта манга бўлди насиб
Назм адосида хаёлоти гариб

Шеър ҳар синфинки, қилдим ибтидо
Турк алфози била топти адо...

Чун саҳоби табъим ўлди дурфишон...
Назмима эрди Навойийдин нишон...

Форсий назми ичра чур сурдим қалам
Назмнинг ҳар синфиши қилдим ракам

Файз еткоч ул маонийдин манго

Ёш шоирнинг жонбахш ва сеҳрли шеърлари Хуросон подшоҳи Абулқосим Бобур мирзогача етиб борди. Табиатан адабиёт ва шеър мухлиси бўлган Султон Навоий шеърларининг юксак даражасига тан берди.

Тезда ёш Алишер Навоий Султон хизматига ўтди. Энди у Ҳиротда ва Машҳадда яшар эди. Кўпинча султон Абулқосим Бобур мирзо суҳбатларида иштирок этар эди.

Абулқосим Бобур мирзо камтарин, оддий турмуш тарзини ёқтирувчи, шоирлар суҳбатини севган бир киши эди. Ўзи ҳам таъби назм эгаси бўлган. Навоийнинг «Мажолис ун нафоис» («Нафислар йиғини») китобининг еттинчи мажлисида Бобур мирзонинг қуйидаги байти келтирилган:

Нечта юзунг кўруб хайрон ўлайин,
Илоҳи, мен санга қурбон ўлайин...

Абулқосим Бобур мирзо ёш Навоийга ғамхўрлик қилиб, уни ўз ҳимояси остида тутди. Унинг ижодий қобилиятининг такомил топмоғига кўп рағбат кўрсатди. Натижада ёш шоирнинг адабиёт аҳли ва эл ўртасидаги нуфузи ўрнаша ва орта бошлади. Навоий ўз баланд мартабали ҳомийсининг бу муносабатини қадрлаб, кейинчалик «Мажолисун нафоис» китобида бундай деб ёзган эди: «Бобур мирзо (нинг)... ҳиммати олдида олтуннинг дағи кумушнинг тош ва туфроғча ҳисоби йўқ эрди».¹

Султон Абулқосим Бобур мирзо кўнгли тортган ҳамсуҳбатлари билан боғ ўртасидаги тўрт тарафи очиқ кўшкда суҳбат қурмоқни ёқтирар эди. У ерда кичик мезлар атрофига кўрпачалар тўшалган. Мезларда дастурхон юзасидаги ликобчаларда турли-туман нознеъматлар тортилган. Султон ёнида, одатда суҳбатдошлар кўп бўлмас, фақат ўзига яқин бўлган бир неча кишилар йиғилар эди, холос. Сал четроқдаги мез атрофида эса хонанда ва созандалар жойлашганлар.

Ана шундай суҳбатлардан бирида Бобур мирзо ўз отаси Шохруҳ мирзо тўғрисидаги бир воқеани ҳикоя қилиб берди. Ҳиротлик машҳур меъмор Қувомиддин бир иморат бино этган. Бу бино Шохруҳ мирзога ёқма-

Навоий. Асарлар, т. 12 с. 172. Т. 1966 йил.

ган. Шу билан улар ўртасига совуқлик тушган. Бир йилгача Султон меъмор билан учрашмаган.

Меъмор бундан изтироб чеккан, султон билан учрашмоқ йўлини қидирган. Янги йил олдидан меъмор осмоний жисмлар ҳаракатини тасвирловчи бир тақвим тузади. Уни садрга кўрсатади. Садр воситасида ниҳоят меъмор хоқон қабулига эришади. Шоҳруҳ мирзога бу тақвим мақбул бўлади. Шунда Шоҳруҳ мирзо кулиб туриб, меъморга қарата бундай байтни ўқиган экан:

Ту кори заминро неку сохти
Ки ба осмон низ пардохти.

(Сен ернинг ишини яхши бажариб, (энди) осмон ишига киришдинг). Шоҳруҳ мирзо ўқиган бу байт меъмор Қувомиддиннинг бинокорлик фаолиятига ҳам, осмоний жисмларнинг ҳаракати соҳасидаги билимдонлигига ҳам берилган юксак баҳо эди. Бу гап эл орасига ёйилиб кетди...

Ҳикояни яқунлагач, Абулқосим Бобур мирзо сал жимида, ўлтирганлар Шоҳруҳ мирзонинг топагонлигини баланд баҳоладилар. Шу суҳбатда бир чеккада ўлтирган ёш Алишер Навоий гапга аралашмас эди. Навоий ўз ғамхорига ихлосмандлик билан боқди. «Ўшандек отадан мунингдек ўғил дунёга келган бўлса ҳеч ажабланарли эмас», деб кўнглидан ўтказди у.

Султон Абулқосим Бобур мирзонинг бағри кенг, дилкаш бир киши бўлгани Шероздаги бир воқеада ҳам очиқ кўринади.

Шероз шаҳрининг жанубидаги бир қабристонда улуг шоир ва мутафаккир Хожа Ҳофиз Шерозий дафн этилган. Мавлоно Муҳаммад Муаммой Шерозда мукнат (ҳоким) пайтида шоир Ҳофиз мақбараси ёнига гумбаз бино қилдирган. Шу билан у улуг шоир хотирасига муносиб бир ёдгорлик барпо этган. Султон Абулқосим Бобур мирзо Шерозга келганда Мавлоно Муҳаммад Муаммой султонни шу гумбазни кўрмакка таклиф қилди. Султон бориб Ҳофиз мақбарасини зиёрат қилди, ясалган гумбазни кўрди, таҳсин ўқиди. Султон шарафига зиёфат ҳозирланган эди. Мавлоно Муҳаммад Муаммой меҳмонни зиёфат хонасига бошлаб олиб кирди. Султон кўрганларидан мамнун, кўнгли хуш эди. Хонага киргач, султоннинг кўзи деворда осиглиқ тур-

ган лавҳага тушди. Унда йирик жалий хати билан бир байт битилган эди. Султон байтни ўқиди-да, кулиб юборди. Сўнг деди:

— Э-ҳе, гап мундог экану, биз билмаган эканмиз-да.

Султоннинг ёнидаги кишилар ҳам лавҳани кўриб, унда ёзилган байтни ўқидилар:

Агарчи жумлаи авқоф горат кард
Худош хайр диҳодки ин иморат кард¹

(Агарчи шаҳар вақфларини бутунлай совурса-да, худо хайрини берсинки, шу бинони қурди).

Ёнгил кулги кўтарилди. Ҳазил-мутойиба бошланиб кетди.

— Мавлоно марҳумлар ҳурматини тириклар ҳисобидан жойига қўйган кўринадилар.

— Арслоннинг ўлиги сичқоннинг тириги, дейдилар-ку.

— Бу байтнинг биринчи мисраси олдинги мукнатларга, иккинчи мисраси эса Мавлоно шаънига битилган.

— Агар ҳар бир горат қилинган вақфдан шундог гумбаз вужудга келганда, бу ўлкада ўтган азизларга тегишли бирор нообод жой қолмаган бўлур эди.

— Биз ҳам шу байтдаги дуога қўшилаемиз, — деди табассум билан Султон Абулқосим Бобур мирзо, — хайриятки, Шерозда шўх табиат кишилар қанда бўлмапти. Бу гўзал заминда устозларнинг муборак руҳи ҳамиша шод бўлаберсин.

Мукнат Мавлоно Муҳаммаднинг кўнгли бу сўзларни эшитгач, тинчиди. Чунки ҳазиломуз шаклда бўлса-да, вақфлар тўғрисидаги бу гап, агар султон бошқача муносабат кўрсатган тақдирда Мавлоно Муҳаммад учун кўнгилисиз оқибатларга олиб келмоғи мумкин эди.

Мавлоно Муҳаммад Муаммой бу воқеани ёш Алишер Навоийга сўзлаб берган вақтда Мавлоно Султон Абулқосим Бобур мирзо қошида садрлик лавозимида эди. Шундай баланд мартабали ва ёши катта кишининг ёш шоир билан жиддий мавзуларда баробар даражада суҳбатлашуви Алишернинг ўн уч-ўн тўрт ёшли пайтидаёқ ёшу қари, каттаю кичик орасида баробар эътироф қозонган бир киши бўлиб қолганини кўрсатади.

Султон Абулқосим Бобур мирзонинг ўзи ҳам ёш Алишер Навоий билан жиддий мавзуларда мулоқот

¹ Навоий. Асарлар, т. 12-с. 45, Т. 1966.

қилар, унинг фикр-мулоҳазаларини диққат билан тинглар эди.

Абулқосим Бобур мирзо Хуросон пойтахти Хиротдан ташқари кўп вақт Машҳад шаҳрида бўлар эди. Шунинг учун унинг хизматидаги бошқа кишилар қатори Алишер Навоий ҳам Машҳадда тез-тез бўлиб турган.

Машҳадда шоир ва олимлар, фақиҳ ва муҳаддислар, фозил, комил кишилар кўп. Шулардан бири Ҳожа Ҳасан Хизршоҳдир. Бу киши асли Астробод шаҳаридан, неча йилдан бери Машҳадда яшайди. У ҳам шоир, ҳам хаттот. Ўзи яхши таъбли, хоксор, камтарин бир одам.

Бир куни Ҳожа Ҳасан Хизршоҳ Алишернинг ишхонасига кириб келди. Унинг кайфи чоғ, чеҳрасида табассум зоҳир эди. Алишер меҳмонни яхши қабул қилди. Хизршоҳ ўлтиргач, тортиниброқ сўз бошлади:

— Иним, Алишер, сиз ёш бўлсангиз ҳам, етук шоирсиз. Бу ҳаммага аён ҳақиқат. Мен бир дoston ёзган эдим. Шунини ўқиб, бир фикр билдирсангиз.

У қўлтиғидан янги муқова қилинган қўлёзма китобни олиб Алишерга узатди. Алишер Навоий бу китобни ҳурмат билан Хизршоҳнинг қўлидан олди-да, охиस्ताгина унинг биринчи варағини очди ва ўқиди «Зайд ва Зайнаб»

— Бу янги дostonмидур, номи нотаниш?

— Йўқ, бу «Лайли ва Мажнун» муқобаласида ёзилган дoston.

— Хўб бўлибтур, янгича от қўйгансиз.

Алишер ўша куни кечқурун ўлтириб «Зайд ва Зайнаб»ни охиригача ўқиб чиқди. Бу Лайли билан Мажнун ўртасидаги отанин севги бобида ёзилиб, асрлар давомида яшаб келаётган дostonнинг янги бир нуسخаси эди. У Навоийга мақбул бўлди. Навоий бу фикрини Ҳожа Ҳасанга айтганда, Ҳожа беҳад қувонди. Ҳожа ўзи пуристеъдод ижодкор эди. Шунинг учун у Навоийнинг адабиёт ва шеърят соҳасидаги диди, қобилияти ва билимдонлигига тан берар эди. Ана шундай билагон шоирнинг баланд баҳосидан Ҳожага давлатлар муяссар бўлди. Шу-шу Алишер Навоий билан Ҳасан Хизршоҳ ўртасида ҳурматли муносабатлар ўрнашди.

Ҳожа Ҳасан насхталик ёзувини хаттот ва хат назариясининг билимдони Мавлоно Жаъфар йўлига ўхшатиб жойга қўйиб ёзар эди. У Навоийнинг ғазалларини чиройли хатда кўчириб ёзмоқни ўзига шараф деб билар, Навоий ҳам ўз шеърларини унга кўчириб ёзмоқ учун мамнуният билан топширар эди.

Алишер ўз хизмат хонасида иш билан машғул. Унинг вазифаси турли ҳужжатларнинг иншоси. Хусусан, туркий тилда битилмоғи лозим ҳужжатлар — ёрлиғлар, фармойишлар ва дастурларни ёзмақ кўпинча Алишерга тонширилар эди. Айни замонда у форсий тилдаги ҳужжатларни ҳам мукаммал битади. Бу ҳужжатларда келтирилмоғи лозим бўлган араб тилидаги жумла ва ифодаларни у албатта туркий ва форсий тилга таржима ҳам қилади. Билимдон мутахассислар Алишернинг бу таржималарига баланд баҳо берар эдилар.

Алишер иш билан банд бўлиб ўлтирганидан секин эшик очилганини сезмади. Бир оздан сўнг енгил шарпани эшитиб бошини мездан кўтарди ва эшикка қаради. Эшик олдида 10 ёшлар чамаси бир бола турар эди.

— Ассалому алайкум, — деди бола.

— Ваалайкум ассалом, кирингиз.

Бола эшикдан кириб, Алишерга яқинлашди.

— Ўлтирингиз.

Бола кўрпачага, Алишер қаршисига тиз чўкди.

— Хўш, нима гапингиз бор? — Бола индамай қўйнидан икки букланган қоғозни чиқарди ва уни Алишерга узатди ва деди:

— Домулла поччам сизга бериб юбордилар.

Алишер боланинг қўлидан қоғозни олди ва уни очиб ўқиди. Хат Хожа Ҳасан Хизршоҳдан эди. Унда Хожа ўзининг тўсатдан қаттиқ беморликка мубтало бўлганини ёзар ва иложини топса, Алишернинг бир келиб хабар олмоғини сўрар эди:

Алишер дарҳол қоғозларини йиғиштириб мезнинг галадонига солди, сўнг бола билан етаклашиб бемор сари жўнади.

Улар етиб келишганда Хожа ўз ҳужрасида кўрпача устида инқиллаб ётар эди. Алишер болани гузарга чиқиб озуқа олиб келмоққа юборди, ўзи ўчоққа ўт ёқиб, қумғон қайнатди. Бола қайтиб келгач, икковлари ўчоққа декча осиб, келтирилган масаллиқлардан шўрва пиширдилар. Иссиқ чой ва қайноқ шўрвани ичган бемор терлаб сал ўзига кела бошлади. Алишер боланинг ёрдамида беморнинг тердан ҳўл бўлган кийимларини ечиб, тозаларини кийгазди. Сўнг у болага деди:

— Сиз хўб мақбул йигит чиқдингиз. Ота-онангизга айтинг, шу ҳужрада амакингизга қараб турасиз. Мен бориб табибни олиб келайин.

Бу бола қўшининг ўғли экан. У хўб деганича югуриб чиқиб кетди.

Хожа Ҳасан оғир нафас олар, гоҳо хуши оққан-дай бўлар эди. Набзи суст. Анча дармони қуриган. Унинг Машиҳадда қариндош-уруғи йўқ. Ёлғиз яшайди. Боши ёстиққа етганида Алишердан бўлак ғамхўр йўқлиги маълум бўлди. Шунинг учун унга одам юборган эди.

Алишер ўз ғамхўрлигини Хожа кутганидан ўн чандон ортиқ амалга оширди. Алишер чақириб келган табиб султонга қарашли табиблардан эди. У Хожани диққат билан кўриб чиқди, дори-дармон таъйин қилди. Шу кундан бошлаб беморнинг парвариши билан Алишер шахсан ўзи шуғулланди. Қўшинининг ўғли ҳам чаққон ёрдамчи чиқди. Иккаласи навбатма-навбат бемор қошида бўлар эдилар. Кечалари Алишер беморнинг ҳужрасида қолиб уни муолижа қилар эди.

Орадан икки ҳафтача вақт ўтди. Бу орада Алишер чақирган табиб бир неча марта беморни келиб кўрди. Секин-секин Хожанинг аҳволи яхшилана борди. Унда иштаҳа пайдо бўлди. Бу соғайиш аломатидир. Учинчи ҳафтада у тузалиб ўрнидан турди.

— Сизнинг одамохунлигингиз, ғамхўрлигингиз туфайли фақир шифо топдим. Сиздан миннатдорлигимга чек йўқ, — дер эди Хожа Ҳасан Хизршоҳ Алишерга.

— Беморликни кишининг табиати ва жисми енгадир. Дору дармон, ғамхўрлик беморга шу курашда ёрдам берар, холос. Шундай қилиб, шифо топганингизнинг боиси бақувват жисмингиз ва соғлом табиатингиздир.

— Ҳимматингизнинг шу қадар баландлиги учун ташаккур, иним Алишер. Бу яхшилигингизни бир умр унутмасмен, — деди Хожа, сўнг Алишерга бир лавҳани узатди, — мендан хотира учун ушбуни қабул қилсангиз.

Бу лавҳада ғоят чиройли насхтаълиқ хати билан бир ғазал битилган эди. Алишер ҳурмат билан лавҳани Хожанинг қўлидан олди ва лавҳадаги ғазалнинг матлаъини (биринчи байтини) ўқиди:

Соят ҳар жоки афтад бар замин гул

бар дамад

Не гули танҳоки сар то сар гулу

шаккар дамад¹

(Соянг ҳар жойга тушса, ўша ердан гул униб чиқади, ёлғиз гул эмас, бошдан оёқ гулу шаккар унади).

¹ Навоий, Асарлар, Т. 12 с. 46. Т. 1988 й.

Бу Хожа Ҳасан Хизршоҳнинг соғайгандан кейин
ёзган шеъри эди.

ЛУТФИЙ

у даврда Хиротда ўзбек ва форс-тожик адабиётининг атоқли арбоблари яшаб, ижод этар эдилар. Шундай зотлардан бири ўзбек адабий тилининг ривожига катта ҳисса қўшган шоир Лутфий эди. Навоий эндигина шоир сифатида шуҳрат топа бошлаган йиллари Лутфий қартайиб қолган, ўз замонасининг машҳур шоири эди. Уларнинг ижодий суҳбатлари, Лутфийнинг ёш Навоий газалларига юксак баҳо бергани тўғрисида тарихчи Хондамир ўзининг «Мақорим ул-ахлоқ» китобида бундай ҳикоя қилади: «Бир куни ёш Алишер Навоий Лутфий ҳузурига келди. У ўзининг ёзган газалларидан бирини кекса шоирга ўқиб берди. Бу газал шундай бошланар эди:

Оразин ёпғоч кўзимдан сочилур ҳар лаҳза ёш,
Бўйлаким пайдо бўлур юлдуз ниҳон ўлғач қуёш.

Кекса шоир бу газалдан бениҳоя хурсанд бўлди. У Навоийга ва бошқа суҳбатдошларига қарата деди: «Оллоҳ номига қасамёд қилиб айтаманки, ўзим ёзган туркий ва форс тилидаги ўн-ўн икки минг байтни шу газалга жон-жон деб алмашар ва шунда ўзимни ютиб чиққан деб ҳисоблар эдим».

Лутфий ёш шоирнинг шеърий истеъдоди ва маҳорати ана шундай юксак баҳо берган эди.

Навоий эса ҳар доим Лутфийни туркий забон шоирларнинг пешқадами, сўз ва шеър подшоҳи деб билар эди.

Лутфий Хиротнинг Деҳи Канор (Чекка қишлоқ) қишлоғида яшади, 99 йил умр кўрди. У йигитлик даврида зоҳирий илмлардан таҳсил олди. Сўнгра Мавлоно Шаҳобиддин Хиёбоний устозлигида сўфия таълимотини ўрганди. У дарвишсифат киши эди. Навоий Лутфий билан мулоқотда бўлганини, унинг ҳамиша яхши ниятлар билдириб алқганини билдиради, ўша тилақларнинг амалга ошишига хоҳиш баён этади. Кейинчалик Лутфийни таърифлаб Навоий бундай деб ёзган эди:

«У ўз замонининг маликул каломи эрди, форсий ва туркийда назирини йўқ эрди, аммо туркийда шуҳрати кўпроқ эрди ва туркча девони машҳурдир».

Яна Навоийнинг хабар қилишича, Лутфий ўн минг байтдан зиёд «Зафарнома» китобини маснавийда ўзбек тилига таржима қилган. Аммо бу асар баёзга ёзилмагани учун унчалик шуҳрат топмаган.

Лутфий ҳаётининг охирида «офтоб» радифли бир шеър ёзди. Бошқа шоирлар унга назира боғлайдилар, аммо Лутфий даражасида ёзолмайдилар. Ҳаётдан кўз юмиш олдидан Лутфий бир ғазал бошлади. Унинг биринчи байти қуйидагичадир:

Ғар кори дили ошиқ бо кофири чин уфтод
Беҳ зонки, ба бадхўйи бемехри чунин уфтод.

(Агар ошиқ дилининг иши чин кофирига тушса,
Менинг ўшанга ўхшаш бадфеъл ва меҳрсиз ёримга
тушгандан афзалдир).

Лутфий бу ғазални тугатиб улгуролмади. У васият қилдики, уни Жомий (Маҳдуми Нуран) ёзиб тугалласин ва ўз девонига киритсин. Жомий бу васиятни бажо келтирди.

САЙИД ҲАСАН АРДАШЕР

Алишернинг шеърлари Ҳирот, Машҳад, Астро-бод ва бошқа шаҳарларнинг таъби назм эгалари орасида кенг шуҳрат топган пайтда, яъни 15-16 ёшлигида Алишер Саййид Ҳасан Ардашер билан учрашди. Саййид Ҳасаннинг отаси Бойсунқур султон давридан бошлаб сарой хизматида бўлган, ҳам шоир, ҳам олим, ҳам давлат арбоби сифатида танилган киши эди.

Бир куни шоирлар суҳбатида Саййид Ҳасан Ардашер Алишер Навоийнинг қуйидаги байтларини завқ-шавқ билан ўқиди:

Фурқатингдан заъфарон узра тўкармен лолалар,
Лолалар эрмас-ки, бағримдан эрур парғолалар.

(Сендан айрилиқда сариғ юзим устига лолалар тўкаман, Улар лолалар эмас, бағримдан узилган қонли парчалардир).

Қирқ ёшлар атрофидаги бу одамнинг чехраси шеър ўқиётган пайтда батамом ўзгариб кетар эди. Кўзлари завқдан чақнар, одатда гоят мулоийм ва ҳалим эшитилувчи овози байт мазмунига қараб гоҳ шиддат, гоҳ маъюслик касб этарди. У бутун вужуди билан шеърга

сингиб кетгани, жонбахш мисралар билангина яшаётгани унинг ҳар бир ҳаракатида сезилиб турарди.

Саййид Ҳасан Ардашер одоб, илм бобида мукамал бўлганидан, у гарчи сарф, наҳв, араб тили, мантиқ ва калом, шариат қонуншунослиги ва пайгамбар сўзларининг талқини, илми нуҷум, шеър ва мусиқий илмини пухта билса-да, йигинларда кам сўзлар, кишиларнинг бирор илмий борада айрим нуқсонли фикрларини эшитса, дарров уларнинг юзига солмас, унга илзом ва хижолат етишидан андиша қилар эди. Саййид Ҳасан бундай фазилатлари билан кўпчилик орасида юксак ҳурмат ва эътиборга сазовор, билимдон ва хуштаъб киши эди.

Бу одамнинг шеърини ўқиб алқаши ёш шоирга жуда ёқди. Бироқ, унинг таҳсинидан хижолат бўлиб бошини эгди.

Саййид Ҳасан яна Навоийнинг шеърини ўқий бошлади:

Ул паривашким, бўлубмен зору саргардон анга
Ишқидин олам манга хайрону, мен хайрон анга...

Мажлис аҳли камгап кишининг бу қадар шеърхонликка тушиб кетганини завқ ва ҳазиломуз табассум билан кузатдилар. Алишер шеърни бунчалик қадрлайдиган, ҳар бир сўзни бутун нафосати билан идрок қила биладиган зотга хайрону лол бўлиб қолди.

Саййид Ҳасан билан Алишер дунёқарашлари, шеърятга муносабати бир-бирига ҳамоҳанг кишилар бўлиб чиқдилар. Гарчи уларнинг ёшида анча фарқ бўлса-да, мушоҳадалари бир хил эди. Икки унсдош кўнгилнинг бир-бирига интилиши табиийдир. Уларни чин дўстлик маълум даражада устоз ва шогидлик, ота ва болалик туйғулари чамбарчас боғлаб қўйди. Улар тез-тез учрашиб, суҳбатлашиб турадиган бўлдилар. Бу суҳбатларда шеър талқинлари, инсоннинг улуғлиги, унинг табиат яратган барча мавжудотларнинг энг олий мақоми экани, унинг фазилати, шоирлар ва шеър аҳлининг бурчи тўғрисида сўз борар эди.

Саййид Ҳасан ёш Навоийнинг порлоқ истеъдодига тўла ишонч ҳосил қилган эди.

— Сизнинг асос ишингиз назм айтмоқ, назм тараққиётини янада олий даражага кўтармоқдасиз, — деди бир куни суҳбат асносида Саййид Ҳасан. — Фазл эгасининг шарафи фақрдасиз. Фақр ва камтарлик фазилатли инсон қадрини янада оширғай.

Фақр тариқига далолат ва ундаш, назм тарғиби Саййид Ҳасаннинг Навоийга уқдирадиган доимий гаплари эди. Зотан, эзгуликнинг такрори яхшиликка йўл бошлар. Шоир учун эса назмга даъват этувчи, ёзган асарларини севиб ўқувчи ва қадрловчи кишидан азизроқ зот бўлмайти. Шундан сўнг улар яна Лутфий, Хўжа Ҳофиз Шерозий, Шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозий, Шайх Фаридиддин Аттор шеърларидан ўқирдилар, шайх Азиз Насафий китоблари тўғрисида фикрлашардилар.

Алишер Саййид Ҳасан Ардашерга қаттиқ ихлос қўйди, у киши билан ҳар кунги суҳбат ёш шоир учун ғоят мароқли ва зарурат бўлиб қолди. Саййид Ҳасан учун ҳам Алишер билан мулоқот худди шундай эди. Бир куни хизмат туфайли улар белгиланган вақтда учрашолмай қолдилар. Алишер кун бўйи бетоқат бўлиб юрди. Кечқурун Саййид Ҳасан Ардашер келиб дўстидан хабар топди. Улар бирор кун кўришмаса ҳамиша шундай қўйга тушар эдилар.

Икки улуғ зот ўртасидаги бу дўстлик Саййид Ҳасан Ардашер ҳаётининг поёнигача, яъни ўттиз уч йил давом этди.

Навоий Саййид Ҳасаннинг вафотидан сўнг унга бағишлаб «Ҳолати Саййид Ҳасан Ардашер» китобини ёзди. Унинг ҳаёт пайтида ёзилган «Ҳасби ҳол» шеърый мактуби ҳам шу зотга бағишланган эди.

МУҲАММАД ПАҲЛАВОН

1457 йили Алишернинг отаси Ғиёсиддин Баҳодир вафот этди.

Энди 16 яшар Алишер турмушнинг ҳар хил зарбаларига ёлғиз бардош беришга, унинг нотекис оқимида хушёрлик ва сергаклик билан сузишга мажбур эди. Чунки укаси Дарвеш Али ҳали жуда ёш, онаси эса ўша даврдаги мавжуд тартиб-қонунларга биноан, гарчи аслзодалар оиласидан бўлса-да, бирор мавқе эгаси эмас эди. Алишер ҳам оила бошлиғи, ҳам мустақил шахс сифатида иш тутмоғи шарт.

Ўша йили Машҳадда Султон Абдулқосим Бобур Мирзо ҳам дунёдан ўтди. Ёш Навоий бирданига ҳам отасидан, ҳам ҳомийсидан маҳрум бўлган эди.

Абулқосим Бобур мирзо даргоҳида Навоийнинг ки-

чиқлигидан бирга ўсган дўсти Ҳусайн Бойқаро ҳам хизматда бўлган.

Ҳусайн Бобур мирзо хизматида эканида у билан бирга Самарқанд юришида иштирок этди. 1445 йили Бобур ва Абу Саид ўртасида сулҳ тузилгач, Самарқандда Абу Саид хизматида бўлди. Аммо Абу Саиддан кўп жафо чекди, яна Абулқосим Бобур мирзо ҳузурига қайтди. Шунда улар Машҳадда яна Алишер билан учрашдилар.

Абулқосим Бобур мирзонинг вафотидан сўнг Ҳусайн Бойқаро Машҳаддан Марвга кетди ва Хуросон тахти учун курашни бошлади. Шубҳасиз, Алишер Ҳусайн билан унинг сиёсий курашларида иттифоқдош эди. Ҳусайн Марв ҳокимлигини эгаллади. Алишер Навоий ҳам Марвга келди. Бу ерда илм ўрганиш билан банд бўлди.

Ҳусайн 1457 йили Несо ва Астраобод шаҳарларини ҳам қўлга киритди. Алишерлар оиласи бу курашларда Ҳусайнга ибратли садоқат билан хизмат қилдилар.

Шу сабабли Алишернинг тоғаси Мир Саид Қобилий Абу Саид Султоннинг буйруғига кўра Сарахс қўрғониде қатъ этилди. Алишернинг суюкли дўсти ва кичик тоғаси Али Ғарибий ҳам Самарқандда ўлдирилди. Бундай шароитда Алишернинг Ҳиротда қолиши мумкин эмас эди. Шунинг учун у Машҳадда яшади. Машҳадда яшашининг сабабини, «айни ифлос ва фалокат ва сарнавиш ва ранжуриш Машҳад сари тортиб элтди» — деб изоҳлади. Бошпанасиз Алишер бир мадраса хужрасига жойлашди. Муттасил таҳсил ва ижод билан шуғулланди, расмий ҳокимиятнинг шубҳа ва таъқиби остида бўлган мусофир йигитнинг ҳоли қандай кечиши аён. Бунинг устига мафосил (бўғин сирқираши) касали илашиб, Алишер ётиб қолди. Кун бўйи унинг суяклари сирқараб оғрир, бемор ҳеч қачон офтоб тушмайдиган зах хужрада ёлғиз ётар эди. Алишер яшайдиган жой ғариб ва камбағал толиби илмлар учун бериладиган буқъалардан (мадраса хужраларидан) бири эди.

Унинг икки эшиги бевосита ҳовлига очилар, эшик тепасида панжарали дарича бўлиб, ёруғ фақат ўша ердан тушар эди. Эшикдан кираверишда, ўнг томонда ўчоқ, ўчоқ устидан томга қараб кетган мўри ҳам тутунни, ҳам сунирғанда кўтарилган чангни тортарди. Ўчоқ устида кичик бир декча бўлиб, у аҳёнда бир ишлатиларди. Аммо ўчоқ бошидаги қумғон доим хизматда. Оёқ остига гишт терилган, устига похол солиниб, юмшоқ

кигиз тўшалган. Девор яқинидаги хонтахта ҳам чой ичиш, ҳам мутолаа, ҳам ёзиш учун хизмат қилар эди. Токчалар китобга лиқ тўла, деворларда ғоят чиройли насталиқ хати билан битилган қитъалар, рубойи ва байтлар ёзилган лавҳалар осиглиқ.

Хонтахта атрофига кўрпача тўшалган бўлиб, бемор Алишер шу ерда ётарди. У ётган жойида токчадаги китобларни олиб ўқир эди. Хонтахта устида бир даста қоғоз, қора тушли довот ва бир неча қамиш қалам турарди.

Бир куни эрталаб шоир барвақт уйғонди. Танасида қаттиқ оғриқ сезса-да, ўрнидан туриб, намоз ўқиди. Сўнгра ўчоққа ўт ёқиб, қумғон қайнатди. Иссиқ чойга ивигилган қаттиқ нон, майиз танасига қувват бағишлагандек бўлди. У дастурхонни йиғиштириб, қаламини қўлга олди. Қия очик эшикдан оқариб келаётган осмоннинг бир бўлаги кўринар, кўтарилаётган қуёш шуъласи шу осмон бўлагида сайр қилаётган ҳиллолни борган сари нурсизлантирарди.

Алишер шамни ўчирди ва қамиш қаламни довотга ботириб қуёш нурида оқариб турган қоғозга қуйидаги байтни ёзди:

Хар қаён боқсам юзумга ул қуёшдин нур эрур,
Хар сори қилсам назар ул ой манга манзур эрур...

Шоир ғазалнинг охириги байтини тахаллус тушириб яқунлади:

Гар Навоий сиймбарлар васлин истаб кўрса ранж
Йўқ ажаб, нечунки хом этган киши ранжур эрур.

Ғазални бир неча бор ўқиб чиқди, ўзига ёққан байтларни қайта-қайта такрорлади. Шундан кейин уни оққа кўчириб чўнтагига солди.

Шеър илҳоми билан унутилгандай бўлган нотоблик ўзини сездирди. Алишер бўшашиб тўшакка ёнбошлади. Яна ёлғизлик, хасталик, ғариблик алами юрагини қиймалай бошлади. Фикри Ҳиротга — дўстлари сари учди.

Бир маҳал хужра эшигини биров эҳтиёткорлик билан тақиллатди.

— Марҳамат қилсинлар, мен шу ерданман, — деди Алишер. Эшик очилиб, хужрага баланд бўйли, норғул, ҳар бир ҳаракатидан куч-қувват ёғилиб турган бир киши кириб келди. Унинг бўйдор жуссаси қанчалик бақувват ва чайир бўлса-да, юз ифодаси, жилмайиб турган кўзлари пок қалбидан далолат бериб турарди.

— Ассалому алайкум,— деди у одоб билан.

Алишер эшикдан кириб келган кишини кўриб бирдан ўрнидан туришга интилди.

— Ваалайкум ассалом, марҳабо, марҳабо,— деди қувонч билан.

Меҳмон дарҳол Алишернинг ёнига чўкка тушди.

— Безовта бўлмасинлар,— деди қучоқлашиб кўришаркан.

Бу киши Хуросонда номи чиққан куштигир (полвон), мусиқашунос ва хонанда Паҳлавон Муҳаммад эди. Алишер Паҳлавон Муҳаммад билан Ҳиротда танишган, ўшандан бери ўтган икки-уч йил давомида ўрталарида самимий дўстлик пайдо бўлган эди.

Паҳлавон Муҳаммад замонасининг ягона ва енгилмас полвони сифатида донг чиқарган, шунингдек, у кўп дилписанд ғазаллари, ёқимли овози, мусиқий илмидан мукаммал хабардорлиги билан ҳам машҳур эди. У замона фозиллари Устод Муҳаммад Хоразмий, Мавлоно Нуъмон, Мавлоно Соҳиб Балхий, Шайх Сафойи Самарқандий каби моҳир санъаткорларнинг даврасида юрар, уларнинг эътироф ва ҳурматига сазовор бўлган эди.

Муҳаммад Паҳлавон яратган машҳур амаллардан «Чоргоҳ», «Сегоҳ» каби куйлар, уларга туширилган Мир Бузурк Гирмизий, Мавлоно Ҳисравий, Мавлоно Котибийнинг шеърлари Хуросондагина эмас, Самарқанд ва Ироқдаги барча хонандалар орасида ҳам кенг тарқалган, шуҳрат тонган эди.

Алишер дўстининг келганидан гоят шодланди. Уларнинг суҳбатлари узоқ давом этди. Паҳлавон Алишернинг оғриқ суякларига ором бериб, уни яхшилаб уқалаб қўйди, уни даволаётган табиб Мавлоно Абдусалом Шерозийнинг фазилатларини мақтади, дўстининг тезда соғайиб кетишига ишонч билдирди. Суҳбат мавзуи яна шеър ва адабиётга кўчди. Паҳлавон Алишердан сўради:

— Бу қун дерларким, Сиз туркча шеърни яхши айтибсиз ва туркча назм айтур элдин ҳам эшитамизки, бу сўзлар ҳақдир. Бизнинг бир саволимиз бор, шунга жавоб берсангиз.

— Бидсам жавоб берай. Сиз саволингизни айтинг.

— Саволимиз булдурки, шеърлари ҳаётда пухта ўрнашган туркигўй шуародан қайси бири яхшироқ айтади? Сизнинг фикрингиз қандайдир?

— Барчалари яхши айтадилар.

— Сиз тақаллуф ва камтарликни қўйинг, нима қандай бўлса, шуни айтинг. Ҳаммаси бир хил эмас, албатта, тафовут бор.

— Мавлоно Лутфий барчадан устундирлар. Бу қавмнинг устои ва сўз подшоҳидир.

— Нега Саид Насимийни айтмадингиз?

— Хотирга келмади. Саид Насимийнинг назми ўзга рангга эгадир. У зоҳир аҳли идрокидек шеър айтмайди, балки ҳақиқат тариқин адо қилибдур ва бу саволда Сизнинг гаразингиз мажоз тариқида айтур эл эрди.

Паҳлавон киноя билан деди:

— Саид Насимий борида сиз Лутфийни устун қўясиз. Ваҳоланки, Саид Насимийнинг назми зоҳир юзидан мажоз тариқига алоқадордир ва маъни изидан ҳақиқат тариқида.

Шундан сўнг Паҳлавон шеър ўқий бошлади. Бу шеър Навоий эрталаб ёзган ғазалнинг айнан ўзгинаси эди. Тахаллуси байтда эса «Навоий» ўрнига «Насимий» дейилган эди.

Алишер ҳайратда қолди. У дўстига билдирмай секингина чўнтагига қўл юборди. Шеър битилган қоғоз чўнтакда. Яна унинг ҳайронлиги ошди. Тахаллус туширилган мисрага Насимий сўзи ғоят ўринли келган эди.

Паҳлавон ғазалнинг айрим байтларини қайта-қайта ўқир, Навоий билан бу байт, уларнинг мажозий мазмуни тўғрисида баҳс қилар эди.

— Бу шеърни қачон ёд қилган эдингиз? — деб сўради Навоий охири.

— Ун икки йил бўлди, — деб жавоб берди Паҳлавон, — Бобур Мирзонинг суҳбатида ўқилганда менга бағоят хуш келди. Битиб олиб ёд тутдим.

Эртаси куни эрталаб Паҳлавон Муҳаммад тўрт нафар шогирди билан Алишер ҳузурига келди. Йигитлардан бири дарров ўчоққа ўт ёқиб қумгон осди. Алишер билан Паҳлавон хонтахта ёнига ўтириб суҳбатга тушиб кетдилар. Шогирдлар пойгакда тиз чўқдилар.

Алишерга кечаги таҳайюр ҳамон тинчлик бермас эди. Тезроқ бу муаммони ҳал этиш пиятида яна ўша мавзуда сўз бошлади. Паҳлавон Муҳаммад кулимсираб деди:

— Ул шеърни мен ёд тутган пайтимда мана бу куштигир йигитлар ҳам бор эдилар, улар ҳам ўргандилар. — Шундан сўнг йигитларга қараб деди: — Мен билан ўрганган шеърингизни ўқинг.

Йигитлар бири олиб, бири қўйиб Алишернинг ўша

ғазалини Насимий тахаллуси билан ўқий бошлади-лар. Шоирнинг таажжуби яна ортди. Паҳлавон бу ғазални кўкларга кўтариб мақташга тушди. Унинг ҳар бир сўзи ҳақ, ғазалнинг ҳар бир байти мукам-мал, унинг мазмуни таҳсинга сазовордир.

Паҳлавон йигитларга рухсат бериб юборди. Шоир билан ёлғиз қолгач, у Алишерга бу воқеанинг си-рини айтди. Алишерни уқалаётганда чўнтагидан чиқиб турган қоғозга кўзи тушади. Уни секин олиб қараса янги битилган ғазал экан. Ғазал Паҳлавонга маъқул бўлади. Қайта-қайта ўқиб ёдлаб олади. Ам-мо охириги байтига «Навоий» тахаллусини «Наси-мий» билан алмаштиради. Кечқурун уйига қайтгач, ҳалиги куштигир йигитларга ғазални ўргатади.

Шундай қилиб Паҳлавон Насимий номи остида Навоийни кўзда тутиб унинг туркигўй шоирлар ичи-да энг мукамал ва устун эканлигини унинг ўзига исбот қилиб берди. Бу воқеа яна Паҳлавоннинг зеҳни ва ёдлаш қобилияти нақадар ўткир ва тез эка-нини исбот этди. Паҳлавон Муҳаммаднинг бундай ажойиб ишлари ва гаройиб фазилатлари кўп эди.

Паҳлавон шоирлар, олимлар, мусиқашунослар ва санъаткорлардан кўпини яхши билар, улар тўғриси-да Алишерга сўзлаб берарди. У ҳозир хизмат юза-сидан Мащҳадда яшаётгани сабабли Алишер билан ҳар куни учрашиб, суҳбатлашиб турарди.

Бир куни Паҳлавон Муҳаммад одатдагидек бир оз нарса харид қилиб келди. Ўчоққа ўт ёқди, декча-ни осиб, овқат тайёрлашга киришди.

Алишер ётган жойида Паҳлавонга деди:

— Сиз Шайх Камол Турбатийни яхши билур-мисиз?

Ўчоқ бошида уриниб турган Паҳлавон ўша жой-дан жавоб қилди:

— Ўзларини яхши билмасам-да, шеърларини ях-ши билурман. Хусусан, Хўжа Хофиз ғазалларига боғланган мухаммаслари ғоят мароқлидир.

— Менга ҳам у кишининг шеърлари кўп мақбул,— деди Алишер.— Ўзларини кўришга орзу-мандман.

— Иншооллоҳ насиб бўлғай,— деди Паҳлавон.—

У кишининг ёзган кўп муаммолари ҳам кўпчиликка мақбулдир.

Ўчоқда олов юришиб кетди. Паҳлавон келиб хонтах-та ёнига чўқди. Икки дўстнинг суҳбати қизиқ кетди.

ШАЙХ КАМОЛ ТУРБАТИЙ

Курбон ҳайити арафаси эди. Ташқарида баҳор чехра очган, чечаклар гуллаган, атроф кўм-кўк сабзасор. Хужранинг эшиклари ланг очик. Дарича ва эшикдан ёпирилиб кирган шабада би-нафша ҳидларини димоққа уради. Бугун Алишернинг аҳволи яна огирлашди, қимирлашга ҳам мажоли қолмаган эди. Ғариблик ва хасталик биргаллашиб ёпишганда киши туман оғриқларга дучор бўлиши табиий. Шоир маъюс нигоҳини югуртираркан, девордаги байт ва қитъаларни ўқиб, кўнглини хижил қилаётган ўйлардан чалғимоқчи бўлди. Шу пайт эшик ортида бир гуруҳ одамларнинг шарпаси эшитилди. Қурбон ҳайит арафасида Машҳадга Имом равзасига зиёратга келган халқнинг буқъаларни ҳам айланиб чиқиш одати бор эди. «Зиёратчилардан бўлса керак»,— деб ўйлади Алишер. Шу пайт хужрага бир тўда кишилар кириб келдилар. Улар бир чеккада ўралиб ётган беморни кўрмадилар. Ташқаридан ярим қоронғи хужрага киргач, кўзлари қамашган бўлса керак улардан бири деворга осилган шеърлардан бирини ўқиди. Байтнинг мазмуни тўғрисида баҳс бошланди. Келувчилар орасида ёши улуғроқ бир киши бор эди, барчалари унга ҳурмат билан муомала қилар эдилар. У киши ҳам ўз фикрини билдирди, кўпчилик уни қувватлаган бўлди. Шу пайт Алишер ётган жойидан у кишининг фикрига эътироз билдирди. Шунда тўдадан бир одам бошлиққа қараб:

— Бу бемор йигит ҳам сўз айтмоқчидир,— деди.

Гуруҳга бош бўлган зот қайрилиб бурчакда ётган Алишерни кўрди. Саломлашгач, айтган сўзини такрорлашни сўради.

Алишер у кишининг фикрига зид келадиган шеър талқинини баён қилди. У одам сал хаёлга чўмди, сўнг бош ираб Алишернинг фикрини маъқуллади.

— Дарҳақиқат, бу йигит ҳақдир,— деди у шерикларига.— Мендан саҳв ўтган.— Шундан сўнг у Алишерга юзланди.— Иним, сиз ким бўладурсиз, бу хужрада доим истиқоматдадурмисиз?

Алишер ўзининг ким эканлигини айтди ва шу ерда муқим яшаётганини билдирди.

Даврадаги кишилардан бири Алишерга ўз суҳбатдошини танитди.

— Бу ҳазрат Шайх Турбатийдирлар.

Бошқа таърифнинг ҳожати йўқ эди. Юксак истеъдод эгаси бўлмиш шоир Шайх Камол Турбатийнинг номи бутун Хуросонда маълум ва машҳур эди. Навоий қувониб кетди.

— Бениҳоя масрурманки, Сизни шахсан учратдим. Узоқ фурсатларки, Сиз билан танишмоққа орзуманд эрдим. Худо насиб этгани шу кун экан. Узр, мен бевоблиқда сизларни кўнгилдагидек кута олмадим,— деди у ҳаяжонини яшира олмай.

— Мен ҳам Сизнинг борангизда кўп эшитган, ғазалларингизни мамнуният билан мутолаа қилган эдим,— Шайх Камол Турбатий.— Сизнинг ошнолигингизни ҳамisha орзу қилар эдим.

Унинг бу учрашувдан мамнунлиги юз-кўзидаги хушвақтлик шуъласидан яққол билиниб турар эди. У хонтахта ёнига ўтирди. Бошқалар ҳам бемор атрофига чўкдилар. Ҳар икки шоир бир-бирларига изҳори ҳурмат кўрсатиб ёқимли сўзлар айтдилар. Суҳбат асосида Турбатий ўзининг бир муаммосини ўқиди:

Онеки дар ҳавойи сари зулфи ёри маст,
Аввал зи зар гузаштау, дар охираш ҳабаст.

Бу байтнинг мазмуни тўғрисида қизгин баҳс бўлди. Сўнг зиёратчилар Навоий билан хайрлашиб ҳужрадан чиқдилар. Кечга томон ҳужрага икки йигит кириб келди. Уларнинг бошларида дастурхонга ўроғлиқ катта саватлар бор эди. Саватларни хонтахтага қўйишар экан, улардан бири деди:

— Бу совғаларни Сизга ҳазрати Шайх Турбатий йўлладилар. Марҳамат қилгайсиз.

Саватларда турли ноз-неъматлар, қуруқ мева ва бошқа емишлар бор эди. Алишер миннатдорчилик изҳор этди.

— Шайх эртага ўзлари яна келажак эканларини айтдилар,— деди ҳалиги йигит. Сўнгра уй эгасидан рухсат сўраб, хайрлашдилар.

Эртасига шоир Камол Турбатий Алишер ҳужрасига ташриф буюрди. Улар ўзларининг янги шеърларини ўқиб, турли мавзуларда суҳбат қурдилар.

САМАРҚАНД

Алишер 1464 йили Машҳаддан Ҳиротга қайтиб келди. Бу пайтда у бутун Хуросонда таниқли шоир эди. Унинг туркий ҳамда форсийда ёзган газал ва мухаммаслари, рубоий ва қатъалари, соқийнома ва туоқлари эл орасида кенг шухрат топган эди. Бастакорлар уларга куй басталаган, хонандалар бу кўшиқларни завқ билан ижро этар, илм аҳли мадрасаларда, шеърий суҳбатларда ҳар бир мисранинг мазмунини чақиб бир-бири билан толиққунча баҳслашар эди.

Марв ва Машҳаддаги давом этган таҳсил ва шеърий машқлар унинг илмий такомилени, мушоҳадасини ўстирди. Навоий шеър илмидан ташқари мантиқ, фалсафа, мусиқий, илоҳиёт, илми нужум, тарих илмларини чуқур ўрганди. Лутфийдек зотнинг Навоий ижодига берган юксак баҳоси Ҳиротдаги аҳли илм ва шеър орасида кенг тарқалди. Шоирнинг Саййид Ҳасан Ардашер, Муҳаммад Паҳлавон каби садоқатли дўстлари унинг шухратини янада ёйдилар.

Аmmo Навоий бу пайтда шеър ва илм аҳли ўртасида қанчалик юксак эътибор ва обрўга эга бўлмасин, унинг Султон Абу Саид қаршисидаги мавқеи шунчалик пасаймоқда эди. Султон Алишердан ҳадиксирар, ўз сиёсий душмани Ҳусайн Бойқаронинг дўсти ва иттифоқдоши бўлмиш бир кишининг Хуросонда шунчалик обрў ва нуфуз эгаси бўлишига тоқат қилолмас эди. Бундан ташқари Абу Саид атрофига уюшган маддох шоирлар ҳам Навоийнинг шоирлик шухратига ҳасад қилар, имкони борича, подшоҳ ва унинг ҳокимиятига очикдан-очик салбий муносабати, золим подшоҳларнинг қилмишларини танқид этувчи шеърлари бу душманликни янада кучайтирар эди.

Отасининг вафоти туфайли иқтисодий ва молиявий аҳволи оғирлашган шоир подшоҳнинг таъқибига дучор бўлиб, кўпгина қийинчиликларга учради.

1466 йилнинг ўрталари. Султон Абу Саид Навоийни ўз хузурига чақирди. Навоий шоҳ қабулхонасига неча хил хаёлларда кириб келди. Олтин ва қимматбаҳо тошлар билан нақшланган равоқлар, подшоҳни улуғловчи шеърий парча ва оятлар ёзилган пештоқлар келувчига буюк ҳокимиятнинг қудрати ва бузилмаслигини намойиш этиши, унинг шахси бу қудрат қаршисида ниҳоят ожиз ва заиф эканини билдириши керак. Навоий

бу ҳашаматни кўриб кўнглидан ўтказди. «Бу равоқнинг гиштлари масжидларни бузиб олиб келинган, остидаги харсангтошлар эса хароб қилинган мазористонлардан келтирилган, пардалари, иплари эл жонидан тўқилган, қизил нақшлари эса халойиқ қони билан бўялгандир. Бу жаҳондорлар унутадиларки, улусга игна учидек озор етказган кишига у туядек бўлиб қайтади, кундузлари зулм, кечалари фиқ билан шугулланувчи бу тождорлар ана шундай ноҳақликнинг охири вой эканини идрок қилишдан ожиздирлар».

У шундай хаёллар билан қабулхонага кириб келди. Шоҳ мулозимларидан бири уни кутмоқда эди. Мулозим Навоийнинг саломига қошини чимирган ҳолда қуруққина жавоб қайтарди-да, дарҳол мақсадга кўчди.

— Подшоҳ ҳазратларининг фармони олийларига кўра Сиз Самарқандга жўнайсиз. Самарқанд ҳукмрони Аҳмад Ҳожибек жаноблари бу фармондан хабардордирлар. У ерда лозим кўрилган муҳлатгача таҳсил билан машгул бўлмоғингиз вожибдир.

— Подшоҳ ҳазратларининг улуғ илтифотларидан ғоят мамнунман. Қай фурсат сафарга отланмоқ лозимдир?—деб сўради Навоий.

— Имкон борича тез фурсатда Самарқандга етиб бормоғингиз даркор,— деди мулозим ва суҳбат тугаганини билдириб, олдидаги қоғозларга кўз югуртирди.

Навоий оқибат шундай бўлишини яхши билар эди. Подшоҳ ва амалдорлар билан бўлган муносабатнинг қай йўсинда яқунланиши аён бўлганидан бу фармон уни ажаблантирмади, ўзи ҳам бу ердан бош олиб кетиш хаёлида юрарди. Аммо барибир қувғин уни озми-кўпми ҳаяжонга солмай қўймади. Навоий паришон ҳолда Саййид Ҳасан Ардашернинг уйи сари йўл олди.

Эшикни очган хизматчи Навоийни очиқ чехра билан қарши олди ва Саййид Ҳасан Ардашернинг бир неча кунга Ҳиротдан бошқа ёққа кетганини айтди. Унинг қачон қайтиши аниқ эмас. Навоий хизматчи билан хайрлашаркан: «Хат ёзиб воқеа тафсиллини баён қиларман»,— деб кўнглидан ўтказди.

Кўп ўтмай Навоий катта бир карвонга қўшилиб Ҳиротдан Самарқандга йўл олди.

Самарқандда гурбат азобини кўп чеккан Навоий Хуросондаги қадрдон дўстларини соғиниб ёдлар эди. Бир куни у танишларидан бирини Хуросонга кетадиган карвон билан йўлга чиқажагидан хабар топди. Навоий

у киши орқали Саййид Ҳасан Ардашерга бир мактуб юборишга ният қилди. Карвон саҳар пайти йўлга отланар эди. Ўша кеча Алишернинг фақирона хужрасида тонг отгунча чироқ ўчмади. Ойлаб кўнглида йигилгац кудурат, дард, ҳасратини қоғозга тўкди. Мисралар ёнаётган шамнинг кўз ёшидек тинимсиз қуйиларди. Хуросондаги бедодлик, зулм ва бидъатнинг ҳаддан ошгани, ғурбат ихтиёр этишнинг зарур бўлгани, тақдир тақозосига ризолик, келажакка умид қуйма мисраларга жо бўлар эди.

Саҳар чоғи у хужрадан чиқди. Регистон майдонини кесиб ўтди. Бибиҳоним масжидидан чиққан халқ ҳар тарафга тарқалмоқда эди. Уфқда ҳали чиқмаган қуёш шуълаларининг қизил акси кўринади. Навоий қирмизи осмонга боқиб, уни ғариблик ва истибдод зулмидан яра бўлган қалбига ўхшатди.

Туни билан ёзилган мактубда баён этган дардлари қайтадан кўнглидан кеча бошлади:

Бировга неча ғурбат изҳор этиб,
Чу бир ерда кўп турғузиб хор этиб.
Бировниким, айлаб бир эл ичра хор,
Анга чора айлаб ул энди фирор...

Алишер рўпарўсидан чиққан мўсафидларга салом бериб ўтди. Улар ёш йигитнинг тавозеъли саломига алик олиб, улуғворлик билан йўлларида давом этдилар. Навоий пичирлаб шеърий мактубни ўқишда давом этди:

Жамол ичра тонг боши ноҳиддек,
Камол ичра туш вақти хуршиддек.
Вафо анга пеша, саҳо анга фан,
Вафоу саҳо кони Саййид Ҳасан,
Зихи равзадин хулқинг ортиқ баса,
Келиб боғи қадрингда тўбо хаса.
Чу сенсен букун олам аҳлида фард,
Ки ҳолин де олғай санга аҳли дард.
Манга ким видодинга хурсандмен
Жанобингга шогирду фарзанд мен...

Йўл чапга бурилди. Шоир янгигина тикланган, лекин ҳали тугалланмаган соҳибқирон Амир Темир мақбараси ёнидан ўтар эди. Дунёни титратган соҳибқироннинг авлодлари тахт таллашиб қон тўкмоқдалар. Ўлкада тартиб йўқ. Навоийнинг кўз олдидан Хуросонда юз бераётган даҳшатли воқеалар бир-бир кечди. Яна мактубдаги Хуросон аҳволини тасвирловчи мисраларни такрорлай бошлади:

Элида кишилиқда осор йўқ,
Шароратдан ўзга падидор йўқ
Не эл, не киши балки шайтону дев,
Келиб барчага даъб бедоду рев.

Бўлиб ло макон сатҳидин хонлари,
Адам мулки бугдойидин нонлари.
Қаро пул учун айлабон қатл фан.
Ўлуктин тамаъ айлаб, аммо кафан
Ўлум келса бир зори бедил сари,
Мадад айлабон лек қотил сари.

Султон Абу Саид Навоийнинг эл орасидаги шуҳратидан беҳад хавфсирар эди. Унинг халқ ўртасида обрў-эътибор қозониши ҳокимият илдизига зарба бўлажagini яхши билар эди. Гарчи Навоий сарой хизматида саналса ҳам, эрксевар шоирнинг қалами истибдод эгасининг мадҳига юрмади. Шоҳ илтифотидан маҳрум бўлган шоирнинг тайин хизмати, муайян турар жойи ҳам йўқ эди. Атрофида шоҳнинг айғоқчилари изғиб юришар, нимаики ёзса, сўзласа, ўша онда шоҳга маълум бўлиб турар эди. Бу кеча мактуб битиб ўтириб Навоий кўп нарсани хаёл қилди. Олдида фақат икки йўл бор: бири тарки дунё қилиб жаҳон ишларидан этак силкиб чекиниш, бири бирон комил йўлбошчи толиб, унинг фармони ва иттифоқида иш тутиб, адолат маслагига хизмат қилиш. Шоир қатъият билан иккинчи йўлни танлади. У ҳаётнинг машаққатлари ва зарбалари олдида эсанкираб қолмай олижаноб ниятлар, олий интилишлар йўлига юз тутди, бутун умрини халқпарварлик ва адолатпарварлик учун бағишлашга узил-кесил аҳд қилди.

Агар бўлса бу йўлда умрим талаф
Чу бу йўлдадир ул ҳам эрур шараф.
Ва гар бўлсам ўз комима бахраманд,
Зиҳи мулки жовиду тахти баланд.

Шоир ўз кечмиши ва мулоҳазаларининг ҳаммасини 294 мисрадан иборат шеърини мактубга жойлаб Саййид Ҳасанга жўнатмоқда эди. Бу хатда яратувчи ва унинг расули номига қисқача ҳамду санодан сўнг шоирнинг ўз дўстига самимий ҳурмат ва муҳаббат изҳори баён этилган, сўнгра ўз аянч аҳволини тасвирлаб тарки ватан қилишга мажбур бўлганини айтган. Бу шеър чинакам инсонийлик, самимий дўстлик, юксак мақсадларга хизмат қилиш қасдининг шоирона изҳори, Навоий руҳий дунёси нақадар кенг ва бой эканининг намойиши бўлиб, айти замонда у тасвирланмоқда бўлган воқеа ва ҳаяжонли кечинмаларнинг ҳаётийлиги туфайли зўр таъсир кучига эга эди.

Навоий карвонсаройга етиб келди. Тонг ёришган,

карвон йўлга ҳозир экан. У танишига хатни топширар экан деди:

— Устоз Ардашерга айтасиз, бу ерда барча ҳас-биҳолни баён этибман. Тангри насиб қилса, бир кун учрашармиз. Бизни соғинган нафасларида фонийлиг оҳи билан сўзимизни айтиб, ҳиммат сипоҳи билан бизга мадаккор бўлсалар. Сафарингиз бехатар бўлсин, омонлик билан манзилга етиб олғайсизлар.

Тонг отиб, шаҳар эртанги мацгулот билан банд бўлди. Ҳозиргина карвонни кузатиб яна ёлғизлик, ғариблик ичида танҳо қолган Алишер билан ҳеч кимнинг иши йўқ. Туни бўйи мижжа қоқмаган, фикрини турли-туман хотирот, ҳаяжон чулғаган шоир атрофга ғамгин бир назар ташлади. Ҳамма парвойи-палак. Бегона шаҳарда бирор таниш-билиш, ёру биродари йўқ эканини эслаб яна юраги сиқилди. Аммо бу кайфият узоқ давом этмади. У шахдам қадам ташлаб йўлга тушди. Қонуншунос мударрис Хўжа Фазлуллоҳ Абу Лайснинг дарслари бошланишига оз фурсат қолди. Мусофир талабалар учун нонушта ҳам мадрасанинг ўзида берилади.

МУДАРРИС ТАЪРИФИ

Хўжа Жалолиддин Фазлуллоҳ Абу Лайснинг ота-боболари ҳам Самарқандда машҳур олим ва фозил кишилар эди. Уларнинг дастлабки авлодига мансуб қонуншунос Абу Лайс бин Муҳаммад бин Иброҳим Самарқандий (984 йилда вафот этган) бутун Шарқ мамлакатларида ўзининг қонуншунослик, адабиёт назарияси ва бошқа фанлар бўйича яратган асарлари билан шуҳрат топди «Танбиҳул-ғофилийн» — («Беҳабарларга танбиҳлар»), «Ҳазинаҳои фикҳ» («Қонуншунослик ҳазиналари»). «Саҳофул ҳаёт» («Ҳаёт варақалари») каби китоблари Мовароуннаҳр, Хоразм, Хуросон, Ироқ ва Ажамда севиб ўқилди, турли баҳоларга сабаб бўлди, олимнинг овозасини ёйди. Шундан буён ўтган беш юз йил давомида бу оиладан чиққан олимлар ана шу шуҳратга шуҳрат қўшдилар: илм-фанни янги-янги асарлар билан бойитдилар.

Навоий Самарқандга келгач, шу авлоднинг вакили, машҳур мударрис Хўжа Жалолиддин Фазлуллоҳ Абу Лайс қўлида таълим ола бошлади. Бу мударрис ҳам ўзининг ота-боболаридан мерос-олимлик ва қонуншу-

нослик анъаналарини давом эттирарди. Навоий мушхур олимлардан Саид Шариф раҳбарлигида ҳам таҳсили улум қилди. Хўжа Жалолиддинга мударрислик фатво-сини Саид Шариф ёзиб берган эди.

Алишер мадрасага кираверишда яқиндагина таниш-ган, толиби илмлардан бири Юсуфга дуч келди. Юсуф Алишер билан самимий саломлашди.

— Ўзларининг қадам ранжида қилишларига ин-тизор эдим,— деди Юсуф ва уни тўғри ўз ҳужрасига бошлади.— Нонушта тайёр, яна Сиз учун хушхабар-лар бор.

Алишер ва Юсуф ҳужрага кирдилар. Бу тор ва қоронғи ҳужранинг бошқа ҳужралардан ҳеч фарқи йўқ эди. Аммо Юсуфнинг ниҳоятда нозик таъб ва дидли йигит экани шу ҳужранинг ҳар бир бурчида, ҳар бир ашёсида кўзга ташланиб турарди. Ҳужра озода, кўрпачалар эски бўлса ҳам тоза, китоблар токчаларга тартиб билан терилган. Ўчоқ бошида на бир чимдим кул, на бирор дона ўтин парчаси кўринади. Шамдон-лар ярақлайди. Алишер бу ҳужрада олдин ҳам бир-икки марта бўлган, Юсуфнинг серхаракат, назокатли, ғоят хуштаъб ва таъсирчан эканини яхши англаган эди. Улар хонтахта атрофига ўтирдилар, фотиҳа ўқилгач, Юсуф хонтахта устидаги сочиқни кўтарди. Дастурхон-да уч-тўрт нон, озгина майиз, туршак, баргак ва қандо-лат қўйилган патнис турар эди. Юсуф сочиқ билан авайлаб беркитилган чойнакнинг учини очиб пиёлага чойдан қуяр экан, Алишерга деди:

— Кеча кечга томон мутавалли келган эди. Сизга қўшни ҳужра ажратилганини хабар қилди. Мударрис шундай топшириқ берган эканлар. Бугундан кўчиб келишингиз мумкинدير. Энди бундан буён ажралмай-миз, қўшни бўлиб олдик.

— Худога шукур, меҳрибон мударрисдан миннат-дорман. У кишининг кўрсатаётган лутф-иноятларига не тур жавоб қайтармоқдан ақл ожиздир,— деди Алишер.

У Самарқандга келганига талай вақт бўлган, ҳамон Аҳмад Ҳожибекка қарашли уйлардан бирида истиқомат қилмоқда эди. Шаҳар ҳокими Алишерга марҳамат кўрсатиб ўша уйни ажратиб берган. Аммо Алишер у ерда ўзини жуда ноқулай сезарди. Ҳоким Алишерга меҳрибончилик кўрсатиб, унга хизмат қилувчи муло-зимлар ҳам ажратган. Аммо айни замонда Султон Абу-саиднинг буйруғига кўра улар Алишернинг ҳар бир қадамидан огоҳ бўлиб турар, мулозимлар хизматдан

кўра кўпроқ пойлоқчилик ва чақимчилик билан шуғулланар эди. Буни яхши билган Алишер ўзини ҳибсда тургандек сезар, тезроқ мадрасага кўчишга рози эди. Мусофир талабалар қатори унга ҳам мадраса вақфидан озуқа ажратилар, жойи бўлмагани учун уни Алишернинг илтимосига кўра Юсуф олар эди.

— Мударрис ҳазратларининг Сизга эътиқодлари жуда баланд,— деди Юсуф эҳтиром билан Алишерга чой узатар экан.— Ўтган куни бир гуруҳ шогирдлар билан суҳбатда у киши сизни барчага ибрат қилиб кўрсатдилар, таҳсил ва илмга муҳаббат Алишерда бўлгани қадар бўлмоғи даркор, дедилар.

Алишер камтарлик билан сукут қилди.

— У киши қонуншуносликда Абу Ҳанифаи соний, адабиётда ибн Ҳожиби Каффасий деб ном чиқарганлар. Самарқанд олимларининг энг юксак даражадагиси Аъзамул уламосидирлар. Шундай зотнинг сизга бу қадар лутф ва муҳаббат билан қарашлари катта давлатдир,— деди Юсуф. Алишер мударрис Хўжа Жалолиддин Фазлуллоҳ Абу Лайснинг бу сифатларини яхши билар эди.

Алишер мадрасага кўчиб ўтганига бир ҳафта бўлди. Қўшни хужрада Юсуф туради, ўнг томондаги хужрада ҳам Юсуф отлиқ йигит истиқомат қилади. Ҳар иккала Юсуф ҳам андижонлик. Фақат биринчиси Юсуф Андижоний Бадий, иккинчиси эса Юсуф Сафойи деб тахаллус қилишган. Улар қаторидаги хужраларни марвли Нодир, Хоразмдан келган хушчеҳра чолғучи йигит Бақойи, Қундуз шаҳридан келган Муҳаммад Бадахший, Қаландар Ҳаримий эгаллашган. Мадрасадаги кўп сонли толиби илмлар ичида Алишер шулар билан дўстлашди. Улар фақат қўшни бўлганлари учунгина эмас, балки ҳаммалари ҳам таъби назм эгалари бўлганлари, кўнгиллари бир-бирига яқин келгани учун эди. Зотан барча таъби назм аҳли ҳамиша бир-бирига интилади.

ШЕЪР БАҲСИ

амарқанднинг кўчалари кўп. Уларда қатор-қатор дўконлар ишга терилган маржонлар каби саф тортган. Ҳар бир дўконнинг ўз харидори бор. Шулар қаторида оддий, ҳеч қандай даъвоси йўқ безаксиз бир дўкон ҳам бор эдики, унда пешин намозидан кейин бир гуруҳ ёшлар жам

бўлишар, уларнинг одоб доирасидан чиқмай, аммо муттасил бўладиган қизгин баҳслари бу дўкон ҳаётини қизитиб юборар эди. Дўкондори Мирқарший савдодан кўра шу йигитларнинг тортишувига ишқибоз. У ўзини шу жамоанинг устози деб билар, баҳсларни якунлашга уришар, гоҳ бунга муяссар бўлар, гоҳ уддасидан чиқолмас эди.

Алишер Юсуф билан бирга бу ерда кўп бўларди. Мир Қаршийга таъби назми зўр, диди ўткир бу икки ёш маъқул бўлган эди. Шунинг учун уларни доим очиқ чеҳра билан қарши олар, олдиларига нон-чай қўйиб меҳмон қилар, дўкондаги барча китобларни кўрсатиб, уларнинг мутолаа ва муҳокамасига нима лозим бўлса, шуни ҳозир этар эди.

Бир куни Алишер Юсуф билан одатдагидек тушдан сўнг Мир Қарший ҳузурига кириб келишди. Дўкондор қўлидаги катта китобни бир чеккага қўйиб, ички чўнтагидан бир варақ қоғоз олди-да:

— Ҳар кимнинг ўз насибаси бўлур. Шоир кишининг насибаси шеър айтмоқ ҳам шеър тингламоқ, — деди.

— Бундан ортиқ ҳузур ҳеч кимга насиб этмаган, — деди Юсуф. — Бутун вужудимиз билан сермаъно мисраларни тингламоққа муштоқмиз.

— Ундай бўлса қулоқ осингиз, — деди Саҳоф хурсанд бўлиб:

Нест ойини муҳаббат қардан аз ёре гила
Варна зон бадахд мекардем бисёре гила...

(Муҳаббат одатида ёрдан хафа бўлиши йўқдир
Бўлмаса у ёмон аҳдидан кўп хафа бўлган

бўлар эдик).

Ғазалнинг охирига Хатой деб таҳаллус туширилган байт ўқилиб бўлгач, Юсуф эндигина ғазални мақташга оғиз жуфтлаган эди, тўсатдан бир овоз эшитилди:

— Ўрта миёна шеър айтувчи шоирдан ҳам гина қилиш одат эмас. Шу туфайли ушбу ғазал таъби назми бор кишининг дидидан дарак берса-да, на таҳсин ва на гинага боис бўлмас.

Учала суҳбатдош дарҳол овоз чиққан томонга қарадилар. Дўкон эшиги олдида баланд бўйли, ранги заҳил, кўзлари чақнаб турган, устида эски, аммо тоза матодан

тикилган чопон ва олифталик билан ўралган кичик саллалани бир киши қўлини белига қўйиб, голибона табассум билан уларга боқиб турар эди.

— Ассалому алайкум Мавлоно Риёзий, мархабо, мархабо,— деди Саҳоф ўрнидан туриб. Алишер билан Юсуф ҳам дик этиб ўринларидан турдилар.

Алишер Риёзий билан яқинда Юсуфнинг ҳужрасида бўлган суҳбатда танишган эди. Бир-икки учрашувдаёқ унинг жуда билимдон, шеър илмига моҳир, яна муסיқийда хўб билимли эканига тан берган эди. Риёзий ўз маҳорати ва илмини намоиш этишни ёқтирар, илми кўп бўлишига қарамай хилми йўқ, такаббур, ажиб табиатли киши эди. Унинг ҳозиргина Мир Қарший Хатойи шеърига беҳурматлик билан айтган фикри ҳеч кимга ёқмади. Чунки шеърни камситиш ёки мақташ эмас, унинг нуқсони ёки фазилати нимада эканини айтиш керак. Шундагина баҳо ўринли ва қимматли бўлади.

Риёзийнинг томдан тараша тушгандек айтган гапи билан совиган суҳбатни яна жонлантирмоқчи бўлиб Юсуф сўз бошлади:

— Мир Саҳоб, сизнинг даргоҳингиз, унинг файзи ва бу манзилгоҳнинг масиҳанфос эгаси сифатларига мос келадиган бир шеър пайдо бўлган эди. Ижозат берсангиз ўқисам.

— Мархабо, мархабо, — дейишди барчалари. Юсуф Мир Қаршийга қараб туриб ўқий бошлади:

Гар бад ин обу ҳаво кўят бувад манзилгаҳам,
Не зилоли Ҳизр бояд, не дами руҳуллаҳам...
(Агар кўчанинг шу оби ҳавоси манзилим бўладиган бўлса
На Ҳизр зилолию, на тирилтирувчи нафаси менга
даркор бўлмайди).

— Офарин! — дейишди Навоий ва Хатойи, сўнггиси, ҳатто маннунликдан қизариб кетди. Риёзий индамади. У чўнтагидан бир варақ қоғоз чиқариб кўз ойнагини такди. Бу унинг шеърини суҳбатда иштирок этиш нияти борлигини англатар эди. Учала суҳбатдош унга қулоқ осдилар. Риёзий ёқимли қироат билан ўқий бошлади:

Ситораест дури гўши он хилол абрў,
Зи рўйи хусн ба хуршед мезанад паҳлу...

(У хилол қошнинг қулоғида гавҳар бир юлдуз-
дирки,

Хусидорликда қуёшга ёндошади)

Риёзий шеърини ўқиб бўлгач, Хатой билан Юсуф бир неча мақтов сўзларини айтишди. Навоий сукут этди. У шундоқ кўзга ташланиб турган нуқсонга йўл қўйган Риёзидан норози эди. Илми арузни, шеър қодаларини чуқур билган кишининг бундай хатога йўл қўйиши кечирилмас бир ҳолдир.

— Икки мисра орасида рабт (боғлаш) учун бир «ки» лафзи керак. Яна хилол, юлдуз тўғрилирида сўз борганда қуёшни тилга олиш мантиққа хилофдир, ундан кўра моҳ тўғрисида сўз бориши макбул бўлмасми эрди. Агарда ўша матлаъни бундай ўқилса қандай бўлар экан:

Зи рўйи хусн дури гўши он хилол абрў
Ситорайист-ки ба моҳ мезанад паҳлу.

(Хусн юзасидан хилол қошнинг қулоғидаги гавҳар
Бир юлдуздирки, оёга ёнбошлаб турибди)

Риёзий норозилик билан қошнини чимирди. Унинг бутун вужуди, заҳил чеҳраси бу таҳрирни қабул қилмаслигини билдирар эди. У бош чайқаб деди:

— Хилол сўзи бор мисра ортидан моҳли мисра келмоги галатидир.

— Тунда қуёш бўлмас,— деди Юсуф.— Юлдузлар фақат оёга ёндошурлар. Шунинг учун айтилган нусхада бу матлаъ кўпроқ хусн бағишлар.

Мир Қарший Хатой ҳам Юсуфнинг фикрини қувватлади. Учовлари ўртасида баҳс бошланиб кетди. Риёзий ўз сўзида туриб олди. Бироқ Навоий баҳсга аралашмади. «Такаббурлик ва манманлик фақат ижодни сийқа қилиши мумкин, холос», дея кўнглидан кечирди у.

Аҳмад Ҳожибек ҳовлиси гавжум. Катта гулзор ёнидаги сунага гиламлар тўшалган, кўрпачалар солинган. Ҳокимнинг яқин дўстлари, шоирлар, ҳофизлар, созандалар жам бўлган. Сухбат авжида. Шеърхонликдан сўнг созандалар торларини созладилар. Хушовоз ҳофиз шашмақом йўлида қўшиқ бошлади:

Ёрдин ҳеч ким менингдек зору маҳжур ўлмасин,
Жумлаи оламда расволикқа машҳур ўлмасин.

Мен бўлай овора то ишқимдин айлаб гуфтигў,
Оти онинг ҳар киши оғзида мазкур ўлмасин.

Жонима бедоду зулмин, ёраб, ул миқдор қил,
Ким анинг ошиқлиги ҳар кимга мақдур ўлмасин.

Мен худ ўлдим, лек ҳар ошиқки, бордир покбоз,
Навха тортиб мотамим тутмоқда маъзур ўлмасин.

Панд ила кўнглим уйин қилма иморат, эй рафиқ,
Бизни бузди ҳаргиз ул ёрабки, маъмур ўлмасин.

Кечалар ул гул чекар эрмиш қадах, эй тонг ели,
Воқиф ул аҳволим айтур чоғда махмур ўлмасин.

Ёр васлига қувондим, қувди кўйидин мени
Эй Навоий, ҳеч киши давлатга мағрур ўлмасин.

— Бу Навоийнинг янги газалими? — деб сўради
Вафойй ашула тугагач.

— Шу куни ёзилган, — деди Ҳофиз. — Мен уни
Юсуф Бадиий Андижонийдин олибдурмен.

— Туркигўй шуаронинг малиқул каломидир, — де-
ди Вафойй. — Навоий бу ашъорни олий мақомга етка-
зибдур.

— Навоий учун ҳар куни қирқ-эллик байт шеър
айтмоқ — нонуштада нонни қаймоққа ботириб тановул
қилмоқ каби энгил ва ҳаловатлидир, — деди суҳбатдош-
ларидан бири.

— Форсигўйликда у кучли эмасдир, — деди кимдир.

— Навоий ўн беш-ўн олти ёш пайтида Машҳадда
эканидеъ «Зуллисонайн» деб ном чиқарган эди.

— Унинг форсийдаги ашъори туркийдаги қадар ла-
тиф эмасдир, — деб бошқа биров яна эътироз билдирди.

— Яхшики, у туркий айтур, бўлмаса кўпгина фор-
сигўй шоирларни четлатиб кўяр эди.

— Туркигўй шуаронинг имконияти чекланган. Тур-
кийда ҳали «Хамса» битилмаган. Унинг ўқувчиси оз-
дир, чунки туркий тилда кўпроқ авом сўзлашур.

— Авом элдир, тақсир. Эл учун унга тушунарли
тилда шеър битмоқ шарафли бир касбдирки, Навоий бу
борада кўп иш қилмоқдадур. Туркийда «Хамса»ни ҳам
у битмаги ажаб эмасдир.

— Навоий ашъоридан яна бири ўқилсин, — деб Ва-
фойй ҳофизга таклиф қилди, шу билан баҳсга чек
қўйди. Ҳофиз танбуруни қўлга олди.

Кўргали ҳуснингни зору мубтало бўлдим сенго,
Не балолиғ кун эдиким, ошно бўлдим сенго.
Ҳар неча дедимки, кун-кундин узай сендан кўнги,
Ваҳки, кун-кундин батарроқ мубтало бўлдим сенго.

Мен қачон дедим, вафо қилгил, менго зулм айладинг,
Сен қачон дединг фидо бўлгил, фидо бўлдим сенго.
Қай пари пайкарга дерсен телба бўлдинг бу сифат,
Эй парипайкар, на қилсанг қил менго, бўлдим сенго.
Эй кўнгул, тарки насихат айладинг, овора бўл,
Юз бало етмаски, мен ҳам бир бало бўлдим сенго.
Ғусса чангидан навое топмадим ушшоқ аро,
То Навоийдек асиру бенаво бўлдим сенго.

АҲМАД ҲОЖИБЕК ВАФОИЙ

Алишер белгиланган тартибга мувофиқ Самарқанд ҳоқими маҳкамасида тез-тез бўлиб турар эди. Султон Абу Саид бу ердаги ўз одамларига Навоийнинг ҳар бир қадами, одамлар билан муомаласини, борди — келдиларини қаттиқ назорат қилишни буюрганди. Бу фармойишни адо этиш бевосита Самарқанд ҳоқими Аҳмад Ҳожибекка юклатилган бўлсада, табиятан шоир ва Алишер Навоийга шахсан эътиқоди баланд бу киши ушбу фармойишнинг ижросида катта ўнғайсизлик сезар эди. У ич-ичида Султоннинг бу тарз беандишалигидан ранжиди. Аммо унинг фармойишига бўйсунушга мажбур. Навоий ҳоқимнинг бу аҳволини ва кайфиятини яхши тушунар, шунинг учун тез-тез ўзи келиб унга кўриниш берар, гўё унинг дилига ёқмаган бурчини адо этишга кўмаклашар эди. Аҳмад Ҳожибек Навоийни қаттиқ ҳурмат қилар, унинг аччиқ тақдирини кўлидан келганича юмшатишга ҳаракат қилар, айни замонда ўзининг кўнгилсиз вазифасидан орланар эди. Истибдод не-не кишиларни бир-бирига зид қўйишга интилмайди, не-не покиза дил ойналарига раҳна солишга ҳаракат қилмайди, лекин сезмайдики, ҳар қандай мустаҳкам мустабиднинг ҳам куни саналган, бир куни тақдир унинг номаъқул қилғилиқларига чек қўйиши муқаррар. Дилларнинг дилларга унсдошлиги эса ҳеч қачон ўчмайди, унинг жозибали ҳарорати асрлар ойна, кишилар қалбига илиқлик ва роҳат бағишлаб яшайберади.

Аҳмад Ҳожибекнинг отаси Султон Малик асли Қошғардан бўлиб, ўз замонасининг таниқли кишиси бўлган. Аҳмад Ҳожибек эса Хуросонда тарбия топди. Ҳиротда ўн йилга яқин ҳоқимлик қилди, сўнгра Самарқандга ҳоқим қилиб тайинланди. У ёқимли сувратли, дилкаш, андишали, хушхулқ одам эди. Ўзи ёш бўлса-да, дунё ишидан хабардор, тadbирли эди.

У ҳокимликда қўлидан келганича мустақил йўл тутар, айни замонда олий ҳокимиятни тўла эътироф этар эди, ҳеч қандай бошбошдоқликка йўл қўймас, садоқат ва донолик билан элни бошқарар эди. Бирор одам ундан номулоим сўз эшитгани ёки норозилик баён қилгани Алишерга маълум эмас эди. Аҳмад Ҳожибек болаликдан назокатли тарбия кўрган, турли илмлардан бохабар киши бўлиб, айниқса шеър ва адабиётга муҳаббати баланд эди. У ўзи ҳам яхшигина шеърлар ёзар эди, шеърларига Вафой деб тахаллус чекар, унинг ёзган шеърлари ва тўла девони шеър мухлислари ўртасида шуҳратманд эди.

Навоий маҳкамага кириб келар экан, уни йўлакда ҳоким мулозимларидан бири қарши олиб, саломлашди. Навоий унинг саломига одоб билан жавоб қайтарди. Мулозим Навоийнинг келишини кутиб турган эканини, ҳоким шоир келиши билан унинг ҳовлисига олиб боришни унга буюрганини айтди. Навоий бу гапдан мамнун бўлди. Мулозим йигит Навоийни ҳокимнинг ҳовлисига бошлади. Улар боғ кўчаларидан ўтиб, маҳкамадан унча узоқ бўлмаган маҳалладаги Аҳмад Ҳожибекнинг ҳовлисига етиб келдилар. Ташқари ҳовлида Навоийни хизматчи йигит кутиб олди. Маҳкама мулозими Навоий билан хайрлашиб ортига қайтди. Хизматчи йигит Навоийни ҳовли тўридаги катта ва шинам меҳмонхонага бошлади. Меҳмонхонанинг шиплари баланд бўлиб, тўсинлари ва унинг орасидаги вассалари турли рангларга бўялган, деворлари ганждан ишланган жуда кўп кичик-кичик тоқчаларга тўла, пештоқларига чиройли насхталик хати билан қитъалар битилган бир уйдан иборат эди. Навоий меҳмонхонага кириши билан у ерда атлас кўрпачаларда ўлтирган икки киши дарҳол ўринларидан туриб, у билан саломлашдилар. Улардан бири Аҳмад Ҳожибек Вафой эди. У калта қора соқолли, кўзлари доим кулиб турадиган, ниҳоят юлдузи иссиқ киши бўлиб Навоийни гоёт самимият билан қарши олди. Навоий иккинчи кишини ҳам дарҳол таниди ва у билан учрашганидан шодланди.

— Сизни бу ерга таклиф этганимиздан мақсадимиз маълум бўлгандир, — деди Аҳмад Ҳожибек Алишерга меҳмонни кўрсатиб. Жаноб Шайхим Сухайлийнинг Самарқандга ташрифлари кутилмаган хурсандликка сабаб бўлди. Холироқда, бемалол суҳбат қуриш иштиёқида сизга мунтазир эдик.

Навоий Шайхим Сухайлийни Ҳиротдан яхши танир,

уни қаттиқ ҳурмат қилар эди. Шайхим Суҳайлий Навоий билан деярли тенгқур эди. Улар жуда ёшлиқдан бир-бирларини билар эдилар. Шайхим Суҳайлий болаликдан зеҳнли, қобилиятли бўлиб ўсди. Яхши ахлоқи, билим ва истеъдоди унга яхши обрў бағишлади. У кўпгина шеърлар ёзган, улар эл ўртасида шуҳрат топган. У ҳозир Султон Абу Саиднинг махсус мулозимларидан бири бўлиб хизмат қилар, Самарқандга ҳам бирор топшириқ билан келганга ўхшайди. Аммо меҳмонхонада ҳоким ҳам, подшоҳнинг махсус мулозими ҳам, камбағал ва мусофир толиби илм ҳам уч шоир, уч дилкаш одам ва мазмунли суҳбатдош сифатида учрашдилар. Навоий Аҳмад Ҳожибекнинг тadbиркорлигига дилида тан бериб таҳсин қилди. Уччалари кўришиб бўлгач, кўрпачаларга ўлтирдилар. Фотиҳа ўқилиб дастурхон ёзилди. Суҳбат бошланди.

Шеър, адабиётга муҳаббат бу уч тоифага мансуб одамни бирлаштирган эди. Абу Саид томонидан тайинланган Самарқанд ҳокими Аҳмад Ҳожибек Алишер Навоийнинг подшоҳга қарши гуруҳ одами эканини яхши билар эди. Абу Саиднинг сиёсий душмани Ҳусайн Бойқаро Навоийнинг дўсти ва фикрдоши. Навоий шу туфайли Абу Саид томонидан Самарқандга жўнатилган ва ҳоким назорати остидадир. Ҳоким Навоийнинг Ҳусайн билан алоқаси мустаҳкам эканини, уларнинг Ҳусайн ҳокимиятини Хуросонда барқарор этмоқ учун фаол иш олиб бораётганлигини, Навоийнинг бутун оиласи шу мавқеда эканини яхши билар эди.

Шайхим Суҳайлий хизматчи одам. Ҳозирликда Абу Саиднинг шахсий мулозими. Аммо у Темурийлар хонадонининг хизматида. Шунинг учун агар Ҳусайн ва Навоийлар ҳокимияти ўрнатилганда ҳам у барибар хизматда бўлади. Абу Саид ҳам ўша улуг хонадонга оид эмасми ахир. Аммо ҳозир бу учала суҳбатдошни сиёсий мулоҳазалар эмас, балки адабиёт ва шеър бирлаштирган. Аҳмад Ҳожибек Навоийнинг ҳурматли мухлиси. Шайхим Суҳайлий Навоий ижодини юксак даражада қадрловчи зариф таъб зот. Шунинг учун ҳам ҳар икки баланд мартабали арбоб камбағал толиби илмга эҳтиром билан самимий меҳрибонлик ва айни замонда лозим иззат намойиш қилмоқда эдилар. Кун асрдан ошиб, оқшом қоронғулиги атрофни тутди. Уч улфат шом помозини бирга адо этдилар. Сўнг яна сўз-сўзга, шеър-шеърга уланиб кетди.

Вафой ўзининг кейинги пайтларда ёзган бир шеърини ўқиди:

Ғирифтий жони ман аз тан ба зулфи пуршикан бастиӣ
Кушодий парда аз рухсори хешу чашми ман бастиӣ.

(Танимдан олиб жонимни кўп занжирли қилиб сочинг билан боғладинг, юзингдан пардани олиб кўзимни беркитдинг).

Ҳар икки улфат бу шеърни диққат ва завқ билан тингладилар.

Шайхим Сухайлий форсий тилда кўпроқ шеър айтар эди. Аммо ҳозир Навоийга маъқул бўлишини билиб, туркий тилда ёзилган ғазалларидан бирини ўқиди:

Зухд эли тасбиҳ деб хайрон қолур

авбош аро

Риштаи жисимни кўрса қатра-қатра

ёш аро...

Ҳар иккаларини ҳали ўз ғазаллари тўғрисида Навоийнинг фикрини кутар эдилар. Аммо Навоий ўзини улардан юқори тутишга андиша қилиб, бу шеърларга бирор баҳо беришдан тортинди, ғазалларнинг завқли ва маънодор эканини таъкидловчи оҳангдаги таҳсин аломати билан чекланди. Навбат Навоийга келди.

Кезармен кўйида йиллар назар ҳолимга

солгай деб

Агар ўлдурса қоним ранги туфроғида қолгай деб.

Буларнинг суҳбати узоқ давом этди. Ниҳоят уй ағаси меҳмонларни дам олиш учун холи қолдириб, ўзи ичкари ҳовлига кириб кетди. Меҳмонлар учун шу ерга жой қилинди.

Навоий Хирот ва Хуросонни қаттиқ соғинган эди. Мана бир йилча бўлиб қолди, у Самарқандда ҳар доим Хиротдаги дўстлари, шоирлар, хунар эгалари, ҳаттот ва рассомларни эслайди. Шунинг учун Хуросондан эндигина келган Шайхим Сухайлий билан унинг суҳбатига чек йўқ эди. Навоий ундан Мавлоно Ҷомий, Саййид Ҳасан Ардашер, Муҳаммад Паҳлавон тўғрисида муфассал ахборот олди. Укаси Дарвеш Алининг Балхдаги қариндошлари қўлида тарбияда эканини билди. Кичик ёшли дарвеш табиат қариндоши Ҳайдар ҳам у билан бирга экан. Суҳбат яна Аҳмад Ҳожибекка қайтди. Улар унинг ҳам инсонлик, ҳам шоирлик фазилатларини мадҳ этдилар. Шунда Шайхим Сухайлий деди:

— Султон Аҳмад мадҳида бир қасида битилган эрди. Шунини жанобингиз бир кўздан кечирсангиз деб илтимос қилар эрдим.— У чўнтагидан бир варақ қоғоз чиқариб Навоийга узатди. Навоий чиройли насхталик хати билан кўчирилган бу қасидани ичида ўқиб чиқди.

— Кўп хўб битилибдур,— деди у ўқиб бўлгач. Сўнг озгина тинликдан сўнг сўзида давом этди:— мадҳ этилувчи зот исми ила безалмиш байтдан сўнгра бир байт керакдурки, у мисраларни бир-бирига улови даркор.

— Менинг фикримга ҳам шу келган эди. Илтифот этиб шу байтни сиз айтсангиз деб хошидормен.

— Мен фикр қилайин, сиз ҳам бир ўйлаб кўрсангиз.

Ҳар иккалалари ҳам қоғоз-қалам олиб тафаккурга фарқ бўлдилар. Орадан бироз фурсат ўтгач, ҳар бири бир байтдан ёзишди, сўнгра бошларини кўтариб қўлларидан байт ёзилган қоғозни бир-бирларига узатдилар. Иккалалари бир-бирларини ёзган байтини ўқигач бирдан кулиб юбордилар. Ҳар иккиси бир хил байт ёзган эдилар. Бу байтнинг бирор сўзи эмас, ҳатто бирор ҳарфи ҳам фарқ қилмас эди. У байт қуйидагичадир:

Баҳори боғи жавоний — ниҳоли гулшани ада
Гули риёзи қарам, сарви жўйбори виқор.

(Йигитлик боғининг баҳори — адолат чаманининг ниҳоли, қарам боғларининг гули, улугворлик анҳорининг сарви).

Шеър маъносини бир хил тушуниш, васф қилувчининг сифатини бир хил тасаввур қилиш, шеърда диднинг барабар юксаклиги шундай натижага олиб келар эди.

СИЁСИЙ КУРАШЛАР

Самарқанд ҳоқими Аҳмад Ҳожибек Султон Абу Саид фармойишига кўра дарбадарликда юрган тахт даъвогари Султон Ҳусайн Бойқаронинг тарқоқ кўшинларини таъқиб қилиб туриши керак эди. Султон Ҳусайн Марв ҳоқими Санжар билан иттифоқ тузиб, унинг қизи Бека Султонбегимга уйланди. Аммо кўп вақт ўтмай бу иттифоқ бузилди ва Ҳусайн Бойқаро Марв ва Хоразм оралигидаги ерларда сарсон бўлиб қазоқийликда юрди.

Навоийнинг бутун оила, қариндош-уруғлари Бойқаро тарафида бўлганлиги маълум. Навоий Хуро-

сонда илм-фаъ, санъат ва адабиёт ривожини таъминламоқ, осойишта ҳаёт барпо этмоқ учун адолатли ва кучли ҳукмрон бўлиши керак деб ҳисобларди. У Ҳусайн Бойқарони ана шундай ҳукмрон бўлади, деб ишонар эди. Ҳусайннинг шоирлик истеъдоди, улар ўртасидаги болалик йилларидан бошланган дўстлик бу ишончни янада мустаҳкамлар эди. Шунинг учун Навоий ўз сиёсий фаолиятининг бошиданок, Ҳусайн Бойқаро тарафидан бўлди ва бу мавқеда ҳаётининг охиригача дақиқасигача қолди.

У Самарқандда эканида ҳам Ҳусайн Бойқаронинг Хуросон ҳокимиятини эгаллаш йўлидаги курашларидан четда тургани йўқ. У Ҳусайнни ҳар доим кураш ва галабага илҳомлантирди, қўлидан келганича унга дардкаш ва қўмакчи бўлди, имкони борича унинг одамларига мадад кўрсатди.

Бир куни Аҳмад Ҳожибек Навоийни чақиртирди. Жума куни бўлганидан мадрасада таҳсил йўқ эди. Навоий айтилган муҳлатга етиб келди. Ташқи ҳовлида одам кўп, отлар эгарланмоқда, бир гуруҳ навкарлар сафар тайёргарлигини кўрмоқда эди. Ҳоким Навоийни очиқ юз билан кутиб олди.

— Шоир, биз билан бирга бўласиз, — деди ҳоким. — Бир гуруҳ бузгунчилар атрофга таҳдид солишмоқда. Бу черикни тартибга солиб қўймоғимиз даркор.

Навоий дарҳол масаланинг моҳиятини англади. Гап Ҳусайнга қарашли қўшин тўғрисида борар эди. Ҳоким атайлаб Навоийни ўзи билан боришга даъват этмоқда. У шоирнинг қайси тарафда эканини яхши билади. Навоийнинг юраги шув этди. Лекин сир бой бермади.

— Марҳаматлари учун ташаккур, — деди босиқ. — Сиздек зот билан бўлмоқ ифтихорли бир машгулотдир. Қаҳрамонлик ва адолатпарварлигингизга шоҳид бўлмоқни пуршараф бир вазифа деб қабул қилгайман.

Ҳоким жилмайиб қўйди. Қувғин ва тутқинликда бўлган шоирдан бошқача жавоб кутиш мумкинмиди? Унинг буйруғига кўра Навоийга яхши жабдуқланган бир от келтирдилар. Шоир ирғиб отга минди. Ҳожибек бошлиқ отлиқ навкарлар ҳовлидан чиқдилар. Улар шаҳар қалъаси дарвозаси олдида мунтазир турган қўшинга бориб қўшилдилар. Суворийлар от қўйиб шаҳар дарвозасидан чиқиб кетдилар.

Навоий ҳоким ёнида сукут сақлаб бормоқда. Лекин унинг фикри бўлажак жанг билан банд эди. Унинг хотирига ёшликда эшитган бир ҳикоя келди. Икки дўст

ёв қўлига асир тушади. Улар ўлимга ҳукм қилинади. Шунда дўстлардан ҳар бири, олдин менинг бошимни кес, деб жаллоддан илтижо қилади. Дўстимнинг боши кесилишини кўрмайин, дейди. Бошқаси эса, йўқ олдин менинг бошим кесилсин, токим унгача дўстим тирик бўлсин, деб ёлборади. Жаллод нима қиларини билмай туриб қолади. Шу пайт асирлар озод қилинсин, қатли ом тўхтатилди, деб хабар келади. Дўстлар вафодор бўлганликлари туфайли ўлимдан қутулиб қоладилар.

Навоийнинг ҳаёли бўлинди. Қир ортида беркинган кўшин Ҳожибек аскарига ўқ уза бошлади. Ҳожибек йигитларини ёйилиб ҳужумга ўтишга буюрди. Отликлар эндигина ўсиб чиқаётган экинларни пайхонлаб от чопиб кетдилар. Қундалик юмуши билан машғул деҳқонлар пана-панага беркиндилар.

Бир соатча давом этган жангдан сўнг Ҳусайннинг кўшини чекинди. Аҳмад Ҳожибекнинг ғолиб аскарлари асирлар билан қайтди. Ҳоким бир қайрағоч остига апил-тапил тўшалган гилам устида ўтирар, Навоий унинг ёнида тик турарди. Уларнинг ёнидаги икки сипоҳи жанг оқибатларини муҳокама қилишмоқда. Атрофда ҳар икки томондан қурбон бўлган жангчи йигитларнинг ўликлари чўзилиб ётибди.

Қайрағоч остига навкарлардан бири қўллари орқасига боғланган икки асирни ҳайдаб келди.

— Асирларни не қилмоққа буюргайсиз? — деди у Аҳмад Ҳожибекка қараб.

— Боши кесилсин, — деб буюрди ҳоким. — Ҳар иккисининг кесилган боши Самарқанднинг олий ҳукмдори, султон Соҳибқирон Абу Саид Мирзо кўзининг оқу қораси Султон Аҳмад Мирзога тортиқ қилинсин. Шундай буйруқ бўлган.

Навоий икки навқирон ҳаётнинг қурбон бўлишига чидаб туролмади. Уларни сақлаб қолиш тадбирини излай бошлади.

— Андак сабр қилсинлар, ҳазрат ҳоким, — деди у Аҳмад Ҳожибекка мурожаат қилиб. Асирларнинг бошини кесиш учун уларни четга тортаётган навкарлар тўхтади. Ҳоким Навоийга юзланди. — Бу асирларни волий Султон Аҳмад Мирзога тириклай юбориш керак. У ҳазрат буларни сўроқ қилиб, улардан рақибнинг қандай аҳволда эканини билиб оладилар, сўнгра эса ўз хоҳишларича ҳукм чиқарадилар.

Ҳамма сукут сақлаб ҳокимнинг жавобини кутди.

Ҳоким бир Навоийга, бир асирларга қараб олгач, буюрди:

— Бу яхши маслаҳатдир. Тутқунлар волий ҳузурларига тириклайин жўнатилсин.

Навкарлар уларни ҳидиларига солиб ҳайдаб кетдилар. Бу воқеани ҳикоя қилган тарихчи Хондамирнинг «Мақоримул ахлоқ» китобида айтишича, ўша асирлар Султон Аҳмад Мирзо ҳузурига келтирилган, уларни сўроқ қилганлар, сўнгра волийнинг буйруғига кўра уларни қамоқда тутилган. Кейинчалик улардан бири қамоқдан қутулиб чиқиб Навоий ҳузурига келади, ҳаётини сақлаб қолгани учун ундан то абад миннатдор бўлиб, ҳамиша унинг хизматида юради.

Султон Ҳусайн қўшинлари қазоқийликда эканида мамлакатнинг турли жойларида пайдо бўлиб қолар, қўққисдан ҳужум қилиб, яна чекиниб бошқа жойдан чиқар эди. Навоий Абу Саид одамларининг назорати остида бўлгани учун уларнинг сафида бўлишга мажбур. Навбатдаги шундай урушлардан бири Жаҳжаҳ деган жой яқинида юз берди. Абу Саид қўшинлари Ҳусайн аскарини енгиб, ҳар ёққа тарқатиб юбордилар. Қўлга олинган асирларнинг бошларини кесиб, подшоҳга совға қилиб юборишга қарор қилинди.

Навоий Амир Султон Арҳангийнинг ўғли Мирзабек билан бирга аскаргоҳда эди. Мирзабек Навоийга ўхшаш инсофли, мард йигит эди. Лашкарбоши Амир Ҳасан қаергадир кетган, Мирзабек ва Навоий суҳбатлашиб ўтиришар эди. Шу пайт товачи (хабарчи) икки асирни ҳайдаб келди. Мирзабекни кўрган товачи иккала бандини олдинга туртиб чиқарди:

— Ҳозир иккисини ўлдириб бошларини подшоҳга юборингиз. Бошқа амирлар ҳаммаси ўз улушларини олдилар.

Мирзабек асирларни олиб қолди. Навоий асирларга юраги эзилди. Улар 20—25 ёшлардаги туркман йигитлари эди. Ҳусайн байроғи остига жам бўлган кишилар ичида турли-туман элатдан одам бор эди. «Наҳотки, бу бегуноҳ кишиларнинг боши Абу Саидга совға учун танасидан жудо этилса? Амир Ҳасаннинг йўқ эканидан истифода қилиб, Навоий Мирзабекка деди:

— Бек, бу одамларни ўлдирмангиз. Уларда ҳеч қандай гуноҳ йўқдир. Агар подшоҳга кесилган бош зарур бўлса бошқа йўли бор. Уруш майдонининг бир бурчагида ариқ лабида ўлдирилган кишини кўрганман. Жаллодга бир-икки танга беринг, уларнинг бошини келтир-

син, асирларнинг бирининг ўрнига ўшанинг бошини юборсин.

Мирзабек бу гапни маъқуллади. Икки тилло олган жаллод дарҳол катта, серсоқол одамнинг боши солинган қопни кўтариб келди. Шу вақт узоқдан от чолиб келаётган товачининг қораси кўринди. «Бу бадбахт яна қандай шум хабар келтирмоқда экан, дея хавотирланиб кўнглидан кечирди Навоий. Товачи етиб келгач, янги фармойишни хабар қилди:

— Яна бир асирни ўлдирмангиз, совға учун бир бош кифоядир.

Навоий елкасидан тоғ ағдарилгандек енгил тортди. У худди ўз боши қиличдан омон қолгандек қувонди.

Навоий Ҳусайн Бойқаро Хуросонда ҳокимиятни эгаллаш учун олиб бораётган кураши ғалаба билан якунланишига ўзини ҳам, Султонни ҳам ишонтирар эди. Гарчи у Ҳусайн Бойқаро билан бирга бўлмаса-да, улар махфий ёзишмалар олиб боришар, муҳим масалалар бўйича кенгашиб туришар, Навоий умидбахш, фойдали маслаҳатлари билан уни руҳлантирар эди. Абу Саид одамлари Навоийни шундай алоқада гумонсирасалар ҳам, бунинг исботи учун қўлларида бирон далил йўқ эди. Шу туфайли уни қаттиқ назорат қилиш билан чекланар эдилар.

Султон Ҳусайн Ҳиротга юриш бошлади. Унинг тарафдорлари, шу жумладан Навоий ҳам, Ҳусайннинг ғалабасини сабрсизлик билан кутар эдилар. Бу шафқатсиз ва қонли кураш бўлиши муқаррар эди.

Навоий ўз хужрасида мутолаа билан банд. Ўтган ҳафта у Ҳусайнга хат йўллади. Ҳусайн баъзи ҳарбий муваффақиятсизликлардан сўнг анча руҳи тушган эди. У Навоийга ёзган хатида ўзининг қазоқийдаги дарбадарликларидан шикоят қилган, тақдирнинг зарбалари оғир бўлаётганидан, кўп яқинларининг хиёнатчилик йўлига ўтганидан нолиганди. Ҳусайннинг бундай кайфияти Навоийнинг эл фаровонлиги тўғрисидаги умидларини барбод қилар, орзу қилган осойишта ҳаёт, халқларнинг биргаликда санъат ва маданиятни гуллаб-яшнатиши ҳақидаги ниятлари хом хаёллигича қолиб кетиши мумкин эди. У буларнинг амалга ошиши, фақат Ҳусайннинг ғалабасига боғлиқ деб ҳисоблар эди. Шунинг учун у Султонга руҳлантирувчи, ғалабадан умидвор бўлишга ундовчи мактуб жўнатди. Навоий ўз дўстига инсон нуқсондан, бирор ишни охирига етказмай тўхтатиб қўйишдан холи эмас. Ҳар ким ўз қил-

мишларини жиддий мулоҳаза қилиши, кўп хатолар ўзи туфайли юз беришини эслатди. Яқин кишиларнинг хиёнатидан шикаст бўлганида уларга шафқат кўрсатмаслик керак. Агар кўзда тутилган бирор мақсадни амалга оширишнинг йўли аниқ кўринмаса, таваккал билан иш бошлай бериш лозимлигини уқтирди.

«Ҳар кун то ҳандақдан чиқиб зангбар шохнинг гулчехралар сунбул зулфидек паришон хайлини тору мор қилиб фалак ҳисорни фатҳ қилгай. Ул саҳархандалик, қуёшройлик, чобук суворлар шохи учун тангри таоло ўз жўйбори ҳифзидин ҳандақ қилиб муҳолиф черигининг зулмин мунҳазим этсин ва ҳазмда эҳтиёт ҳандақи жўйберидин сабо хайлидек ўткариб хоксор адувнинг туфроғин кўкка созуриб кишвару мулк ҳисорининг фатҳин насиб қилсин», деб мактубини яқунлади.

Навоийнинг бу самимий сўзлари унинг ғалабага қаттиқ ишонганини билдирар эди. Бу ғалабага шунчалик эътиқод қўйган одам унинг ижроси учун ҳам кўп хизмат қилди. Ёзишмалардан маълумки, Ҳусайн Бойқаронинг энг яқин маслаҳатчиси, ишонган дўсти, унга юпанч ва умидворлик бағишланган кишиси Навоий бўлган.

Хужрада танҳо ўтирган Навоий тўсатдан эшик очилиб, бировнинг шошиб кириб келаётган шарпасидан хушёр тортди. У дарҳол эшикка боқди. Хужрага Юсуф Бадий Андижоний кириб келди. Унинг вазоҳати тамом бўлакча, нафаси бўғзига сиғмас, ранги гоҳ қизариб, гоҳ бўзарарди. Юсуф Навоийнинг ўрнидан туришига ҳам қўймай, дарҳол унинг ёнига чўкди ва қулоғига шивирлаб нималардир деди. Унинг айтганларини эшитиб Навоийнинг ҳам авзойи ўзгарди. У дарҳол пичирлаб қуръондан бир оят ўқиди ва «Жойларини оллоҳ таоло жаннатдан ато этсин», деди. Улар қўлларини юзларига тортиб фотиҳа ўқидилар. Сўнг Юсуф воқеанинг барча тафсилотларини сўзлаб берди.

Султон Абу Саид Хуросондан қўшин тортиб Табриз ва Рум мамлакатларининг истилосига отланган экан. Қўшин Қорабоққа етганда қаттиқ урушлар бўлибди. Лашкар хасис ва очкўз подшоҳидан норози эди. Чунки шоҳ йиққан давлатини жам қилар, аскарни эса танг аҳволда тутар эди. Озурда сипоҳийларнинг кўплари душман томонга ўтиб кетибди. Султон Абу Саиднинг ўзи эса қатл этилибди. Бундан хабар топган Ҳусайн Бойқаро қўшини Астрабоддан Ҳирот

сари жадал йўл олган, бугун-эрта подшоҳсиз қолган Хуросон ерида Султон Ҳусайн ҳокимияти ўрнатилиши муқаррар.

Навоий узоқ муҳлат кутгани бу хабарнинг етиб келганидан жуда тўлқинланди. Аммо ўзини гоят сипо тутиб Юсуфни тинглади. Ўз ҳаяжонини изҳор этмади. Юсуф гапини тугатгач:

— Хуросон тахтига Султон Ҳусайн Баҳодирхондан бўлак муносиб номзод йўқдир,— деди Навоий.— У мамлакатни адл ва инсоф билан бошқаражак, мазлумлар бошини силаб, зolimлар бошини танасидан жудо этажак. Иншооллоҳ, шу кунларни кўрармиз. Бугун-эрта султондан ҳам дарак келиб қолар. Ҳар ҳолда сафар тадорикига тушганимиз маъқул.

— Мен ҳамиша сиз билан бирга бўлмоқдин бахтиёрман. Соянгиз каби ҳамиша ёнингизда бўлурман деб хоҳишманддирман,— деди Юсуф.

Дўстлар Султон Ҳусайн Бойқародан хабар келиши билан Ҳирот сари йўлга чиқиши аҳд қилдилар.

Бир неча кундан сўнг одатда махфиёна қатнайдиغان хабарчи бу гал очик-ойдин келиб Навоийга Ҳусайн Бойқаронинг навбатдаги мактубини топширди. Ҳусайн Навоийнинг имкон борича тезлик билан Ҳиротга, ўз қошига етиб келишини таклиф қилар эди.

1469 йил рўза ойининг биринчи жума куни Ҳиротда хутба Ҳусайн Мирзо номига ўқилди. Рўза ҳайити кунлари Султон Ҳусайн Бойқаро ва Навоий Ҳиротда учрашдилар.

«ҲИЛОЛИЯ»

Навоий Султон Ҳусайннинг ҳокимият тепасига келишига бағишлаб «Ҳилолия» қасидасини ёзди. «Ҳилолия» 90 байтдан иборат.

Бу қасиданинг дастлабки мисраларида осмон гумбазида пайдо бўлган янги ой (ҳилол) тасвири берилган. Бу ҳилолнинг эгилган шаклини шоир севгили ёрнинг қошига ёки ўзининг таъзим билан эгилган қоматига ўхшатади:

Ўйла зоҳир бўлдиким, қилгай ани кўрган киши
Дилбарим қошигау, менинг қадимга нисбатин.

Ҳилол осмонда янги пайдо бўлган уч кунлик ойдир. Бу қасидада шоир дастлаб янги ой, янги давр,

янги ҳокимият бошланганини шу янги ойнинг пайдо бўлишига нисбат беради. Чиройли сўз ўйинлари ва бадиий тасвир воситалари орқали ўзининг янги ҳокимиятга таъзим ва садоқатини изҳор этади. Унинг қудратини машҳур эрон шоҳи Дорога қиёс қилиб фалак гумбазининг ҳам шу ҳокимиятга хизмат мақсадида таъзим бажо келтирганини ёзади.

Иккинчи масканда нодир бир зот билим аҳлини ўзининг донишмандлиги билан ром этган. Учинчи гулшанда рухафзо суруд қилувчилар:

Чолибон нақшу амал, боглаб Навоий шеърига
Ийд жашни хуш тутарга шоҳ базми ширатин.

Тўртинчи манзилда ирамвашлар суҳбати учун маскан яратилган. Унда шоҳ «ҳарими» хилвати жойлашган.

Бешинчи гулшанда Рустам сингари паҳлавон шоҳ тинчини кўриқлайди. Олтинчи манзарада юзидан тақво, ақл, илм, садоқат шуълалари ёғилиб турган зот хутбада шоҳ отини ўқийди. Еттинчи дайрда юзи ошиқлар учун айрилиқ шоми қандай бўлса, шундай бир қора ҳинду хуш бўй таратиб ёмонлик зулматини даф қилади. Саккизинчи бўлимда гавҳару зар билан безалган кумушбадан гўзаллар шоҳнинг осмон қадар улуғ тахтида байрам куни юксаклик хонини ёядилар. Тўққизинчи боргоҳда ажойиб санъатли ўйинчилар ўз хунарларининг камолини кўрсатиб шоҳнинг инъому эҳсонидан баҳраманд бўладилар. Шундан сўнг:

Эй, қошингнинг рашки айлаб ҳам янги ой қоматин
Ийди рухсоринг қилиб нобуд байрам зийнатин

дейлади.

Бу байт қасиданинг умумий мазмуни бўлиб, қасидагўй шу байтга ўхшатма қилиб қуйидаги байтни ёзади:

Эй, сенинг қошинг қилиб зоҳир янги ой хижлатин
Вей, юзинг шарманда айлаб ийди акбар талъатин.

Бу матлаъни шоир шоҳга бағишлаган. «Фош қилмоқ истадим олдида табъим қувватин», деб ёзади шоир. У ўз шеърининг мукамаллигидан мамнун. Аторидни хижолатда қолдирдим, деб ишончи комил. Шоир хурсанд бўлиб уйга киради. У ерда байрам ҳилолини кўришга келган маҳваш ҳозир бўлади. Унинг сўзи Исо дамани эслатар, чеҳраси қуёшдек чароғон:

Чун мени кўрдик кирдим музтариб қилди савол,
Ким не ҳол ўлмиш сенга, шарҳ эт анинг кайфиятин.
Юз тафоҳур бирла арз эттим Аторид ҳолини
Ким бу матлаъ бирла синдурдим шукҳу шавкати.

Шоир Аториднинг ва ўзининг байтини ўқиб ундан
мақтов кутади. Маҳваш эса бир кулиб қўлига қалам ва
довот олиб, қуйидаги ўхшатма матлаъни ёзади:

Кей, юзинг зоҳир қилиб байрам сабоҳи сафватин
Анда қошинг айлабон пайдо янги ой ҳолатин.

Шоир шоҳ ҳузурига келиб ҳар учала байтни ўқийди.
Унинг фикрича бу мазмунда бундан ортиқ шеър айт-
моқ мумкин эмас.

Шоҳ бу байтларни эшитгач, қуйидаги шеърни би-
тади:

Кей, ҳилолинг майли айлаб тоқ кўнглим тоқатин,
Ҷой бериб ёд айлагач, ийди висолинг жаннатин.

Навоий Султон Ҳусайннинг ана шу фазилатини,
шеърда диди баланд, назмда қалами ўткирлигини би-
ринчи ўринга қўяди, шуни барча сифатлардан юқори
тутади.

Шоҳликда ғояти дарвешликдан кўрмайин,
Бўрейи фақра заркаш сарири рифъатин.

Шоҳлар дарвешю, дарвешлар шоҳики ҳақ,
Шоҳ қилди сувратин, дарвеш қилди сийратин.

Навоийнинг фикрича Ҳусайннинг барча фазилатла-
ридан кўра муҳимроғи ана шу хислатлардир. Бу таъ-
рифдан кейингина қасидагўй одатдагидай мамлакат
ҳукмронининг шаън-шавкати, саховати, қудрати, зо-
лимларга шафқатсиз эканини, душманлари устидан
доим зафар қозонажағи, жанг майдонида шахсан мард-
лик кўрсатиши каби сифатларини бирма-бир санаб ўта-
ди. «Ҳилолия» қасидаси Навоийнинг:

Хисраво, зотингни васф этмак Навоий ҳадди йўқ.
Авло улким зоҳир этгой бенаволар одатин

деган мисралар билан яқунланади. Унда таъриф ва
тавсиф юқорида кўрганимиз воқеабанд ҳикоялар билан
қўшиб берилган. Бу асар Навоийнинг истеъдоди етук-
лик касб этганидан далолат берар эди.

ХУРОСОНДА ХУСАЙН БОЙҚАРО САЛТАНАТИ

1469 йили Хуросонда қарор топган Хусайн Бойқаро ҳокимияти темирлар авлодининг мустаҳкам ва обрўли давлатларидан бўлди. Унинг чегаралари шарқда Балх, ғарбда Бистон ва Домғон, шимоли Хоразм, жануби Қандоҳор ва Сейстондан иборат эди.

Султон Хусайн 1470 йили Навоийни муҳрдорлик вазифасига тайинлади, кейинчалик унга амирлик унвони берилди. Навоий саройда подшоҳга энг яқин турган арбоблардан эди. У Хусайн Бойқарога сидқидил билан хизмат қилди, унинг ҳокимиятини барқарор этиш учун қанчалик ҳаракат қилган бўлса, уни мустаҳкамлаш учун ҳам шунчалар курашди. У кучли ва адолатпарвар подшоҳ мамлакат халқига тинч ва осойишта ҳаёт бағишлайди, деб ишонар эди.

1470 йили шаҳзода Ёдгор Муҳаммад Хусайнга қарши Астрободда кўзғолон кўтарди ва у ердан келиб Хиротни эгаллади. Хусайн бу пайтда Хиротдан ташқарида эди. У ўз мағлубиятидан қаттиқ изтироб чекди.

Навоий Хусайнни тезлик билан Хиротга ҳужум қилишга даъват этди. Аммо бу сирдан ҳеч кимни огоҳ қилмаслик лозимлигини уқтирди. Бойқаро кўшини жадал Хирот сари йўл олди. Фақат Хирот яқинидаги Лангар Бўкан деган жойга етиб келишгандагина, амирларга юришнинг сабаби маълум қилинди. Улар бу фармонни шодлик билан қарши олдилар. Кўпчилик Ёдгор Муҳаммад қароргоҳи «Боғизоғон» га кундуз кўни туш пайтида ҳужум қилмоқни раво кўрдилар. Навоий бу фикрни рад этди. У кечаси ҳужум қилишни маслаҳат берди. Чунки кундузи Ёдгорнинг одамлари тезда жам бўлиб ҳужумни қайтаришлари мумкин. Кечаси эса бунинг уддасидан чиқишлари мушкул. Мабодо ҳужум муваффақиятсизликка учраса, тун пардаси остида чекиниш осон. Кундуз кўни эса бундай қилиш маҳол, шу таклифга барча рози бўлди.

Султон Хусайн кўшини Ёдгор Муҳаммад жойлашган жойни ўраб олди. Алишер Навоий ўз навқари Бобоалини ичкарида кимлар борлигини билиб чиқишга юборди. У ичкарида ҳеч ким йўқлигини билиб чиққач, Хусайн киришни буюрди. Лекин ҳеч ким журъат этмади. Шу пайт Навоий отини Бобоалига топшириб, ўзи қиличига ҳассадек таянганича ичкарига йўналди. Хусайннинг буйруғига биноан унинг ортидан амир Қулалий юрди. Одамларда журъат пайдо бўлиб саройга ўзларини урди-

лар. Ҳожи Али Навоий бошлаган йўлдан бориб, маст ҳолда ухлаб ётган Ёдгор Муҳаммадни қўлга олди. Эртаси куни Ёдгор Муҳаммад ва унинг таянчи бўлган амир Али Жалойир қатл этилди. Хуросонда яна осойишталик барқарор бўлди.

Бу даврда Ҳиротда жуда кўп шоирлар, олимлар, санъаткорлар камол топдилар. Улар маданият тарихимизни бойитган дурдона асарлар ижод этдилар. Бу аҳли фазлнинг устози ва ҳимоячиси Хуросон давлатида энг обрўли шоир ҳамда арбоб Алишер Навоий эди. Унинг жонбахш шеърлари халқ орасида кенг тарқалган, маърифатпарварлик фаолиятидан жуда кўп истеъдодли кишилар баҳра олиб ижод билан машғул бўлдилар.

Навоий отасининг мулки қайтариб берилгани ҳамда ўзи баланд мавқега эга бўлганидан давлатманд бўлиб кетди. У ўзининг бутун молу мулки, ерларидан тушган даромадларни мамлакат ободонлиги, шоирлар, олимларнинг тарбиясига сарф этди.

Навоий ўз жамғармаси ҳисобига Ҳиротда ва бутун Хуросон мамлакатаида жуда кўп бинолар, мадраса, шифоҳона, карвонсарой, ариқ, кўприк, йўллар барпо этди. Ҳиротдаги «Ихлосия» мадрасаси, унинг қаршисидаги «Халосия» хонақоҳи, Инжил ариғи бўйидаги масжиди жоме, тиб илми ўқитиладиган «Шифоия» мадрасаси, «Низомия» мадрасаси, марвдаги «Хисравия» мадрасаси, Ҳиротдан ташқарида «Работи ишқ», «Работи санг», шоир Аттот қабридаги мақбара, Нишонур атрофидаги жойлардан биридаги «Работи яздод», Гуласт булогидан Машҳадга тортилган ариқ (узунлиги 70—80 км) ва бошқа жуда кўп иншоотларни Навоий бино қилдирган. Тарихчи Хондамир шулардан 52 работ, 20 ҳовуз, 16 кўприк, 9 хаммом, кўшгина тўғон ва масжидларни номма-ном келтиради. Бундай иншоотларнинг сони 300дан ортиқроқдир. Навоий яна подшоҳ саройига кўп илм ва фазл аҳлига эҳсон, совғалар юбориб турар эди. Аҳолига солинган солиқни ўзи тўлаган пайтлари ҳам бўлган. 1500 йили Ҳирот шаҳри ва унинг атрофидаги аҳолидан 100 минг кенакий солиқ йиғиладиган бўлди. 50 минг кенакийни Ҳирот халқидан ундириб олиш керак эди. Бу маслаҳат Навоийга хабар қилинганда у ҳозирги фурсатда халққа ўринсиз солиқ солиш соҳибқирон давлатига муносиб бўлмас, элда норозилик уйғотар, деб шунча пулни ўзи тўлаб юборди. Халқ бундан ғоят миннатдор бўлиб, уни дуо қилди.

Алишер Навоийнинг бутун ер-суви, мол-мулкидан

ҳар куни 18 минг шохруҳий динор миқдорида даромад келар, бу пуллар юқоридаги каби хайрли ишларга сарф этилар эди.

«ВАҚФИЙЯ»

«Вақфийя» асари Навоийнинг ўзи томонидан ёзилган таржимаи ҳол. Навоийнинг ўз даврига, доирасига муносабати ҳамда Навоийнинг шахсий мулки, бу мулкдан улус манфаати учун истифода этилганлиги тўғрисида бир ҳужжатли асардир.

Шоир аввало Хуросонда Ҳусайн Бойқаро давлати ўрнатилганини таъкидлаб, подшоҳ ҳокимиятининг кимларга суянгани, қандай иш тута бошлаганини ёзади. Навоийнинг ота ва боболари Султон Ҳусайн аждоди хизматларида бўлиб улуг мартаба ва бийик мансабларга сазовор бўлган эдилар. Аммо Навоийнинг ўзи «фано кунжини мужгон билан супуриб, у ерга мужгон сиринки («кўз ёшлари)дан сув уриб» узлатга чекинмоқ ниятида эди. Аммо султондан хат келиб, унда шох Навоийни ўз хизматига чорлайди. Навоий бу таклифни қабул қилади ва то ҳаётининг охиригача сидқидил билан подшоҳ ҳузурида бўлиб эл учун хизмат қилади. Бу хизматнинг моҳияти тўғрисида Навоий «Вақфийя»да бундай деб ёзган: «Илигимдин келгунча зулм тигин ушотиб, мазлум жароҳатиға интиқом марҳамин қўйдим. Ва илигимдин келмаганин ул ҳазрат арзига еткурдим.

То зулм палангги терисидан кийик сувратлик бодполар гошиясига зийнат берди ва мазлум жони кийиги кўзига амният марғзорида қоплон доғлари ўрнига лола доғлари кўргузди»¹.

Навоийнинг молу мулки кўп эди. «Вақфийя»да шуларнинг миқдори, қаерда, қандай экани муфассал кўрсатилган. Ана шу мулклардан тушган даромадлардан Навоий ўз хизматидаги бир кишининг тирикчилигига етарли қисмини ўзига қолдириб, қолган ҳаммасини элу юрт манфаатлари учун сарф қилган («ўз маошимга сойир авомдан бирининг маоши ўтгунча иссиқ-совуқ дафъи учун бир турма тўн дағи мунча муносиб емакка қониъ бўлиб...»²

¹ Навоий. Асарлар. Т. 14. с. Т. 1966.

² Уша асар. с. 169.

1476—77 йили Султон Кўшки Марғони деган жойдан Навоийга ер инъом этади. Навоий бу ерни обод қилади. У жойга иморатлар қурдиради, боғлар қилади. Мадраса, масжид солади. Мадрасанинг тўрига гумбаз бино қилади. Мадрасага «Ихлосия» деб от қўйилди. Гумбазни «Дорул хуффоз» деб аталди. Мадраса қарши-сида хонақоҳ солдирди. Уни «Халосия» деб атади.

Навоий ўз мулкидан тушадиган даромадни ана шу мадраса ва хонақоҳ учун вақф қилиб берди. Ушбу «Вақфийя» асарида шу вақф шартлари бирма-бир баён этилган. Ҳар ўттиз йилда мутавалли бу «Вақфийя»ни кўчиртириб, ундан янги нусха тайёрламоғи керак. Аммо бирорта шартга ўзгариш киритмасин. «Вақфийя» 1481 — 82 йили ёзилган.

Навоийнинг «Вақфийя»си ҳар томонлама муҳим бир асардирки, у ўзининг қобилятли ва тиришқоқ тадқиқотчисини кутмоқда.

СЕВГИ ВА ЭЗГУЛИК МИСРАЛАРИ

Навоий давлат ишлари, элга ғамхўрлик қилиш, илм ва санъат аҳлига ҳомийлик қилиш билан қанчалик банд бўлмасин, ижод доимий машғулоти эди. Унинг теран мазмунли ғазаллари, қитъалари, ўйноқи туюқ ва муаммолари, дардманд маснавийлари ҳар куни эл орасида ёйилар, халқнинг қалбига ўрнашиб қолар эди. Бу тўғрида шоир ўзи бундай деб ёзган:

Кўнгилда не маъни бўлса эрди пайдо,
Тил айлар эди назм либосида адо.
Ул назмга жонини қилибон халқ фидо,
Солурлар эрди гунбази гардунга садо.

Навоий Ҳиротдан четда яшаб юрган пайтлари. Ҳиротли адабиёт мухлисларининг бир анжуманида суҳбатдошлар ўртасида тортишув бўлиб ўтди.

— Нега Навоий ўз девонини тартиб этмас?— деб сўради бир киши.

— Навоий ҳали ёш. У девон тузмоқ учун вақт ҳали эрта деб билса керак.

— Навоийнинг суҳрат ва эътирофи катта сўз усталариникидан ортиқ бўлса борки, лекин кам эмас. Демак у девон тузмоғи керак.

— Навоий камтарлик қилиб девон тузмаяпти. Ке-

лингиз шу вазифани ўзимиз адо этайлик. Навоийнинг элга маълум бўлган ҳамма шеърларини бир жойга йиғиб, унинг девонини тузайлик.

— Тўғри гап. Ахир бу ишдан ўзимиз баҳра топамиз-ку. Навоийнинг ўзига эса девон керак эмас. У ҳамма шеърларини ёддан билади, дейдилар.

— Хатто бошқа шоирларнинг шеърларини ҳам,— деб қўшимча қилди бир суҳбатдош. Анжуман шеърларини йиғиб бир девон тузмоқни суҳбатдошлардан иккитасига юклади. Котибликни ўша вақтда Ҳиротнинг жуда хушхат, лекин ҳали унчалик шуҳрат топмаган хаттотларидан Султонали Машҳадийга топширдилар. Ушбу йиғинда иштирок этаётган ёш хаттот Султонали бу таклифни қабул қилди. Қабул қилдию, аммо юрагининг ич-ичида иккиланиб қолди. У Машҳаддан яқиндагина Ҳиротга келган. Хаттотлик санъатини тўла эгаллаган, аммо туркий тилни мукамал ўрганиб олганича йўқ. Навоийнинг шеърларини бехато кўчириб бераолармикин? Султоналига икки сабаб бу таклифни қабул этмоққа боис бўлган эди. Биринчиси, бу хизмат эвазига яхшигина ҳақ тўланади. Тирикчилик учун бу ҳам зарур. Иккинчидан, Навоийнинг ўзи бу таклифни қилаётгани йўқ-ку. Унинг мухлислари ташаббус кўрсатмоқдалар. Навоий гарчи дадил қадамлар билан бўлса-да, ҳарҳолда адабиётга энди кириб келаётган бир шоир. Агар девон ёзувида хатолар ўтиб кетса кечирарлидир. Афсуски, Султонали Машҳадийнинг иккилануви асосли бўлиб чиқди. Навоийнинг мухлислари тузиб, Султонали кўчириб ёзган бу девоннинг хати ғоятда гўзал. Аммо ёзувида хатолар кўп. Бу девон навоийшуносликда «Илк девон» номи билан машҳурдир¹.

«Илк девон»дан кейин Навоийнинг ўзи тузган девон «Бадое ул бидоя» деб аталади. Бу «Бошланиш гўзалликлари» дегандир. Бу девон Навоий Самарқанддан Ҳиротга қайтганидан сўнг тузилган. Демак, 1469 йилдан кейин. «Бадое ул бидоя»нинг 1486 йилда кўчириб ёзилган бир нодир қўлёзма нусхаси Ташкент-

¹ «Илк девон»нинг 1465 йилда Султонали кўчириб ёзган нусхаси ҳозир Ленинградда Салтиков-Шчедрин номидаги давлат халқ кутубхонасида сақланади. Бу қўлёзmani Ё. Исоқов тадқиқ этган. «Илк девон»нинг яна бир қўлёзма нусхаси (XVI аср) Қозонда. Бу тўғрида қаранг: П. Шамсиев «Ўзбек матишунослигига оид тадқиқотлар». Т. 1986 «Фан» с. 11 «Илк девон» факсимилэ ҳолида нашр этилган. Нашрга тайёрловчи Ҳ. Сулаймон. т. 1968.

да, ЎзФА Қўлёзмалар институтида сақланади. (№ 216) ¹.

Йиллар ўтаборди. Навоийнинг шеърлари кўпаяверди. Чунки шеър ёзмоқ Навоий қалбининг талаби эди.

Шоир шу йўл билан кўнгилдаги тугунларни ечар, ҳаётнинг аччиқ-чучукларидан тин топар, энг муҳими, дардкашларнинг аламли жароҳатларига малҳам кўяр эди. Иккинчи девонини Навоий «Наводирун ниҳоя» деб атади. ²

Агарда «Бадое ул бидоя»га Навоийнинг ёшлик йилларида ёзилган шеърлари кирган бўлса, «Наводирун ниҳоя» етук ёшда ёзган шеърларидан ташкил топган.

Навоий бутун умри бўйи гўзал шеърлар ёзди. Бу фаолияти унинг фақат юраги тепишдан тўхтагандагина тўхтади, холос. Умрининг охириги йилларида Навоий барча шеърларини тўрт девонга бўлиб чиқди. Тўрт девоннинг умумий номи «Хазойин-ул-маоний»дир. Яъни «Маънолар хазиналари». Уни қисқартириб «Чордевон» («Тўрт девон») деб ҳам юритилади. Бу тўрт девон қўйидагилардан иборат:

«Ғаройб-ус-сигар» — «Бозалик ғаройибликлари»

«Наводир-уш-шабоб» — «Ёшлик подирликлари»

«Бадое-ул-васат» — «Ўрта ёшлик гўзалликлари»

«Фавоид-ул-кибар» — «Кексалик фойдалари»

«Хазойинул маоний»да 50000 мисрага яқин шеър жамланган.

Бундан ташқари Навоий тўртлик шеърлардан иборат китоб тузган. Унинг номи «Назм-ул-жавоҳир» («Шеър дурдоналари»)дир. Бу тўртликлар асосан насихатомуз шеърлар, ҳаёт тажрибаларидан олинган хулоса, яқун фикрлар мажмуасидир.

Навоийнинг форс тилида ёзган шеърлари алоҳида девонга йиғилган. Бу «Девони Фоний»дир.

Яна юқорида кўрсатиб ўтганимиз шеърини мактуб «Ҳасби ҳол» (Саид Ҳасан Ардашер номига), «Ҳилолия» (Засидаси (Ҳусайн Бойқаро номига), «Тухфат-ул-аф-

Навоийнинг ЎзФА томонида нашр этилаётган 20 жилдлик мукамал асарлар тўпламининг 1-жилди «Бадое ул бидоя» девонидан ташкил топган. ЎзФА «Фан» Т. 1988, нашрга тайёрловчилар Ш. Шарипов, М. Раҳматуллаева, Масъул муҳаррир А. Қаюмов.

² «Наводирун ниҳоя» девонининг Навоий барҳаёт экан пайтида кўчирилган қўлёзма нусхаси Тошкентда ЎзФА Шарқшунослик институтида сақланади. Навоий 20 жилдлик мукамал асарлар тўпламининг 2-жилдини «Наводир ун ниҳоя» ташкил этган. ЎзФА Т. 1988, нашрга тайёрловчи М. Раҳматуллаева, масъул муҳаррир А. Қаюмов.

кор» деб номланган қасида дидактик характердаги қирқ рубоий ҳамда муаммолар тўплами ҳам Навоий қаламига мансубдир.

Навоий шеърларни мазмунига кўра иккига бўлади:
1. Ошиқона шеърлар. 2. Орифона шеърлар.

Севгучи қалб изтироблари, ёр гўзалликлари, айрилик азоблари, етишув шодликлари, ёрнинг илтифоти, ёки илтифотсизлиги, ағёр, уларга нисбатан қаҳру-ғазаб, рашиқ, севги йўлидаги фидокорлик, бевафоликдан ҳасрат ва шунга ўхшаш туйғуларни ифодаловчи шеърлар ошиқона шеърлардир. Агар шеърнинг мазмуни эзгуликнинг тарғиби, инсоннинг баланд мартабаси, унинг бу юксак мартабага муносиб бўлмоғи учун касб этмоғи керак бўлган фазилатларнинг ташвиқидан иборат бўлса, бундай шеърлар орифона шеърлар бўлади. Вафодорлик, садоқат, раҳм-шафқат, тўғрилиқ, инсоф, халқпарварлик, меҳнатсеварлик, ростгўйлик ва шулар сингари сифатларнинг таъриф ва ташвиқ этилмоғи орифона шеърларнинг асосий мавзу ва вази-фасидир.

Навоий ташвиқ этган севги чин инсоний муҳаббатдир. Навоийнинг лирик қаҳрамони соф ва аниқ тushунчадаги инсон. Унга барча инсоний туйғулар, фазилат ва нуқсонлар хос. У севади. Севги йўлида турлитуман мусибатларга мубтало бўлади. Айрилиқ азобларига чидайди. У доимо севикли ёрга етишув умиди билан яшайди. Севги бу қаҳрамон ҳаётининг мағизи, мазмунидир. Севгили маҳбуба ошиқ учун бирдан-бир азиз ва мўътабар зот. Ошиқ уни қаттиқ эъзозлайди: ўзини ёр йўлида фидо этмоққа у ҳар доим тайёр. Навоий ана шундай покиза, соф, фидокорона инсоний, яъни дунёвий севгини ўз шеърларида куйлайди.

Бу шеърлар инсон қалбида тугён ураётган илҳомли кечинмаларнинг юксак шоирона тасвиридан иборат. Уларнинг ҳар бир байти юракларни-ларзага келтирувчи чуқур мазмундорлиги ва баланд бадиияти билан ажралиб туради.

Кезарман кўйида йиллар назар ҳолимға солғай деб
Агар ўлтурса қоним ранги тупроғида қолғай деб.
Кўнгулға юз туман ниш урса ҳижрон, айламам нола
Висолинг нўшидан ул захмлар шояд тузалғай деб.
Кўнгулға новакинг то кирди беҳад ҳифзин айларман
Ки бу шиша ичинда ул дағи ногаҳ ушалғай деб.
Кўнгулни куйида юз ранж ила меҳнатға топшурдум
Ки гар кўрса бу суврат бирла шояд кўнгулум олғай деб.
Сиришким қони қилди куйининг туфроғин оғушта

Итига шояд ул балчиг била бир уй ясалгай
 Харам васлин тиларсан, цўя ур мардона. деб.
 Қадам оҳиста чекма бағринг ул елмакда эй солик,
 Навоий бенаволиқ бирла доим май ичар толгай деб
 Наво нақшини даврон мутриби базмида хар тун
 чолгай деб.

Бу газалда лирик қаҳрамоннинг муҳаббат кўйида дарбадарлиги тўғрисида сўз боради. Аммо унинг ўз севгилисига садоқати мустаҳкам ва барқарор. У ёрнинг бир қараб қўйишини кутиб йиллар давомида ёр кўчасида тентирайди. Мабодо унинг бу қилмишидан ғазабга келган ёр уни ўлдириб юборгудек бўлса, қони ёр кўчасида тўкилмоғидан, шу қон ранги, унинг учун муқаддас тупроғда қолмоғидан бахтиёр бўлур эди. Севгучи кўнгил унга санчилаётган айрилиқ нишларига парво қилмайди; чунки у етишув малҳамлари бу нишлар яратган яраларни даволайди деб умид қилади. Газал бошдан оёқ ошиқ кўнглидаги чин ва самимий туйғуларнинг юксак бадиият билан тўла ифодаларидан ташкил топган. Ёр кўйида ошиқ қанча изтироблар чекмасин, у ҳеч қачон умидини йўқотмайди, тушкунликка берилмайди. У бир куни келиб даврон мутриби наво нақшини чолажак, деган орзу билан яшайди. Навоий газаллари инсон гўзаллиги, бу гўзаллик вужудга келтирган энг нафис ва мураккаб туйғуларни баён қилади, Навоийнинг лирик қаҳрамони шу гўзаллик шайдоси, унга эзгулик, вафо, садоқат хос бўлган олийжаноб бир инсондир.

Дин офати бир мугбачаи мохлиқодур
 Майхораю бебок
 Ким, ишқидин онинг ватаним дайри фанодур,
 сармаст, ёқам чок.
 Ҳам туррасининг дуди вараъ белига зуннор,
 мен кофири ишқи
 Ҳам юзи мажус ўти киби шуъла физодур
 мен ўртанибон пок
 Ул чеҳра фуруғи тушубон зор танимға
 бир навъ куярким,
 Ҳар кимса ани кўрди, соғиндики, ёнодур
 ўт ичида хошок.
 Ҳайвон суйи жонимни лаълидин айру
 ул журъаи майким,
 Тегмуш анга майгун лаби жонимға даводур
 не захру не тарёк
 Бу навъки, айлар мени васли ҳавасидин

махмур бўлубмен
 Мушкилки, ёзилгай бу хуморики мангодур
 соғар бўлуб афлок
 Сойилмену мақсудум эрур нақди висолинг
 бухл айлама, жоно,
 Ким барча мазоҳибдаки, ишқ аҳли ародур
 мазмум эрур имсок.
 Хажрингда юзи сарғарибон дам ураолмас
 бечора Навоий
 Гўёки хазон фаслида бебаргу наводур
 ул булбули ғамнок.

Навоий ўзининг орифона шеърларида панду на-
 сихатлар қилиб кишиларни эзгуликка чорлайди: ёвуз-
 лик, тубанликни қоралайди, яхши фазилатлар касб
 этмоққа ундайди.

Дўстлар, даҳр вафосини хаёл айламангиз
 Буржу қоҳига тамаъ, ғайри завод айламангиз
 Турфа маҳбубдурур умру, вафоси йўқ анинг
 Андин истарга вафо фикри маҳол айламангиз
 Ҳар киши комил эрур бас, анга ҳақ бандалигиз
 Мундин ўзга тамаъи касби камол айламангиз.

Йўқ жамол ичра вафо ҳуснға доғи бунёд
 Ғарраи ҳусн бўлуб арзи жамол айламангиз
 Олами фоний учун ранжу машаққат
 чекманг

Мол учун ғам емангиз, фикри манол
 айламангиз.

Ишқ дардиға Навоий киби мағрур ўлманг
 Ўзни ҳар маҳваш учун шифтаи ҳол айламангиз.

Бу шеърда шоир даҳрдан, яъни дунёдан шикоят
 қилиб, ундан вафо кутманг деганда атроф муҳитдаги
 кишиларда бевафолик кўп эканидан шикоят қилмоқда
 эмас. У умуман инсон ҳаётининг вафосизлиги, яъни бир
 маҳал келиб унинг тугаяжаги, йўқ бўлиб кетажagini
 кўзда тутмоқда. Кишининг умри қисқа. У бир куни
 келиб ўз интиҳосига етади. Ана шуни унутмаслик ке-
 рак. Киши ўткинчи интилишлар асири бўлиб қолма-
 син. Дунёнинг ташвишларини чекабериб ўзини ҳуноб
 этмасин. Молу давлат, бойлик йиғмоққа хирс қўйма-
 син. Ҳар бир дуч келган гўзалга берилабермасин. Инсон
 камолат сари интилсин. Унинг инсон сифатида вужудға
 келганининг ўзи катта саодат эмасми!

Бу таркиб банд шеър қуйидаги мисралар билан
 яқунланади:

Тарк пири каби оламдин этакни сийкинг,
 Дўстдин ғайри таманнои висол айламангиз.

То саломат бу хатар манзилидин солиб ком
Маъмани васлига бўлғай тутаолмақ ором,

Навоий ўз шеърида ўқувчини умидсизлик сари бошламоқда эмас, аксинча уни ҳушёрликка чорламоқда. У кишиларни дунё ишидан этак силкишга чақирар экан, уларга завол етказувчи иллатлар: ҳирс, тамаъ, ҳасад, молпарастлик, гина ва душманликдан қутилмоққа ўғит беради, хатар манзилдан эзгулик масканига ўтиб қарор тутмоқ зарурлигини уқтиради.

Навоийнинг бевосита жамяят аҳлига муносабати унинг қитъа-шеърларида ўзининг аниқ ифодасини топган.

Масалан, шоҳлар тўғрисида ёзар экан, шоир уларни аждаҳога ўхшатади. Шоҳлар хазинани сақлаб ётган аждаҳо кабидирки, улар билан бирга бўлмоқ аждаҳо билан яшамоқ сингаридир.

Жаҳон ганжиға шоҳ эрур аждаҳо
Ки ўтлар сочар қаҳри хангомида
Анинг коми бирла тирилмак эрур
Маош айламак аждаҳо комида.

Навоийнинг берган ўғитлари турли-туман ижобий сифатларни касб этмоққа қаратилган. Масалан, ориф кишиларнинг фазилати ўз файзини яширин тутмоқ кўз-кўз қилмасликдadir. Бу фикрни шоир ажиб унутилмас ифодалар орқали изҳор қилади.

Эрур орифка ганжи файз етса,
Иши дам урмайин они ёшурмоқ.
Қуёш акси тушиб дарё ичинда
Не мумкиндуру онинг сувин

тошурмоқ.

Одоб, тавозуъ кўп яхши фазилат. Агар бу фазилатлар давлат эгаси бўлганлар томонидан амалга оширилса яхши бўлади. Кечирим ҳам яхши. Аммо бу фазилат ҳам қудрат эгаси бўлганлардан содир бўлса ўринли бўлади.

Тавозуъ яхши, аммо яхшироқдур
Агар даъб этса они аҳли давлат.
Эрур ҳам афв хўбу хўброқ ул
Ки зоҳир бўлғай эл топқонда

қудрат.

Шундай қилиб, Навоий девонларида эл кўнглига

яқин бўлган, инсон қалбининг энг нозик, мураккаб ва эзгу ҳис-туйғулари ўзининг гўзал ва мукаммал шоирона ифодасини топган.

«Назмул жавоҳир» асари 1485 йили ёзилган. Унда тўртлик шеърлар жамланган. Бу тўртликларнинг жуда кўпчилиги ахлоқий-тарбиявий мазмундадир.

Навоий «Назмул жавоҳир»га Алига нисбат бериладиган «Насруллаолий» деб аталмиш панду ўғитлар тўпламини асос қилиб олган. Ҳатто Навоий ўз асарини ана шу араб тилида ёзилган тўпламнинг таржимаси деб атайди. Аслида эса Навоий эзгу фикр, панд-ўғитлардан иборат мустақил ва катта бир асар яратган.

Навоий адолат мамлакатни бошқаришда энг асосий қоида бўлмоғи кераклигини алоҳида куч билан уқдиради:

Адл айлаки, ул халқ ҳаёти бўлмиш
Хуш ул кишиким — адл сифоти бўлмиш
Ҳам мулк била адл жиҳоти бўлмиш
Ҳам адл ила мулк саботи бўлмиш.

Адолатни шунчалар баланд қўйган шоир ўз ўқувчисига турмушнинг барча жиҳатлари бўйича оқилона насиҳатлар қилмоқда давом этади. Масалан, у касб-хунарни улуглаб бундай деб ёзади:

Косиб кунжи кафи зар олгинчи эрур
Икки қўли мезони дирамсанжи эрур
Ким бўлса хунарсиз иши ўқ ранжи эрур
Бу важҳ илаким, хунари ганжи эрур.

«Назмул жавоҳир» катта тарбиявий аҳамиятга молик бир асардирки, уни чуқур тадқиқ этиб илмий истифодага киритмоқ галдаги муҳим вазифалардан биридир.

«ДЕВОНИ ФОНИЙ»

Навоий форс тилини мукаммал билар, бу тилда эркин сўзлашар ҳамда гўзал шеърлар ёзар эди. Бу шеърлар «ДЕВОНИ ФОНИЙ»га жамланган.¹

«Девони Фоний»даги газалларнинг кўплари татаб-

Девоний Фоний, Навоий, Асарлар. Т. 5. I—II китоб Т. 1965

бу (ўхшатма) тарзида ёзилган. Чунончи дастлабки
газалдан кейин Шайх Саъдийга татаббу келади.

Эй ба гулистон ҳазор наргиси шахло
Дар гилу гулзори оразат ба тамошо.

(Эй гўзал) гулистондаги мингларча шахло кўзли
наргис гуллар лойда туриб оразинг гулзорин тамошо
қилмоқдалар).

Татаббу шеърлар Ҳофиз, Хисрав, Суҳайлий, Жомий,
Саъдий, Хожа Салмон, Котибий, Шоҳий, Хожа Ҳасан,
Хожа Камол, Хожа Уҳд, Амир Вафойй, Хусайний, Са-
идқосим Анвар, Шайх Камол каби шоирларнинг ғазал-
ларига ёзилган.

Яна форсча қасида «Туфҳату ул афкор», Жомий
ғазалига боғланган мусаддас, Жомий вафотига марсия
каби катта шеърий асарлар ҳам «Девоний Фоний» дан
ўрин олган.

Булардан ташқари девонда қитъа, рубоий, тарих,
лугат, муаммо кабилар ҳам бор.

Форсча шеърларнинг мавзуи хилма-хил. Унда
маҳбуба гўзаллиги, унинг ошиққа бепарволиги, севги
ўтининг авж олуви, айрилиқ аламлари, висолга инти-
лув, ёрга садоқат, аёрга нафрат каби шарқ лирик шеъ-
рияги учун анъанавий мавзулар учрайди. Фоний шарқ
классик адабиётининг улуг арбобларига ўхшатма
қилиб ғазал ёзар экан, улардан ўрганган маҳорат сир-
ларини ижодий қўллаб форс шеъриятига зеб берувчи
жўшқин мисралар ижод қилди.

Гар аввал оташи ишқ осон намуд моро,
Зў як шарар баровард аз сина дуд моро.

Орому хоб аз мо, эй ҳамдамон, мажъед
Рафтонки, чашми роҳат хуш

мегунуд моро...

Фоний, чи сон тавон буд дар шаҳр банд ҳастий
Чунрӯ ба нестиҳо ҳижрон намуд моро.
Бошда бизда ишқ ўти енгил кўринган бўлса ҳам,
Лекин ундан чиққан биргина учкун сийнамиздан

дуд чиқарди.

Эй ҳамдамлар, биздан орому уйқуни изламанг,
Бизни ухлатадиган кўз роҳати (маҳбуб) кетиб қолган.
Эй Фоний, айрилиқ бизни йўқлик томон етаклаётган маҳалда
Бу борлиқ зиндонда қандай тоқат қилиб ўлтирибсан?

Саидқосим Анварга татаббу қилиб ёзилган ғазалда
Фоний ажойиб бадийий образлар орқали икки халқ —
ўзбек ва тожик халқининг бирдамлигига ишора қилади:

Нигори турку тожикам кунад сад хона вайрона
Бадан мужғони тожиконаву чашмони туркона.

(Ўша тожикларча киприк ва туркларча кўзлар билан турк-тожик нигорим юзларча уйни вайрон қилади)

Нигорнинг кифриклари тожиконаю, кўзлари туркона. Кўз ва кифриклар бир бутун. Шунинг учун лирик қахрамон ўз севгилисини турку тожик деб атайди. Ана шу кўз ва кифриклар юзлаб дил уйларини ўз гўзаллигининг жозибаси, сеҳри билан банд қилиб вайрон этиб ташлаган. Ўзбекларда бир бутунликни англамоқ учун тирноқ ва этни бир-биридан ажратиб бўлмаслигини ишлатадилар. Худди шу тушунчани Фоний кўз ва кифрикнинг бирлиги орқали ифода этмоқда.

«Девони Фоний»даги кичик ҳажмли шеърлар — қитъаларда ажойиб фикр дурдоналари мавжуд. Бу шеърларда Фоний таъсирли бадий воситалар орқали эзгулик, олийжанобликни ташвиқ этади, тубанлик, тамаъгирликни қатъийан рад қилади:

Чу иззат боядат тарки тамаъ кун
Гадаёнро аз ин монест хорий.
Маҳ аз хуршед равшан чун зиё хост
Сиях рӯ гашт аз он безътиборий.
Дурафшон гашт чун бар фарқи

мардум

Ба шоҳон чатр шуд абри баҳорий

(Иззат тиласанг тамаъни тарк қил
Гадоларни хор қилган нарса тамаъгирликдир.
Ой порлоқ куёндан ёруғлик сўрагани учун
Эътибори кетиб юзи қаро бўлди.
Баҳор булути (тамаъсизликдан) халойиқ бошига

дур сочгани учун

Шоҳлар устига соябон бўлди).

АБДУРАҲМОН ЖОМИЙ

Навоий яшаб ижод этган даврда энг шуҳратли шоир ва олим форс-тожик адабиётининг классиги Абдураҳмон Жомий (1414—1492) эди. Уни Навоий маҳдуми Нуран (Нурли маҳдум) деб атайди. Тарих тақозасига кўра бу икки буюк мутафаккир бир-бирлари билан дўст, ҳамфикр, устоз ва шогирд эдилар. Жомий ва Навоий ўртасидаги яқдиллик ва дўстлик ўзбек, тожик халқларининг биродарлиги ва дўстлигининг ёрқин тимсолидир.

Жомий «Хамса»дан («Беш дoston») ошириб етти дoston ёзган. Уларни бирлаштириб «Хафт авранг» деб атаган. Улар қуйидаги етти дostonдан иборат: «Силсилатуз захаб» («Олтин занжирлар»), «Соломон ва Абсол», «Тухфатул ахрор» («Эркинлар тухфаси»), «Сибхатул аброр» («Яхшилар тасбеҳи»), «Юсуф ва Зулайхо», «Лайли ва Мажнун», «Хирадномаи Искандар». Булардан ташқари яна «Баҳористон» китоби, уч шеърлар девони: «Фотиҳат уш-шабоб» («Ёшлик фотиҳаси») «Воситатул иқд» («Марварид шодаларини боғловчиси») «Хотиматул ҳаёт» («Ҳаёт хотимаси») ва адабиёт назарияси, мусиқий илмига оид бир қанча китоблар, таржималар Жомий ёзган ўттиз саккиз асарининг рўйхатини «Хамсатул мутаҳайирин» («Беш ҳайратда қолганлар») китобида келтирган.

Алишер туғилган йили Абдурахмон Жомий 27 ёшли йигит эди. Алишер Навоий шоир сифатида танилганда Жомий ўз даврининг машҳур шоири ва мутафаккири сифатида донг таратган мўйсафид эди. Навоий Жомийни таърифлаб жуда кўп шеърлар битган. Жомийни ўзининг энг яқин дўсти, устози, маслаҳатгўйи деб билар эди.

«Мажолисун нафоис» («Нафис кишилар мажлиси»)да Навоий Жомийни тасвирлаб бундай деб ёзади:

«Мавлоно Абдурахмон Жомий — то жаҳон бўлгай аларнинг ёруғ хотираларининг натойижи жаҳон аҳлидан кам бўлмасун ва то меҳр эврулгай аларнинг очуқ кўнгилларининг фавоиди даврон халойиқидан кам ўлмасин...

Ё раб, бу маони дуррининг уммони,
Бу донишу фазл гавҳарининг копи.
Ким айладинг уни алам аҳли жони,
Олам элига бу жонни тут арзони».

Навоий ўзининг Жомий билан дўстлиги ва бир-бирига меҳр-оқибати, маҳдуми Нураннинг унга ниҳоятда ғамхўр эканини таърифлаб ёзади:

«Бу навъ соҳиб давлати бузургвор ва бу янглиг соҳиб камоли нубувватқирдор, бу хоксори паришон рўзгорни азим илтифотлари била сарбаланд ва ғариб навозишлар била орзуманд қилиб абнойи жинсим аро сарафроз, балки жинси банардин мумтоз қилур эрдилар».

Жомий билан Навоийни дўстлаштирган нарса фақат уларнинг катта фалсафий масалалардаги ҳам-

фикрлиги, жамият ва табиат ҳодисаларини бир хил талқин этишларигина эмас, балки уларнинг табиати, кишиларга муносабатлари, дунёқарашлари, хуллас, инсоний сифатлари ҳам деярли бир хил бўлганида эди.

Бир куни Навоийнинг қўлига Хўжа Абдулло Ансорийнинг «Илоҳийнома» китоби тушди. Уни котиб Шайх Абдулло олиб келган эди. Бу одам яхшигина котиб эканидан ташқари, китоб савдоси билан ҳам шуғулланар эди. Яна у киши ўзи ҳам Абдулло Ансорийнинг авлодидан экан. Навоий хушхат қилиб кўчирилган, чиройли муқовадаги бу китобни диққат билан кўздан кечирди. Асар икки катта бўлимдан иборат эди. Навоий унинг бирор варағини ўқиб чиқмоқчи бўлиб секин мутолаа қила бошлади. Асарнинг тили шу қадар латиф ва равон, бадиати шундай жозибали эди-ки, китобхон ундан ўзини узиб олиши қийин.

Навоий асар латофатига берилиб кетди. У бошқа ишларини ташлаб, тинимсиз шу асарнинг мутолаасига киришди ва бир ўтирганда ҳар икки жузвни тамомлагандан сўнггина ўрнидан турди.

Дўстлари билан суҳбат асносида шу ҳолни у айтиб берганида, ҳозир бўлганлар ҳайратда қолишди. Бундай катта асарни бир мартада бошидан охиригача ўқиб чиқиш анча иш, дедилар улар.

Эртаси куни эрталаб Жомий Навоийнинг уйига келди. Уша китобни кўриб Жомий уни қўлига олиб очди ва диққат билан қараб чиқди. Тунов куни суҳбатда ҳозир бўлган одамлар ҳайрат юзасидан у кунги гапни Жомийга айтиб бердилар. Улуғ шоирнинг серсоқол ва нуроний юзида табассум пайдо бўлди. У майин жилмайиш билан деди:

— Ажаб амри иттифоқий бизнинг ва сизнинг оралиқда воқъи бўлгон эрмиш: икки ё уч кун бурунроқ Мавлоно Шайх Абдулло ушбу рисола билан бизнинг қошимизга келтириб эрди, биз доғи аввалдин бунёд қилдук, охирига дегинча ҳеч ерда турмоқ бўлмай туганди.

Эртаси Шайх Абдулло келиб китобнинг ё ўзини, ёки пулини олмоқчи бўлди. Навоийнинг яқинларидан бири унга Навоийнинг бу китобни бир ўлтиришда тўхтатмай бошидан охиригача ўқиб чиққанини айтиб берди. Шайх Абдулло ҳайрон бўлди ва деди:

— Ҳазрати Маҳдумий (Жомий) хизматларига ҳам элтуб эрдим, аларга ҳам ушбу ҳол воқъи бўлди.

Бир куни Жомий билан Навоий узоқ суҳбатлашишди. Сўз китоб ва унинг аҳамияти тўғрисида кетди.

Даврлар, инсонлар ўтиб кетади: шаҳарлар бузилади, қалъалар харобага айланади, экинзорлар ва боғлар ўрнини саҳро ва чўллар эгаллаши мумкин. Аммо сўз яшайди, китоблар авлоддан-авлодга авайлаб ўтказилади, уларда битилган олижаноб фикрлар, ташвиқ этилган юксак интилишлар ҳамisha инсонлар қалбидан жой олади, шунинг учун ҳар авлод ва халқ қўлёмаларни авайлаб асрайди, улардан нусха кўчиради, ўз тилига таржима қилади, ундаги сўз ва фикрларни болаларга уқдиради. Хуллас одам боласи барҳаёт экан, китоб яшайди, кишиларга яшаш илмидан мураббий бўлиб қолади. Яна ҳар бир маърифатли инсоннинг энг азиз дўсти, ҳамдами китобдир.

Навоий кекса устози ва дўстини шодумон этиш ниятида унинг девонини чиройли қилиб кўчиртиришга аҳд қилди. Эртасига ҳаттот Абдусамадга одам юборди. Абдусамад тезда етиб келди. У Ҳиротнинг энг машҳур ва атоқли хушнависларидан бири эди.

— Мавлоно Ҷомий ҳазратларининг девонларидан бир нусха кўчиргайсиз, — деди Навоий. — Фақат ғоят диққат ва эътибор ила бу ишни амалга оширмоқ даркор.

Абдусамад ғоят эҳтиром ва тавозеъ билан бу таклифни қабул қилди.

— Мундоқ улуг вазифага мушарраф қилганликлари учун беҳад миннатдордурмен, — деди у қувониб. — Амрингиз кўнгилдагидек адо этилгай.

У шошилиб китобни кўчиришга киришди. Чунки унинг қўлида яна бир зарур буюртма ҳам бор эди. Агар ҳар иккаласини тезроқ битирса, қанча ҳақ олишини дарҳол ҳисоблаб кўрди. Ҷомий девонини тезроқ кўчириш керак. Чунки Навоийнинг бу ишга қанчалик саховат билан ҳақ тўлашини котиб яхши биларди. Орадан икки-уч ҳафта ўтди. Абдусамад белгиланган фурсатдан олдин девонни кўчириб олиб келди. Навоийнинг буйруғига кўра унга яхши ҳақ тўланди, қўлёмани Навоийнинг кутубхоначиси қабул қилиб олди ва эртаси кун уни Ҷомий ҳузурига элтди. Ҷомий миннатдор бўлиб, китобни бир-икки кун қолдиришни сўради.

Орадан бир мунча муддат ўтди. Навоий Ҷомийнинг ҳузурига келди. Хонтахта устида ўша қўлёмани очик турар эди. Ҷомий қўлёмани паришонлик билан варақлаб туриб деди:

— Бу китобни ғариб навъ битибдур, анга ўхшарким, зойиъ бўлғай шошиб турган. Бирор мисра йўқки, галатсиз битилган бўлса, баъзи ерларида такрор ёзил-

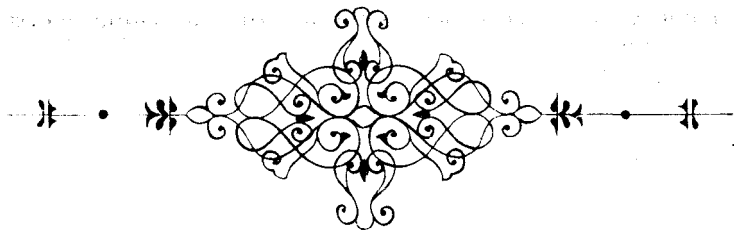
ган байтлар бор, баъзи ўринларида эса керакли байтлар тушиб қолган. Ўзи кўп хушхат котиб экан. Аммо эҳтиёж юзасидан шошиб ишлайди, шекилли. Агар шундай иш тутадиган бўлса, у бечоранинг ҳоли хароб бўлур.

Навоий хижолатда қолди. Улар узоқ суҳбатлашиб бу тўғрида фикр алмашдилар. Охири Навоий деди:

— Агар Сиз ўз муборак қўлингиз билан ўша нуқсонларни тузатиб чиқсангиз, бу китоб нусхаси табаррук бўлиб қолур ва ҳар қўл урган жойингиз бу китобга зебу зийнат бўлур.

Жомий бу маслаҳатга рози бўлди. Хатолар кўплигидан кўп тузатиш бўлди. Бу иш интиҳосига етгач, Жомий ана шу воқеани тасвирловчи бир қитъа ёзиб девонга тиркади.

Ҳиротнинг кўп шоирлари Жомий ва Навоий атрофидан уюшган эдилар. Уларнинг шоирлик иқтидори турлича бўлиб баъзилари юксак истеъдод билан шеър айтар, баъзилари ўз ҳолига яраша ғазал битар, аммо барчалари ҳам Жомий ва Навоийнинг илтифоти ва суҳбатидан ҳамиша баҳраманд бўлар эдилар. Зотан шеър ёзиш қобилиятигагина эмас, балки шеърни тинглаш ва англаш қобилиятига эга бўлган кишилар ҳам шоирлар учун азиз бўладилар. Агар бу тоифа кишилар бўлмаганда шоирлар ким учун ёзар эдилар? Ким уларнинг жон ҳароратининг тафтида тобланган мисраларининг қадрига етар, ким уларнинг бебаҳо лаззатидан кайф қилар эди? Шоир учун ҳар бир таъби назми бор одам, ҳар бир шеър қадрига етувчи заршунос инсон учун озук, сув, ҳаво қанча зарур бўлса шунча зарурдир.

«ХАМСА»

Бир кунни Жомий билан Навоий одатдагидек узок суҳбат курдилар. Асосий мавзу Низомийнинг «Маҳзанул асрор», Хисрав Деҳлавийнинг «Матлаул анвор» китоблари, пайров ёзиш хусусида бўлди. Орадан бир-икки ой ўтиб, улар қайта учрашганларида Жомий бир қўлёмани узатиб кулди:

— Ушбунни бир кўздан кечиргайсиз. Тунов кунги суҳбат натижасида вуқуға келмишдир.

Навоий китобни Жомий қўлидан олиб ўпди, сўнг увонли саҳифани очди. Унда Жомийнинг ўз қўли билан китоб номи ёзилган эди: «Тухфатул аҳрор» («Эркинлар туҳфаси»). Бу Жомийнинг Низомий ва Хисравга пайров қилиб ёзган биринчи китоби эди. Навоий қаттиқ ҳаяжонланди. Дарҳол китобнинг бошқа саҳифаларига ҳам кўз югуртирди.

Жомийнинг нуруний юзи мамнуниятдан яшнаб турар эди. Улар «Хамса» яратиш тўғрисида кўп сўзлашганлар. Жомий Навоийнинг туркий тилда «Хамса» ёзини истаги борлигини биларди. У ушбу китобни Навоийга кўрсатар экан, уни ўша мақсаднинг ижросига чорламоқда эди.

Навоий одоб билан қайтариб узатган қўлёмани олар экан, Жомий унга деди:

— Туркий тилда «Хамса» битмоқ энди Сиз учун ҳам фарз, ҳам қарз бўлиб қолди.

— Низомий ва Хисрав мени қўлласалар. Сиз дуо билан мададкор бўлсангиз, иншооллоҳ, бу вазифанинг адосига киришгумдир, — деди Навоий.

Суҳбат давомида Жомий Навоийга «Хамса» ёзишга киришиш фурсати етганини яна бир бор уқдирди. На-

войи ҳам ўз олий мақсадининг амалга ошиш пайти келганини англаган эди. Жомийнинг «Тухфатул ахрор»ни ёзиб тугаллагани Навоий учун ибрат бўлди.

Шарқ адабиётида биринчи бор беш дostonни бир китобга йиғиб «Хамса» (Бешлик) яратган ва шу билан ҳамсапанавликка асос солган улуг зот XII асрда яшаган озар шоири Амир Низомий Ганжавийдир. У биринчи асарини «Махзанул асрор» («Сирлар хазинаси»), иккинчисини «Хисрав ва Ширин», учинчисини «Лайли ва Мажнун, тўртинчисини «Ҳафт пайкар» («Етти гўзал»), бешинчисини «Искандарнома» деб атади.

Низомийдан кейин ҳиндистонлик шоир Амир Хисрав Деҳлавий (1253 — 1325) «Хамса» яратди. У биринчи китобни «Матлаул анвор» («Нурларнинг порлаши»), иккинчисини «Хисрав ва Ширин», учинчисини «Лайли ва Мажнун», тўртинчисини «Хашт беҳишт» («Саққиз жаннат»), бешинчисини «Ойнаи Искандарий» деб номлади. Навоий замонида «Хамса»дан ошириб етти дoston яратган шоир Абдурахмон Жомий бўлди. Ўша даврда яшаб ўтган Ашраф деган шоир «Хамса» ёзганини Навоий эслатиб ўтади.

Бу «Хамса»лар форс тилида яратилган. Туркий тилда ўқийдиган ва тинглайдиган кишилар бу ажойиб асарлардан ҳамон бебаҳра эдилар. Баъзи форсигўй шоирлар туркий тилда бундай асарлар яратиш мумкин эмас деб фикр қиладилар. Бу мутлақо нотўғри ва саводсизларча айтилган фикрдир. XI — XIV асрларда бу тилда «Қутадғу билик», «Хибатул ҳақоик», «Қиссаи Рабгўзий» каби асарлар ёзилган. Туркий тилда Лутфий, Гадоий, Амирий ва бошқа ўнлаб шоирлар ижод этган. Туркий тилнинг бой имконларини намойиш қилиб ушбу хато фикрни қатъиян рад этиш фурсати ҳам аллақачон етган эди. Навоийдек улкан шоир бу вазифанинг урдасидан чиқиши муқаррар эди. Буни Навоийнинг ўзи ҳам, атрофдаги шогирд ва мухлислари ҳам, душман ва хосидлари ҳам яхши билишарди. Бу тарихий вазифани адо этишга Навоийни Жомий ҳам такрор-такрор ундаган эди.

Ниҳоят узоқ кутилган вақт етди. 1483 йили Навоий «Хамса» ёзишга киришди ва ўша йилиёқ «Хамса»нинг биринчи китоби «Ҳайратул аброр»ни ёзиб тугатди. Сўнг «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъаи сайёр», «Садди Искандарий» дostonларини яратди. Навоий бу дostonларни икки йил ичида ёзиб тугатди.

«ҲАЙРАТУЛ АБРОР»

сар ўша вақтда мавжуд бўлган анъанага биноан аввало яратувчи худонинг сифати ва фаолиятини васф этиш билан бошланади. Яна шу бобда Навоий дунёни таърифлайди. Дунёдаги барча гўзаллик ҳақнинг аксидир. Демак, дунёни, ҳаётни севиш керак. Бу мафкура дунёвий адабиётнинг замирида ётган пантеистик таълимотнинг моҳиятини белгилайди.

Навоий дунё гўзалликларини таъриф қила бориб бундай хулосага келади:

Ганжинг аро нақд фаровон эди
Лек баридин гараз инсон эди.

Яъни дунёдаги жамики гўзаллик ва бойлик инсон учундир. Бутун мавжуд борлиқнинг барча яхшиликлари инсонга аталган.

Бундан кейин Навоий сўзни таърифлайди. Шеърда асл ўрин маънога берилиши кераклигини уқтиради. Чунки сурати ҳар қандай гўзал бўлса ҳам, маъносиз шеър маъқул бўлмайди.

Кириш қисмларидан сўнг «Ҳайрат»ларга навбат келади.

Биринчи ҳайрат («Аввалги ҳайрат»)да жаҳоннинг гўзаллигини таърифлайди. Тонг ёришиб зулмат тўнини қуёш ўти куйдиради, ҳаво узра юлдузлар учқунлари учиб кетади. Кўнгил йўқлик шомидан кўз очиб, уни тутун сингари ҳайдагач, димоғига яратилиш шаббодаси урилади. У атрофда юз минг гўзалликларни, дарахтлари кўкка чирмашган тоғларни, зумрад рангли сабзалар қопланган ерларни, ўйнаб оққан сувлар, сувга акси тушиб турган гуллар, гул баргидаги шабнамлар, ёмғир ёғиб бош кўтарган бинафшаларни кўриб шодланади ва ҳайратда қолади.

Иккинчи ҳайратда турли даража ва шароитда кишиларнинг барчаси ҳақ ибодатиға машғул эканларида туғилган ҳайрат ҳикоя қилинади.

Учинчи ҳайратда одил султон бошқараётган мамлакатда барқарор бўлган адолат, тартиб ва осудаликдан хўжанинг ҳайратда қолганини тасвирлайди.

Шундан сўнг китобнинг асл мундарижасини ташкил этувчи мақолатлар бошланади. Инсон ўзидаги сабр, шукур қилиш ва ҳаё каби фазилатлар билан инсонийлигини намоён этажаги айтилади.

Иккинчи мақолат ислом таърифига бағишланган.

Учинчи мақолатда султонлар тўғрисида гапирилади.

Шоир подшоҳга хитобан дейди:

Ҳам адолат равишида, ҳам инсофда, юмшоқ муомалалик, ҳаё ва одоб барча яхши фазилатларга эга бўлишликда сен йўл қиргогидан четга чиқиб кетгансан, одамларнинг кўплари шу жиҳатдан сендан кўра яхшироқдирлар.

Навоий подшоҳларнинг қасрларида эл жонидан ип тортиб тикилган безаклар, улус қони билан қизартирилган пештоқлар, эл масжидидан гишт келтириб, қабрлар тошини кўчириб келиб қурилган саройларга лаънатлар ўқийди, у ерларда базм қилаётган сарой аҳлига нафрат билан қарайди. Базмда маст-аласт бўлиб қолган шоҳ ва унинг сипоҳлари эрталаб ўлиқдек ухлаб ётадилар. Сўнгра ҳар бири уйғониб, туриб яна халққа зулм ўтказиш билан машғул бўлади. Навоий подшоҳларни бундай ишларни тарк этишга чақиради, адолат билан иш тутишга ундайди.

Албатта, инсоннинг ишлари хатосиз бўлмайди, аммо хатога узр сўраш, кимга зулм ўтказган бўлса, уни адл қўли билан қувватлаш керак. Яхши қараш билан зулматни ёритиш, лутф билан оламни ўзига асир қилиш лозим.

Тўртинчи мақолат юзаки, қалбаки шайхлар танқидига бағишланган. Унда Навоий беҳаё, иблис сифат руҳонийларнинг ифлос башаралари, макр-ҳийлаларини фош этади. Уларнинг қўлидаги асолари ҳийла уйининг устунидир. Кошки эди бу устун синиб ўша уйлари йиқилса. Навоийнинг ёзишича:

Бу эл эрур барча ёмондин ёмон,
Кимки йўқ андин ёмон, андин ёмон.

Бешинчи мақолат карам васфига бағишланган. Навоийнинг фикрича бойлик, карам қилмоқ учун берилган. Киши одамларга саховат кўрсатиши керак. Бахиллик энг ёмон иллатдир. Аммо исроф ҳам бахилликдан ёмонроқ. Бировдан молу жоҳ тамаъ этмак ҳам тубанликдир. Аҳволи хоҳ яхши бўлсин, хоҳ ёмон ҳеч кимдан мол тамъа этмаслик сахийликдир. Муҳтож кишига ёрдам кўрсатиш, ўз-лутф эҳсонини миннат қилмаслик саховатдир.

Бу бобнинг охирида Хотам Тоий ҳикояси берилган. Бир киши Хотам Тоийдан сўрадики, ўзидан кўра ҳимматлироқ одамни кўрганмикин. Хотам Тоий айтди: «Бир кун беадад кўй-қўзи сўйдириб элга зиёфат бердим. Сўнг ҳаво олиш учун саҳрога чиқдим. Шунда бир қари чол елкасига ўтин кўтариб келмоқда эди. «Даштда юриб беҳабар қолгандирсан, ташла бу оғир юкни, Хотам уйига бориб зиёфатда иззат кўргин», деган эдим, чол кулди-да: «Эй, оёғига хирс банд солган, ҳайрат водийсига қадам урмаган киши, сен ҳам бу тикан меҳнатини қилгин ва Хотамнинг миннатидан қутулгин,» деб жавоб берди. Шунини айтган одамнинг ҳиммати меникидан баланддир.

Олтинчи мақолат адаб, тавозе, ҳаё мақтовига бағишланади.

Адабсизликнинг биринчи белгиси беҳуда кулги. Ҳаддан зиёд кулгандан кўра йиғлаган яхшироқ. Адабнинг яхши бир сифати тавозедир. Лекин уни ўз ўрнида, ўз одамига кўрсатиш даркор. Гадо олдида сажда қилиш бу қарам эмас, балки унга бир тийин бериш қарамдир. Ўз қўл остингдаги кишилардан хабардор бўлиб турсанг, уларнинг хатосини тузатсанг, ҳар бир саволига тўғри жавоб қилсанг шу жамоатга ҳурмат кўрсатган бўласан. Оила, болаларга ҳам шундай бўлиш керак, болага дастлаб яхши от қўйиш лозим, токи улгайганида у уялмайдиган бўлсин. Уни яхши муаллимга топшириш керак. Аёлга ҳурмат билан қараш, уни яхши таъминлаш, ортиқча хатти-ҳаракатларга йўл қўймаслик зарур. Энг муҳим фазилат ота-онани ҳурмат қилиш, уларнинг хизматини бажо келтиришдир.

Кишилар билан муомалада ҳар кимга ўзига яраша иш тутиш керак. Ҳаддан ортиқ ёки кам иззат яхши эмас. Подшоҳ хизматидан йироқ бўлган тузук. Лекин шундай хизмат бўйнинингга тушиб қолса, рост ният билан иш тут, қилган хизматинини қилмагандек бил, яхши ёмон сўздан сақлан, хоҳ озор, хоҳ шодлик етса «асра ёмон-яхшига шарти адаб».

Сўнгра Ануширвон ҳикояси келтирилади. У подшоҳ бўлмасидан илгари бир гўзалнинг ишқида беқарор эди. Ниҳоят бир гулзор хилватида ҳар иккаласи учрашди. Ануширвон ёрига интилди, гул чеҳрали гўзал ҳам таслим бўлди. Шу пайт бир нарғиз гулни кўриб Ануширвон ўзини қўлга олди. Гўзал қиз ҳайратланиб бунинг сабабини сўраганда, у ўша нарғиз гулдан ҳаё қилганини айтди.

Ануширвон шундай ҳаё ва одоб эгаси бўлганидан кейинчалик оламга шохликка эришди.

Еттинчи мақолатда қаноат тўғрисида сўз юритилади. Қаноат билан яшаётган дарвеш таъмагир шохдан афзалдир. Чунки таъма гадолар иши, таъма этган одам эса гадодир. Кимки қаноат қилса яхши-ёмон билан иши бўлмайди. Бир ҳикояда айтиладики, икки рафиқ йўл босмоқда эдилар, олдиларидан бир тош чиқди. Унда кимки бу тошни ағдарса тагидан хазина топади деб ёзилган эди. Таъмагир шу ишга киришди. Қаноатли эса бепарво йўлида давом этиб, тонг пайтида бир шаҳарга етиб келди. У шаҳарда подшоҳ вафот этса, тонгда биринчи келган кишини шох қилиб кўтарар эканлар. Қаноатли кишини олиб келиб тахтга ўтқиздилар. Таъмагир эса минг азоб билан тошни ковлаб ағдарган эди, у ердан бир хат чиқди. Унда «Хомтамаъ даҳрда ранж чекади» деб ёзилган эди. Икки рафиқдан бири қаноатли бўлгани учун подшоҳлик даражасига етди, иккинчиси таъмагир бўлгани учун хор-зор бўлди.

Саккизинчи мақолатда Навоий вафони улуғлайди. Одам фақат вафодор ёри билангина одамдир, чунки дардкаши бўлмаган киши қул бўлади. Аммо ҳақиқий вафоли дўст дунёда камдан-кам.

Тўққизинчи мақолат мазмуни ишқ ўтининг таърифи ҳақидадир. Шоир гўзал маҳбубанинг чиройини илҳом билан тасвирлаб, унинг кўнгилларга севги гулгуласини солишини ҳикоя этади. Бу ишқ дунё, инсон ҳаётининг мазмунидир.

Аммо ёлгон ишқ даъво қилиб ёрдан паст мақсадлар талаб қиладиган «ошиқ» фирибгардан бошқа киши эмас, самимий ишқ эгаси дардли, покиза инсондир. Бундай ошиқ фақат ёрини ўйлайди, ҳар ерда фақат ўз севгисини кўради. Бундай ишқ эгаси бўлиши чин саодатдир.

Ўнинчи мақолатда тўғрилиқ улуғланади. Агар киши тўғри бўлса, чархнинг эгри айланишидан нега андиша қилсин. Найза тўғри бўлгани учун мағрур, тик туради, камон эгри бўлгани учун банд қилиб боғлаб қўйилган. Кимнинг назари тўғри бўлса у ростдир, қўли эгри эса ўғридир. Кишининг сўзи ҳам, ўзи ҳам тўғри бўлиши керак. Шоир ўз замонасидан шикоят қилиб дейдики, бу даврда ким ростлик йўлини тутса, фақат камлик кўради.

Шоир ёлгонни қаттиқ қоралайди. Ёлгончи эр му-

сулмон ҳам эмас. Эл ўртасида ёлгончи деб оти чиқса, унинг чинига ҳам ҳеч ким ишонмайди.

Бундан кейинги ҳикояда айтишларича, шер билан қирғовул дўстлашинган. Аммо қирғовул доим ёлгондан шовқин солар экан. Бир куни у овчи домига илиниб қичқирганда, шер ёлгон деб ўйлаб ёрдамга бормади.

Ўн биринчи мақолат илм осмонининг баландлиги, унинг юлдузи жаҳолат тунини ёритажагини тушунтиради.

Дунё пайдо бўлгандан бери олимлар хору жоҳиллар азиздир, деб ёзади. Жаҳон зулми шундайки, мева ерга тушади, қуруқ шох эса қаққайиб тура беради. Разиллар юқори кўтариладиган, билим аҳли азобда қолади. Гўё тоғ устида хоро ўсиб, ер остида хазиналар ётгани каби. Кимки дур каби соф ва пок бўлса, унинг бағрини олмас билан тиладилар.

Олим дунёнинг бойлиги, жафосига бепарқ қараши керак. Эр кишига кийимнинг аҳамияти йўқ, ялтироқ чивин ўлимтик атрофида айланади.

Ўн иккинчи мақолат қалам ва аҳли қалам таърифи ҳақидадир. Шоир ёзувнинг аҳамиятини айтиб унинг котиб орқали ўша аҳамиятини касб этажагини таъкидлайди. У тухмат, иғво ёзувчи одамларни қаттиқ қоралайди, порахўр муфтиларнинг бошини қалам учини қирққан каби кесиш керак дейди. Золим амалдорларни ҳам танқид қилади. Уларнинг қалами халқ хонуминини куйдирувчи ўтиндир, улар барчага зулм ўтказадилар.

Шундан сўнг Навоий яхши хатлар ёзувчи муншийлар ва хушхат котибларни алқайди.

Ўн учинчи мақолатда элга булут каби фойда келтирувчилар тўғрисида сўз боради. Халққа наф етказмоқ ўша нафни ўзига ёр қилмоқдир.

Нафинг агар халққа бешакдурур,
Билки бу наф ўзинга кўпракдурур.

Агар деҳқон дарахтни яхши парвариш қилса, кўп мева олади. Кимки зарар етказишни одат қилса, элга эмас ўзига жабр қилади.

Одамларга нарса бериб наф етказгин ёки яхши сўз билан наф кўрсатгин. Сўз билан элга ўлимдан нажот топиш, сўз билан ўлик танга ҳаёт бағишланиш мумкин.

Бир куни кечаси Айюбнинг уйига ўғри кириб, бор нарсаларни жамлади. Кўтариб кетмоқчи бўлди-ю, аммо кирган эшикдан қайтиб чиқа олмади. Уни индамай

кузатиб турган Айюб чиқишга йўл кўрсатди. Ўғри унинг бу ишидан қаттиқ таъсирланди. Унинг оёғига бош уриб тавба қилди ва ўғрилиқдан воз кечиб, яхшилик йўлига ўтди.

Ўн тўртинчи мақолатда шоир фалак хайъатидан шикоят қилади. Тақдир ҳеч кимга раҳм-шафқат қилмайди. Ҳаёт чекланган фурсатда тугайди. Тахт устида юксакликда ўлтирганлар бир кун тахта устида ётадилар. Одамнинг шаъни юқори кўтарилган бўлмасин, барибир бир кун тупроқ остига кириб паст бўлади. Шунинг учун давлати иқболга шодланмаслик керак, қўлида бор нарсасини элга сарф этиш лозим.

Бундан кейинги ҳикояда барча мамлакатларни забт этган подшоҳ Искандар ўлганда тобутдан қўлини чиқариб қўйишларини сўрагани айтилади. Токи жаҳон аҳли дунёни эгаллаган бу қўл дунёдан қуруқ кетаётганини кўрсинлар.

Ўн бешинчи мақолатда жаҳл майининг қуйқалари тўғрисида сўз юритилади. Шоир ичиб бадмаст бўлиб, шармандаси чиққан одамнинг ҳолини кўрсатади. Майхонадан маст чиққан бу кимсанинг манглайи қонаган, қўринган кишига қопағон итдек ҳамла қилади. Унинг бошидаги салласи, белидаги пулини ўғирлаб кетадилар. Ўликдан кафанни ечгандек, тўнини ечиб оладилар. Ичкилик жисм уйини сел каби бузади. Ичкиликка берилган киши ақл чароғига қоронғилик солади. Бундай ҳолатда тавба қилиб, киши ўзини асраши керак. Баний Исроилий Ринд майхўрликка қаттиқ берилган эди. Тавбаларидан қайтган эди. Бир куни уни улуг даргоҳ талаб қилди. У тавба қилиб отланди, лекин тавбаси шиша каби синди.

Ўн олтинчи мақолатда худнамо хийлағарларнинг турли паст қилиқлари танқид остига олинади. Улар кибр эгалари, йўлбарс каби золим, вужуди ит ва қоплонга ўхшаш, мўйлаби остидан чиққан нафаси манманлик шамолидир, дейилади. Улар зарбоф кийимлар киядилар, иложи бўлса этик нағалларини олтиндан қилсалар. Атрофида ақл-идрок, туйғудан маҳрум ифлослар хизматда бўлишади, булар ахлатхўр қарга ёки ўлимтик устида йиғилган қузгунларни эслатади. Уларнинг иши ҳаром-хариш нарсани ейиш, маишатпарастликдан иборат. Яна улар шоҳдан ўзларига инъом ва иноят даъво қиладилар, ҳатто пўписи ҳам қиладилар. Агар уларнинг миннатига шоҳ илтифот кўрсатса юз минг уят. Шоир ана шундай кишиларни риёкорликдан воз кечиб,

эл ва мамлакат ишига ризолик билан хизмат қилишга даъват этади.

Ўн еттинчи мақолатда умр фасллари таърифланади. Аввало баҳор мавсумида табиат уйғонади, қора тупроқдан ўтлар, кўкатлар бош кўтариб чиқадилар. Дарахтлар мева тугади. Боғлар рангин тўн кияди. Кейин мевалар пишади, фазлу ҳунарга тўла комил кишилар каби боғ самар билан тўлади. Ҳосил йигиб олингач, дарахт шохлари мажнуннинг юзи каби сарғаяди, барглари ҳар тараф учиб кетади, улар ўликлар каби тупроқ остига кўмилади.

Ўн саккизинчи мақолат ҳаётни қадрлашга чақиради. Ўлимдан бурун киши ўзини ҳалок этмаслиги керак. Ўтиб кетган ишга инсон етиша олмайди, ҳали бўлмаган иш тўғрисида ақлли киши гапирмайди. Жаннатмисол боғлар, ўйнаб оққан сувлар, гулшан аро жилва қилиб кўринадиган кумушбадан гўзаллар — барчаси сен учун яратиб қўйилган. Сенга ақл ато қилинган. Сен барча жаҳондан шарафлироқ қилиб яратилгансан. Шунинг шукрини қилиб яшагин. Агар яхшилик қилолмайдиган бўлсанг, ёмонлик ҳам қилмагин. Бировга озор етказишдан сақлан, кимсанинг аёлига қасд этма, ҳар бир нафас қайғудан озод бўл, ёр-дўстларинг билан шодликда умр кечир.

Ўн тўққизинчи мақолат Хуросон ва Хирот таърифига бағишланган. Унда шоир ўз она юртининг гўзаллигини мадҳ этади, келтирилган ҳикояда айтилишича, Шох Баҳром маишат билан бўлиб элдан хабар олмай қўйди. Мамлакатда зулм кучайиб, халқнинг аҳволи оғирлашди. Бир куни шох овга чиқиб хароб қулбада тўхтади. Уй эгаси унинг олдига гўштсиз овқат билан сув қўйди. «Илгари бу ерлар қандай жой эди?» — деб сўради шох. Илгари бу ерлар боғ-роғ бўлган, корез бор эди. Зулм аҳволимизни хароб қилди, корез қуриди, боғ хазон бўлди, шох биздан хабар олмай қўйди, деб жавоб берди уй эгаси.

Баҳром қилмишларидан хижолат чекиб адолат ўрнатишга аҳд қилди. Шу он корезга сув келгани тўғрисида хабар бўлди. Шох зулмини тўхтатиб, адолат билан иш тутишни ният қилган заҳоти шундай мўъжиза юз берди: сўнг у ўйлаганларини амалга ошириб ўз юртида адолат ўрнатди, халқ кўнглини шод этди.

Йигирманчи мақолат шаҳзода Султон Бадиуззамонга насиҳатларни ўз ичига олади.

Яқунловчи бобда Навоий ўзининг аҳволини баён

этади. Асарнинг охирида бир қул ва подшоҳ ҳикояси келтирилади. Қул оёғи тойиб қўлидаги иссиқ ошни подшонинг бошига тўкиб юборади. Барча уни ўлимга сазовор деб ҳисоблайдилар. Шоҳ қулнинг ғамгин аҳволини кўриб, жазодан озод этади. Вазири подшоҳдан нега уни жазоламаганини сўраганида подшоҳ дейди: «Уни хижолат ҳалок этиб қўйди-ку, киши ўликни ўлдирадими?»

Шоир шу ҳикояни келтириб бўлгач, ўзининг ҳам ана шундай марҳаматдан умидвор эканини ифода этади.

«ФАРҲОД ВА ШИРИН»

У «Хамса»нинг иккинчи достони бўлиб, унда ҳикоя қилинишича, Чину Хито ҳукмдори фарзандсизликдан қаттиқ изтироб чекар, ҳар доим ўғил кўришни орзу қилар эди. Ниҳоят бу орзуси ушалиб фарзанд кўрди. Уни Фарҳод деб атадилар. Фарҳод бир ёшида бешиқдан чиқди, эмгаклашни қўйиб юра бошлади, уч ёшида тилга кирди. У ўн яшар бола каби фикрлар эди. Фарҳодга энг улуғ олимлар таълим бера бошладилар. Уч ойда Фарҳоднинг саводи чиқди. Ўн ёшида дунёдаги барча илмларни эгаллади. Ҳарбий ишда такомил касб этди. Ўн тўрт ёшга етганда Фарҳод гоят билимдон, камтарин, дардманд йигит бўлиб етишди. У доим ғамнок юрарди. Ҳоқон ўглининг хафачилигини ёзиш ниятида тўрт қаср ва боғ бино қилди, токи тўрт фасл давомида Фарҳод бу ерларда маишат қилиб ҳордиқ чиқарсин, андуҳларини унутсин.

Навоий бу қасрларнинг бино этилишини муфассал тасвир этган. Вазир Мулкоро қурилишга бошчилик қилди. Меъмор Боний, наққош Моний қасрларни қуриб, безадилар. Тоштарош уста Қоран ҳам ўз санъатини намойиш этди. Фарҳод унинг ҳунарига қизиқиб қолди ва тезда тош кесиш ҳунарини мукаммал ўрганди.

Шоҳ баҳор пайти қасри гулгунда катта базм тузди. Шоҳ ва шахзода бирга ўтирдилар. Юз гулчехра ҳарир, гул ранг либосда хизматда бўлди. Соқийлар гул ранг май тутдилар, созандалар гул фасли булбулларидек нағма қилдилар. Шафақ бағрида қуёш кўмилиб кетгани каби базм аҳли гуллар орасига кўмилдилар. Гул рангли майдан Фарҳоднинг чехраси гулдек очилди. Ҳоқон буни кўриб шод бўлар эди. Шу йўсинда уч ой

ўтди. Сўнг ёз фасли келиб қасри минода уч ой нишоту айш билан банд бўлдилар. Осмон қуёши атрофни қаҳрабо ранг қилганда қаҳрабогун қасрга ўтдилар. Дарахтлар баргини шамол совуриб қиш сувининг сео-бини мрамларга айлантирганда шодлик базми бошқа бир қасрда давом этди. Аммо Фарҳоднинг ҳоли ўзгар-мас эди. Ҳоқон қилган ишларининг бесамарлигидан ажабланар эди. У Фарҳодга мамлакат тахтини эгаллаш-ни таклиф қилди. Зора ҳокимият ишлари уни андуҳдан халос қилса. Фарҳод бу таклифни рад этди, аммо Ҳоқоннинг илтимоси қатъий эканини кўриб бир-икки йил иш ўрганиш лозимлиги, шунинг учун кичикроқ ишда бўлишини сўради. Ҳоқон бу таклифни қабул қилди. Ҳоқон билан Фарҳод суҳбатида Навоийнинг ин-сон, эл ва мамлакат тақдири тўғрисидаги мулоҳазалари баён этилган.

Ҳоқон Фарҳодга бутун хазиналарни кўрсатди. У ер-даги бир сандиқда Искандар ойнаси бор эди. Ҳоқоннинг эътирозига қарамай, Фарҳод бу сандиқни очдириб ой-нани кўрмоқчи бўлди. У ойна ғойиб сирини ошкора қилар эди. Аммо ойнани кўришни истаган киши олдин Юнон элига бориши, у ердаги бир тоққа чиқиши керак, йўлда уч манзил бор, уларда уч офат учрайди. Бирин-чисида аждаҳо яшайди, иккинчи манзилда дев Аҳри-ман, учинчида улардан ҳам мудҳишроқ бало бор. Бу уч манзилдан ўтилса, тўртинчи ғорда яшовчи Сукротга учрайди. Сукрот келувчига унинг келажagini айтиб беради. Фарҳод бу сирдан огоҳ бўлгач, Юнон мулкига боришга жазм қилди. Ҳоқон уни бу фикрдан қайтара олмагач, ноилож рози бўлди. У қўшин йиғиб Фарҳод билан бирга Юнон сари отланди. Йўлдаги мамлакатлар-ни бўйсундириб Юнон элига етиб келди. Юнон аҳли Ҳоқонни ҳурмат билан кутиб олди, сафар боисидан хабардор бўлгач, Ҳоқон билан Фарҳодни ҳаким Суҳайло ҳузурига олиб бордилар. Унинг ҳаёт айёми беш юз йилдан ортиқ эди. Суҳайло Фарҳод билан Ҳоқонни хурсандлик билан кутиб олди. У Фарҳоднинг келишига мунтазир эканини айтди. Жомасп ўзининг қолдирган ҳукмида Чин элидан Фарҳод номли шахзода чиқади. У Искандар тилсимини очади. Аммо унга қадар икки манзилда аждаҳо ва Аҳриман дев билан жанг қилиб уни енгади. Бу ғалабалар туфайли катта хазиналар унинг қўлига тушади. Ҳаммасини Ҳоқонга берсин, унинг ўзи учун Сукрот билан учрашиш ва Искандар тилсимига назар қилиш кифоядир, деб ёзиб қолдирган

эди. Ўша ойнада нима кўринса Фарҳоднинг бошига тушар экан. Суҳайло Фарҳодга бир зарф берди. Ундаги ёғни танасига сурса аждаҳонинг олови қор қилмас экан. Аҳриманни енгганидан сўнг бўйнидаги лавҳни оласан, унинг ёрдамида у ердаги тилсимни очиб Жамшид жомини қўлга киритасан, Суқрот билан учрашиш йўлини топасан, у сенга кўзгу сирини ўргатади. Чинга қайтиб кўзгуга қарайсан, не кўринса бошингдан кечирасан, деди у. Суҳайло шу сўзларни айтиб бўлгач, дунёдан ўтди. Унинг танаси ўша ерда дафн этилди. Фарҳод аждаҳо билан жанг қилиб, уни ўлдирди. Бебаҳо хазиналарни отасига тақдим этди. Аждаҳо ғорида бир қилич ва қалқон бор эди. У ўзига олди. Бу қурол Аҳриман дев билан олишишга аталган эди. Аҳриман билан жанг қилиб Фарҳод уни ҳам енгди. Аҳриманнинг қасрида беҳад кўп хазина йиғилган эди. Бир уйда эса ёқут қандил орасида Искандар тилсимини очиш усули ёзилган нома бор эди. Фарҳод барча хазиналарни отасига совға қилди. Ҳоқон ғалаба шарафига катта базм тузди.

Фарҳод Ҳизрнинг ёрдамида Искандар тилсимини ҳам қўлга киритди. Сўнгра Суқрот яшаётган тоғ яқинига келдилар. Жамшид жомининг ёрдамида Суқрот турган ғорни аниқладилар ва у ерга етиб келдилар. Суқрот Ҳоқонни, Мулқорони ва Фарҳодни хурсандлик билан қарши олди. У ҳоқонга узоқ умр ва ҳокимият бағишлади, қариликдан халос этувчи дори-дармонлар берди.

Суқрот Фарҳодга мажозий ва ҳақиқий ишқ дарсидан таълим берди. Искандар ойнасида ўз тақдирингни кўрасан, деб башорат қилди ва кўп насихат айтиб у ҳам Суҳайло каби жон берди. Ҳоқон ва унинг одамлари Суқротни дафн этиб, шу ерда шаҳар бино қилдилар. Шундан сўнг Чинга қайтдилар.

Чинда Фарҳод жадал бориб хазинадаги кўзгуни очди ва қуйидаги манзарани кўрди. Бир даштда одамлар ариқ қазимоқдалар. Улар орасида бир кўркам йигит теша билан тош йўнмоқда. Шу пайт от ўйнатиб бир гўзал қиз ўртоқлари билан ишлаётганлар яқинига келди. Тешавар йигит худди Фарҳоднинг ўзи эди. У йигит от устидаги маликани кўргач беҳуш бўлиб йиқилди. Фарҳод ўша маликани тузукроқ кўриш мақсадида ойнага яқинлашди, қизнинг жамолини кўргач, ойнадаги тимсоли янглиғ ҳушидан кетди. Саройда шовқин-сурон кўтарилди. Ҳоқон, Фарҳоднинг

онаси, Фарҳоднинг кўкалдоши Баҳром югуриб келдилар. Улар хушсиз ётган Фарҳод атрофида парвона бўлишар, у эса сўнган шамдек ётар эди. Бир кеча-кундуздан сўнг Фарҳод ўзига келди. Яқинларини юпатиб хотиржам қилди. Ўзи ишқ оташида ловиллаб ёнар, унга чора қидирар ва бу дардини барчадан пинҳон тутар эди. Шундан унинг ранги сарғайиб, нутқида хатолар пайдо бўлди. Табиблар унинг ҳарорати ошган, рутубатли ерларда бўлсин деб маслаҳат бердилар. Ҳоқоннинг буйругига кўра денгиз сафарига отландилар. Фарҳод бу қарордан хурсанд бўлди. Чунки у отасига озор етказмаган ҳолда бу элдан кетиш ниятида эди.

Кемалар тайёрланиб ҳамма денгизга чиқди. Бир-икки кун йўл босилгач, тўсатдан зўр довул кўтарилди. Эски денгизчилар юз йилда бир марта бўладиган шамол келаётганини айтдилар. Бир қайиқ келтириб унга Ҳоқон ва шахзодани ўлтиришга таклиф этилди, токи ел кучайгунча қирғоққа етиб олиш мумкин бўлсин. Фарҳод қайиққа ўтган заҳоти кучли шамол бошланиб кетди. Шамол қайиқни Ҳоқон турган кемадан узоқлаштирди. Ота-бола шу билан бир-бирларидан абадий айрилдилар. Шамол барча кемаларни бир-бирига урди, тўлқин авжига чиқди. Ҳоқон ва Мулкоро тушган кема тасодифан омон қолди. Чинга қайтиб келган Ҳоқон Суқрот сўзларини эслаб, Фарҳод тирикдир, деган умид билан ўзини юпатди.

Шамол зарбидан Фарҳод тушган қайиқ ҳам парча-парча бўлиб кетган, у бир тахтага ёпишиб ётарди. Тасодифан Яман савдогарларининг кемасидаги одамлар уни кўриб қолиб қутқардилар. Йўлда бу кемага денгиз қароқчилари ҳужум қилди. Қароқчилар нефть тўлдирилган идиш (қорур)ларни кемага отиб уни ёндирар, одамларини ўлдирар, молларини талар эдилар. Фарҳод ёй ва ўқ ясаб қорураларга қарата отди. Улар парчалашиб қароқчилар кемасига қайтиб туша бошлади. Қароқчилар чекиндилар. Кемадагилар Фарҳоддан гоят миннатдор бўлдилар. Бир неча муддат ўтиб кема Яманга етиб келди. Кемада Шопур исмли бир рассом ва сайёҳ бор эди. Фарҳод у билан дўстлашиб, ўз саргузаштини қисқача баён қилди. Шопур сўраган мамлакат Арман эли эканини айтгач, биргалашиб Арманистонга равона бўлдилар. У диёрга етганларида Фарҳод ойнада кўрган мамлакат шу ер эканини фаҳмлади. Буни у Шопурга билдирди. Йўлда улар тоғ ичида ариқ қазийётган одамларга дуч келдилар. Икки юз тош кесувчи тошга

теша урар, аммо нўхатдай, ҳатто кўкнори уругича ҳам тош кўчмас эди. Икки юз уста уч йилдан бери тўхтамай метин уриб аранг икки-уч юз қари¹ ариқ қовлаган эди, унинг ҳам кўп қисми чала. Улар қон йиглаб ишламоқдалар, аммо саркорлар жафо кўрсатишдан тинмайдилар. Фарҳод у ерда ишлаётган кишилардан нима учун бу иш қилинаётганини сўради. Улар бор гапни айтиб бердилар: бу мамлакатнинг подшоҳи аёл киши бўлиб, унинг оти Меҳинбонудир. Мамлакатда ўттиз-қирқ қўрғон борки, ҳар бири кўклардан юксак. Подшоҳнинг бир қиз жияни бор. Унинг гўзаллиги, покизалигига чек йўқ. Унинг чеҳрасини ҳеч ким кўролмайдди. Меҳинбону уни беҳад севиб ардоқлайди.

Бу тоғнинг бир боши шарқда, бир боши ғарбда. Шарқда бир чашма бор, унинг зилол суви оби ҳаёт кабидир. Ғарбдаги элни Армания дейдилар. Ўша ерда қаср бор. Унда гўзал малика дугоналари билан суҳбат қуради. Ўша чашмадан қасрга сув ўтказиш учун ушбу ариқ қазилмоқда. Уч йилдирки ҳеч иш унмайди. Агар қазувчилар Нух умрига эга бўлсалар-да, барибир бирор натижа чиқиши маҳол.

Фарҳод бу сўзларни эшитгач, Қорандан ўрганган ҳунарини ишлатиб, ариқ қазिशга киришди. Тоғ унинг тешаси олдида сел олдида чекинган қум каби кесилар эди. Унинг тешаси кесганда сочилган тош бўлаклари бир ёғоч масофадан кўриниб турарди. Ўша куннинг ўзидаёқ бир ариқни қазиб битирди. Бу ишнинг овозаси кетиб Меҳинбонугача етиб борди. Ширин билан Меҳинбону бу афсонавий паҳлавонни, қилган ишини кўриш учун ариқ қазилаётган жойга келдилар.

Ширин Фарҳоднинг меҳнати, фидокорлигини тақдирлаб бошидан жавоҳир сочди. Фарҳод ойнада кўринган қиз шу эканини англаб чуқур оҳ тортди. Бу оҳ шиддатидан Шириннинг юзидаги ниқоб учиб кетди. Фарҳод ойнада кўриб севиб қолган қизни таниб беҳуш йиқилди. Шопур югуриб келиб, уни суяди. Меҳинбону билан Ширинга Фарҳод тўғрисидаги билганларини айтиб берди. Ҳаммалари Фарҳоднинг жонсиз каби танасини бир маҳдга солиб Ширин қасрига олиб кетдилар.

Уч кундан сўнг Фарҳод ўзига келди. Рўй берган аҳволдан хижолат чекиб, уйдан ўқдек отилиб чиқиб кетди. Ариқ бўйига келиб яна тош йўнишга киришди.

Ширин ҳам муҳаббатга мубтало бўлди. У Фарҳод-

¹ Қари — бир метр чамасидаги ўлчов бирлиги.

нинг яна ишини давом эттираётганини эшитди, аммо боришга андиша қилди.

Фарҳод кечаю кундуз ишлаб ариқни қасрга етказди. Навоий унинг иш жараёнини муфассал тасвир этади. Фарҳод у ерда яна бир ҳовуз ва қаср бино қилди. Бу ишда Шопур унга ёрдамлашиб, қасрни безади. Сув қуйиш маросими катта байрамга айланиб кетди. Бу маросимда Ширин ҳам иштирок этди. Ширин сувдан ўтолмай қолганда Фарҳод уни оти билан кўтариб олди ва қасрга олиб келди. Фарҳод қазиган ариқни «Наҳрул ҳаёт» («Ҳаёт дарёси»), ҳовузни «Баҳрун—нажот» («Нажот денгизи») деб атадилар. Меҳинбону билан Ширин Фарҳод шарафига катта базм уюштирдилар. Саройдаги ўн донишманд қиз Фарҳод билан суҳбат қуриб, унинг илми-фазлда ягона эканини билдилар.

Шу кунларда Араб ва Ажам подшоҳи Хисрав Парвез Шириннинг гўзаллиги таърифини эшитиб совчи юборди. Меҳинбонудан бу хабарни эшитгач, Ширин уни қатъиян рад этди.

Меҳинбону Хисравга имкони борича юмшоқ қилиб рад жавобини берди. Даргазаб бўлган Хисрав Арман мамлакатига қўшин тортиди. Иккинчи бор юборилган элчи Меҳинбонудан яна рад жавобини келтиргач, Хисрав Арман шаҳрини қамал қилишга киришди. Аммо Фарҳод турган тоққа унинг қўшини яқинлаша олмас эди. Фарҳоднинг кўчириб отган тошлари Эльбурс тоғини ҳам пайҳон қилгудек эди. Аммо буни Фарҳод ўша қўшинни кўрқитиш учун қилар эди. Аслида пашшанинг нарига ҳам озор етказишни истамасди.

Хисрав вазири Бузург Умид билан Фарҳодни йўқотиш йўлини маслаҳатлашди. Ниҳоят бир маккорни топдилар. У ўзини ишқ йўлида девона бўлганга ўхшатиб Фарҳод ҳузурига борди. Фарҳод унинг аҳволини кўриб беҳад ачинди. Маккор унга дори ҳидлатиб беҳуш қилди. Ёмон туш кўрган Шопур хавотирланиб Фарҳод қошига келганда у чўзилиб ётар эди. Шопур маккорни тош билан шундай урдик, маккорнинг аввал мағзи, сўнгра жони чиқди. Ширин Фарҳоднинг бундай ҳолини эшитса ўзини ҳалок этиши турган гап. Шопур шу андишада Фарҳоднинг соғ-омонлигини билдириш учун кетди. Шу пайт Хисравнинг одамлари келиб Фарҳодни олиб кетдилар. Ҳушига келгач, Фарҳод ўзини бандиликда кўрди. Хисрав билан Фарҳод ўртасида савол-жавоб ўтди.

Бу асарнинг энг олий нуқтасидир. Унда Фарҳод

ўзининг севгини улуглаши, фидокорлигини исботлайди. Хисрав маънавий ҳалокатга юз тутади. Шундан сўнг Хисрав баланд дор қуришни буюради. Фарҳодни осиб, тошбўрон қилинсин, сўнг куйдириб кули кўкларга созурилсин, деб фармон беради. Фарҳод кулиб дейди: «Бу менга жазо эмас, балки тилаган мақсадимдир. Мен ишқ йўлида ўлишни истар эдим, бунга муяссар бўлдим. Айрилиқ ҳар дақиқа ўлмоқликдир. Бир ўлим билан унда қутултирасан. Тошбўрон қилишга буюрмоқдасан, айрилиқ менга ҳамиша бало тоилари отмоқдасан, сенинг тошбўронинг унинг олдида ҳеч гап эмас. Ёндиришни буюрдинг. Мени осмон ҳажр ўтига солганки, унинг учқунлари дўзахдан баттардир. Шу дўзахдан мени халос этасан. Қулимни кўкка созуришга буюрдинг. Агар бу кул ҳавода бўлут бўлиб севгилима бошига соя солса, гоҳо ҳажр кўз ёшларидан ёгин ёғдирса, гоҳо чақин бўлиб мулкани ёритса, деб орзу қиламан. Агар мен ишқ асири бўлмаганимда сенинг қўшинингни тор-мор этган бўлардим. Агар менинг халокимни эшитса, Ҳоқон келиб сенинг юртингни ер билан яксон қилади. Бу вайроналикка фақат сен айбдор бўласан. Бу сўзлардан Хисрав ҳайратда қолди, аммо буйругини бекор қила олмас эди. Шунда Бузург Умид маслаҳат бердики, бу сўзларнинг ҳақиқат ёки пўписалиги аниқлангунгача, бу девонани Салосил тоғидаги қўرғонда банди қилинсин. Хисрав бунга рози бўлди. Фарҳод қамалдаги севгилиси янглиғ Хисор ичида тутқинликда қолди. Унинг соқчилари қасрга хоҳласа боришга рухсат этардилар, аммо Фарҳод туфайли уларнинг Хисравдан озор топишларини истамас, ҳайвонлар орасида юрар, сўнг яна бандиликка келар эди. Фарҳоднинг Хисрав билан айтишуви, Хисравнинг ҳукми билан Фарҳоднинг бандиликда тутилиши эл оғзига тушиб, ҳар ёқда овоза бўлди.

Бундан хабар топган Ширин қаттиқ изтироб чекди. Шу пайт Шопур Фарҳоднинг тирик экани ва юз берган воқеалар тўғрисида Ширинга хабар етказди. Ширин Фарҳодга мактуб ёзиб берди, уни Шопур Фарҳодга элтди.

Ширин ўз мактубида Фарҳоднинг ҳолини сўрайди, ўзининг ҳам юз балолар қайдиға мубтало эканини билдиради, ишқ дардида аёл кишининг меҳнати огирлигини эслатади, ўзининг Фарҳод билан учрашиш орзуси билангина барҳаёт эканини ёзади.

Шопур тезда Ширинга Фарҳоднинг жавоб мактуби-

ни олиб келди. Шириннинг Фарҳодга, Фарҳоднинг Ширинга ёзган мактублари дostonнинг энг юксак бадиъят касб этган лавҳаларидир.

Фарҳод ўз мактубида Ширинни кўкларга кўтаради, ўзини унинг даргоҳидаги ожиз ва нимжон итлар билан баробар қўяди. Ўзининг ишқ лашкаридан мағлуб бўлганини айтиб, бу ишқнинг «ҳақиқий ишқ йўқ, ишқи мажозий» эканини айтади. Сўнгра у Ширинга ўзининг Чин шаҳзодаси экани, азалдан ишқ пешонасига битилгани туфайли бу савдоларга тушганини билдиради.

Хисрав бу ёзишмалардан хабардор бўлиб яна куйиб ўртанди. Фарҳодга душманлиги яна кучайди, уни макр билан йўқотмоқ пайига тушди. Бир маккор қабиҳ, бир сўз билан юз оиланинг тинчини бузадиган, умрида бир оғиз рост айтмаган фирибгар золни Фарҳод қошига жўнатди. У Фарҳод ёнига келиб, Хисрав Арман мамлакатини босиб олди, Меҳинбону у билан ярашди, Ширинни унга беришга рози бўлди, аммо Ширин бунга чидолмай ўзини ўзи ҳалок этди, деб Фарҳодни ишонтиради. Бу хабардан Фарҳод нола чекиб, фарёд кўтарди. У севгилиси билан видолашди, тоғ-тош, осмон, атрофдаги ваҳший ҳайвонларга охириги сўзларини айтди, узокдаги ота-онасидан ризолик сўради, уларга сабр тилади, Баҳромга ўз саргузаштларини тўрт қасрга Моний қўли билан тасвир эттиришни, сўнгра Хисравнинг мамлакатини ўртаб, тож-тахтини кул қилишни васият қилди. Қоранга салом йўллади, Шопурга хайрлик тилади ва:

Қилиб жонони отин тилга таълим
Тутиб жонон отин, жон этди таслим.

Атрофдаги ваҳший ҳайвонлар Фарҳоднинг ўлимидан уввос кўтардилар, аламдан ўзларини ҳам тирнадилар.

Фарҳоднинг вафот этгани тўғрисидаги хабар яшин тезлигида тарқалди. Шундан сўнг Хисравнинг элчилари Меҳинбону ҳузурига бориб унинг таклифини такрорладилар. Аркони давлат ва халойиқнинг тазйиқи ҳамда Шириннинг розилигига кўра Меҳинбону Хисрав билан сулҳ тузди. Қамал олинди. Қўрғон ичидаги халқ қафасдан қутулган қушлардек ташқари чиқдилар.

Ширин Фарҳод ўлими тўғрисидаги хабарни эшитгач, бир неча бор ўз жонига қасд қилди. Аммо атрофдагилар хабардор бўлиб бунга йўл қўймади. У жуда беқарор ва нотоб эди. Меҳинбону Хисравдан Ширин бир неча муддат Фарҳод қурган ва сув келтирган қаср-

да истироҳат қилсин, деб рухсат сўради. Хисрав ноилож рози бўлди.

Хисравнинг Шеруя номли ўгли бор эди. У отасига ёқмас, Шеруя ҳам отасининг қилиқларини маъқул кўрмас эди. Ширин қасрга бориш учун йўлга чиққанда кўпчилик қатори Шеруя ҳам уни кўрди ва қизга кўнгил боғлади. Унга етишиш учун Хисравни орадан кўтариш керак эди. Шеруя ўз одамлари билан тил бириктириб отасини ўлдириб, унинг тож-тахтини эгаллади.

Шеруя одам юбориб Ширинни ўзига сўради. Унинг ишқида отасини ўлдирганини билдирди. Ширин отасини ўлдирган одамдан нималар кутиш мумкинлигини яхши билар эди. У Фарҳодни шоҳона ҳурмат билан дафн этажagini, мотамини тутажagini билдирди. Шопурни банддан озод этишни талаб қилди. Шуларнинг ҳаммаси битгач, Ширин Шеруя ихтиёрида бўлади. Агар бу қабул бўлмаса «Ўлик тоғгай мени, бўлгунча огоҳ» дейди. Шеруя Шириннинг айтганларига рози бўлиб, Шопурни озод этди. Шопур озод бўлгач, Ширин ҳузурига келди. Сўнг у Фарҳоднинг жасадини «ҳариру — хулла бирла они ёпиб» олиб келди. Ширин Фарҳоднинг жасади ётган уйга кириб эшикни беркитди, севгилисининг бағрида ётиб ҳаётдан абадий кўз юмди.

Ширинни узоқ кутдилар, чиқа бермагач, эшикни бузиб кирдилар. Шириннинг Фарҳод бағрида жонсиз ётганини кўриб Меҳинбону қаттиқ бир оҳ урдию ҳаёт билан видолашди. Ширин унинг жони эди, усиз Бону ҳам яшай олмас эди.

Ўша кеча қирқтача энг олий мартабали фазл эгалари бир хил туш кўрибдилар, бениҳоя гўзал жаннат боғида Фарҳод ва Ширин бир қаср ичра нурдан ясалган тахт узра барқарор эмишлар. Бону ҳам улар ҳузурига етиб келган, ота-оналари ҳам шу ерда эмиш. Фарҳод подшоҳликдан, ҳатто жонидан воз кечиб ишқ йўлига тушгани туфайли бу қасрда абадий саодатга мушарраф бўлган эмиш.

Чин мулкида Фарҳоднинг ота-онаси ҳам дунёдан ўтган эдилар. Тахтга Ҳоқоннинг кичик укаси ўтирган. Диловар Баҳром унга садоқат билан хизмат қилар эди. Фарҳоднинг Арман юртидаги саргузаштлари Рум, Ҳинда овоза бўлиб, Чинга қадар келди. Баҳром подшоҳдан Арманга бориб у ишлардан хабар тонишга рухсат сўради. Подшоҳ Баҳромнинг тахт даъво қилишидан кўрқарди. У ичида униси-қу ўлибди, буниси ҳам кетса кетсин, деб Баҳромга ижозат берди. Баҳром қўшин

билан Арманга келди. Шопур билан учрашиб, ҳамма гандан хабар топди. Фарҳоднинг қабрини зиёрат қилди. Сўнг Шеруяни чақиртирди. Шеруя бу ишларга алоқадор эмаслиги, отасини ўлдирганини пеш қилди. Нимаики талаб этилса, бажаражагини билдирди. Баҳром Арман элига етказилган барча зарарни тўлашни буюрди ҳамда бу мамлакатдан чиқиб кетишни амр этди. Шеруя рози бўлди. Айтилган ишларни бекаму кўст адо этди. Баҳром Арман элига Меҳинбонунинг яқинларидан бирини шоҳ қилиб кўтаради, эл ундан хурсанд бўлди. Шундан сўнг Баҳром ўз қўшинига Чинга қайтишни буюрди. Ўзи эса Шопур билан бирга Фарҳод қабри устида мақом қилиб қолди.

«ЛАЙЛИ ВА МАЖНУН»

Достоннинг кириш қисмида зулмат кечада эсангучли бўрон, зўр куч билан чақнаган чақинлар, кулфат саҳросида тентираган киши мисолида ишқ даштининг тасвири берилади ва Мажнун ҳикоясига қўл урилгани айтилади.

Араб элида бир бадавлат қабиланинг олий ҳиммат бошлиғи бор эди. У фарзандсизликдан қаттиқ изтироб чекар, ўғил кўришни орзу қилар эди. Ниҳоят тилаги амалга ошди. Ўғлига Қайс деб от қўйди. Уни ниҳоятда авайлаб ўстирди. Бола чиройда ягона, фикри теран, ҳаммага суюмли бўлиб ўсди.

Тўрт-беш ёшидан Қайсни кекса бир мураббийга топширдилар. Бола улғайгач, мактабга бориш вақти келди. Аммо бу қабилада мактаб йўқлигидан Қайсни бошқа қабиладаги мактабга бердилар. У қабила бошлиғининг Лайли исмли бениҳоя гўзал қизи бор эди. Бу қиз учун махсус мактаб очилган бўлиб, болалар ўша мактабда таълим олишарди. Қайс ўқишда зеҳни ўткирлигини кўрсатди, оз вақтда мактабда ягона бўлиб қолди. Бир куни бетобликдан турган Лайли мактабга келганида Қайсни кўрди. Ҳар икковлари бир-бирларини кўрганда уларда кучли севги ўти пайдо бўлди.

Лайли ўқувчиларни бог сайрига таклиф қилди. Қайс ҳам улар билан бирга боққа чиқди. Аммо у сайр қилмай, гулзор ичига кириб, кўз ёши тўкар эди. Шу пайт ногоҳ Лайли келиб ундан ҳол сўради. Қайс унга муҳаббат изҳор этди. Сўнг ҳушсиз йиқилди. Лайли унинг бошини кўтариб, изтироб чека бошлади. Унинг кўз ёшлари Қайснинг юзига томди. Бунинг устига

келиб қолган икки канизак бу ҳолдан ҳайрон бўлдилар. Лайли уларга бор гапни айтди. Канизаклардан бири дардпарвар эди. У Қайсни бизга топшириб ўзинг қабилага кет, токи одамлар бу ишдан хабардор бўлмасинлар, деди. Лайли унинг гапига амал қилди. Канизаклар бир кишини топиб, Қайсни унга қолдирдилар.

Қайс ярим кечада ўзига келди. У сарв, гул, ёсуман ичида ётар, булбул бошида нола чекар, гул унинг ҳолатини кўриб ёқасини чок этар эди. Наргис унинг ҳолига йиғлар, ҳажр доғидан лола кўксини доғлар эди. Ниҳоят осмон гулшанининг гуллари тўкилди, ер чаманининг гунчаси табассум қилди. Тонг ёришди. Қайс атрофидаги гулларда ўз ёрининг жамоли белгиларини кўрар, сувда унинг акси бўлганини эслар, оёқ изини кўзига суртишни тилар эди. У яна ҳушини йўқотди. Қизлар қўйиб кетган киши Қайснинг аҳволини бир чеккада кузатиб турарди. У қабилага бориб, хавотирда ўтирган ота-онага аҳволни хабар қилди. Ҳаммалари югуриб етиб келдилар. Уларни кўриб, Қайс қаттиқ ҳижолат чекди. Унинг хижолатини кўрган ота-онаси ва барча халойиқ чурқ этмади. Ўзига келиб қолар, деган умид билан қайтиб кетдилар. Қоронғи тушгач, Қайс ҳамма нарсани унутиб Лайлининг уйи сари йўл олди. У маст одамдек йиқилиб-сурилиб борарди. Узоқдан олов кўринди. Қайс унга хитобан ғам шомида қўлидан тутгани, ҳижрон тунда кўзини ёритгани учун миннатдорлик баён этди. Итнинг ҳурган овозини эшитиб, унинг ёр эшигида посбонлигига хаваси келди, менинг учун ёр остонасини ўпгин, деб ёлборди. Ниҳоят қабилага етгач, йиқилиб тупроғини ўпиб, оҳ чекди.

Лайли ҳам Қайс фироғида бетоқат эди. У қора тунда ҳазин ун эшитиб отилиб чиқди. Ҳамма уйқуда. Лайлига эргашиб дояси ҳам изма-из чиққан эди. Доя ҳамма гапдан хабардор, Қайсни ҳам ҳурмат қилар эди. Лайли билан Қайс бир-бирларини кўргач, хушдан кетдилар. Доя Лайлини уйга элтиб ётқизди.

Сўнг доя келиб Қайсни ҳам гоҳ кўтариб, гоҳ судраб қабила еридан ташқарига олиб чиқиб қўйди.

Қайснинг бедарак кетганидан хавотир бўлган ота-онаси излаб уни қумга кўмилиб ётган ҳолда топдилар. Уни уйга келтирдилар. Аммо ҳар қуни тунда у яна Лайлининг даргоҳи томон қочар, тутиб келинса ҳам барибир кетаверар эди. Шу йўсинда у ўз оти, қабиласини унутди, тилида фақат Лайлининг номи такрорланар эди холос. Ҳамма уни Мажнун деб атай бошлади. Лай-

лининг ишқида Қайсининг бундай аҳволга тушганидан огоҳ бўлган Лайлининг отаси Қайсининг отасига пўписа қилди, ўғлини занжирбанд этишни маслаҳат берди. Қайс занжирга солинди. У ўз аҳволдан зорланиб нола-лар чекди, жисми шу қадар заифланиб кетдики, занжирлар бўшаб, осонгина банддан қутилди. Яна дашт сари йўл олди.

Ўша куни Лайли боғ сайридан ишқ ўти тобора ёниб гул-гул очилиб қайтаётганида уни Ибн Салом деган йигит кўриб қолган эди. У жуда бадавлат, ҳар қандай мушкулни осонгина ҳал эта оладиган киши эди. У катта совға-саломлар билан Лайлига совчи йўллади. Лайлининг отаси Ибн Салом таклифини хурсандлик билан қабул қилди, фақат бир оз муҳлат ўтсин, ҳозир Лайли нотоброқ, деб жавоб қилди. Лайли Қайс дардида қаттиқ гамнок эди. Дояси ундан бу сирни яширди. Лекин бир кун Лайлининг ўртоқларидан бир калтафаҳм қиз уни хурсанд қилиш мақсадида Ибн Салом совчи қўйганини айтиб қўйди. Лайлининг дарди дунёси қоронғи бўлди. Қайсининг Лайли гамида, Лайлининг Қайс дардида чеккан фиғонларини баён этувчи боблар дostonнинг энг таъсирли, ишқ оташига тўла қисмларидир.

Қайсининг севги аламида ғоят изтироб чекаётганидан отаси уни Каъба зиёратига олиб борди. У ерда муножот қилиб бу дарддан омонлик топсин деди. Зиёрат чоғи Мажнун оллоҳдан Лайли ишқини янада мустаҳкамлашини, дардига хаёлини табиб, жонига висолини насиб этишини тилаб, ёлборди.

Отаси мушкул аҳволда қолди. Бу илтижолардан сўнг Мажнун беҳуш йиқилди. Уни олиб, ўз манзиллари сари равона бўлдилар. Отаси тақдирга тан беришга мажбур бўлди. Мажнун тоғу тошларда макон тутди. Лайли шаънига кўп гўзал шеърлар битди, тилидан Лайлининг номи тушмас эди, ота-оналари, ёр-биродарларини ҳам унутди. Унинг атрофига кийиклар йиғилди. Мажнун уларнинг қўриқчиси бўлиб қолди. Бир куни Мажнун Навфалга дуч келди. Навфал Арабда машҳур ҳукмрон бўлиб, бу ерлар унга қарашли эди. Одамлардан Мажнун қиссасини эшитган Навфал кўп афеус қилди. Чунки Навфал ҳам ишқ доғини чеккан эди. У овни тўхтатди, Мажнун қошига келди, унга одамлар ичида бўлишни маслаҳат берди, Мажнунни муродига етказиш учун ҳар қандай ишни бажаришга тайёр эканини, агар бунга муяссар бўлолмаса ўзига фарзанд (куёв) қилажagini билдирди.

Лайлига етишиш иштиёқида Мажнун Навфалнинг таклифни хушхоллик билан қабул этди. Навфал Лайлининг отасига одам юбориб, қизини сўради. Лайлининг отаси бу таклифни рад этди. Навфал Лайлининг отаси бош бўлган қабилага қарши уруш очди. Қайс унинг ёнида эди. Икки ўртада шиддатли жанг бўлди. Навфал қўшинининг қўли баланд кела бошлади. Лайлининг отаси агар урушда енгилсам, Лайлини қатл этаман, деб онт ичди. Мажнун тушида Лайлини кўрди. У Қайсни қучоғига олиб видолашди.

Мажнун чўчиб уйғонди. Навфал сари югурди, унга тушини айтиб, севгилисининг ҳаётини сақлаб қолиш мақсадида Навфални урушни тўхтатишга ва аскарини қайтариб олиб кетишга кўндирди. Мажнуннинг ўзи эса яна даштга йўл олди.

Лайлининг эли Навфалнинг урушни тўхтатиб бир кечада ғойиб бўлганидан ҳайратда қолдилар. Улар бу макр бўлса керак деган гумонда бошқа ерга кўчиб кетдилар.

Мажнун саҳрода тентираб юрар эди, бир одамга йўлиқди. Унинг ғамгин аҳволини кўриб Мажнун ундан ҳол сўради. Унинг оти Зайд, ўзи Лайлининг қабиласидан экан. Навфалнинг уруши тугагач, Зайд ўз қабиласидан ажралиб қолган, йўлда Навфалнинг одамларидан иккитаси уни талаб, бор-будини тортиб олган. Мажнун унга ўзининг оти, қилич-қалқонларини берди, тезроқ қабилангга етиб ол, Лайлига мендан салом айт, деди. Зайд хурсандлик билан йўлга тушди.

Зайд Лайли унга Мажнунга атаб ёзган хатини берди. Зайд у мактубни Мажнунга келтириб берди. Лайли ўз мактубида Мажнундан ҳол сўрар, ўзининг унга етишиш иштиёқини баён этар, аммо аёллик номуеи бунга йўл қўймаслигидан нолир, яна эшитишимча Навфалнинг қизига уйланар эмишсан, бу бахт сенга муборак бўлсин, фақат мени ҳам унутмагин, деб ўпкалар эди.

Мажнун Зайд келтирган қоғоз ва қаламни олиб Лайлига жавоб хати ёзди. Мажнун ўз мактубида Лайлидан ҳол сўрагач, унинг гўзаллигини тавсиф этади, ўзининг девонавор аҳволини баён этиб Навфал билан бўлган ишларнинг тафсилотидан хабар беради, сўнг Ибн Саломни эслатиб Лайлига киноя қилади. Лайли бу хатни ўқигач, ўзининг Мажнунга қилган гинахонлигидан нушаймон бўлади.

Мажнуннинг отаси ўғлини саҳродан топиб, панд насихатлар билан уйига олиб кетди. Қабилада уни

яхши кутиб олдилар, онаси қувониб кетди. Қайсга яхши либослар кийгизиб иззатда тутдилар. Мажнуннинг тузалгани ҳақида хабар тарқалди. Навфал буни эшитиб кўргани келди.

Шундан сўнг Қайснинг отаси Навфалнинг қизига совчи юборди. Навфал бу таклифни қабул қилди.

Ўша кечаси Мажнунда яна жунун тугён қилиб сахрога чиқиб кетди. Лайли қабиласининг подасига дуч келди. Подачи уни таниди. Мажнуннинг илтимосига биноан устига қўй терисини ёпиб, пода билан Лайли ҳанамига олиб келди. Лайли ўз ўртоқлари билан қўй соғилишини томоша қилгани келар эди. Мажнун уни узокдан кўргач, бир аламли оҳ тортди, қўйлар ҳуркиб кетдилар. Лайли қўй териси остида беҳуш ётган Мажнунни кўргач, у ҳам ҳушидан бегона бўлди. Қизлар Лайлини кўтариб олиб кетдилар. Қўрқиб кетган чўпон Мажнунни бир туяга миндириб жўнатди. Ўғлини излаб юрган отаси бу туяни учратиб ўғлини ўз даргоҳига олиб кетди. Уйга келгач, Мажнуннинг эси ўзига келди, хижолат бўлиб отасидан қилмишлари учун уэр сўради. У ҳушёрлик пайтида ҳеч қачон тарки адаб қилмайдиган футувват аҳлидан эди. Отаси унга Навфал билан бўлган гапларни айтиб берди. Сўнг тўй-томоша қилиб икки ёшни бир-бирига қўшдилар. Ёлғиз қолгач, қиз Мажнунга унинг ишқ аҳлининг шоҳи эканини эслатди. Қайснинг Лайлига бўлган муҳаббатига таҳсинлар ўқиди. Шундан сўнг ўзининг ҳам севгилиси борлигини, бир-бирига қаттиқ муҳаббат қўйганлигини айтди. Қизга мурувват қилишни сўради. Мажнун дарҳол қизга рухсат бериб ўзи дашту биёбон сари равона бўлди. Ошиқ йигит уй ортида келин ва куёвни ҳам, ўзини ҳам ўлдириш ниятида тайёр турган эди. У дарҳол уйга кириб ўз севгилиси висолига етишди.

Ўша кечаси Лайлини ҳам тўй қилиб Ибн Саломга қўшдилар. Аммо Ибн Салом кўп май ичганлигидан ҳушсиз ётарди. Ҳамма у билан овора бўлиб қолди. Лайлини унутишди. Лайли ёлғиз қолганидан фойдаланиб уйдан чиқди-да, дашт сари йўл олди. Мажнун ҳам шу томонга келаётган эди. Улар бир-бирлари билан учрашдилар. Фалак осмонни тим қоронги қилган, жониворлар уларнинг осойишини бузмасликка ҳаракат қилар эдилар. Севишганлар бир вужуд бўлиб кетдилар, гўё бири қанд эди-ю, бири сув эди. Ниҳоят тонг ёришгач, улар ноилож ажралишдилар.

Эртаси хафақон касалига мубтало куёв Ибн Салом ўз юртига кетди. Қачон согайса қайтажагини айтди.

Мажнун Нажд тоғида макон қилди. У ерда туриб доим Лайли қабиласини кузатар эди. У яна вахший хайвонлар, қушлар орасида юрарди.

Мажнун Навфалнинг уйидан кетиб қолгач, ота-онаси ғам-андухдан касалланиб дунёдан ўтди. Мажнун бундан беҳабар эди. Бир кун туш кўриб бундан огоҳ бўлди ва тоғдан чоғиб тушди. Тўғри қабристонга етиб келди. Ота-онасининг қабри устида нола чекиб, улардан ўз қилмиши учун узрлар сўраб кўз ёши тўкди.

Ҳам ота-онасидан жудо бўлган, ҳам севгилисидан айрилган Мажнун қабристонда зор йиғлар, ўз-ўзига азоб берар эди. Шу йўсинда унинг жисми жуда заифлашиб, аҳволи янада оғирлашди. Бундан хабар топган Лайли қаттиқ ташвишланди. Мажнуннинг бошига тушган кулфатлар учун у ўзини айблар, Мажнуннинг ота-онасининг ўлимини ҳам ўзидан кўрар эди. У чархга ғазаб ва шикоят билан хитоб этди. Қаттиқ изтиробдан Лайлида ҳарорат пайдо бўлди, табиблар унинг дардига малҳам топишдан ожиз эдилар, унинг аҳволи борган сари оғирлашди.

Ота-онаси Лайлининг боши устида иложсиз ўтиришарди. Лайли ўлими олдидан онасини ўз ҳузурига чақириб васият қилди: менинг дунёдан ўтар пайтим келди. Қайтиш қилсам мен учун ортиқча мотам тутманг. Менинг вафотим хабарини эшитиб зори ғарибим келар, у улусга ишқ одатини намойиш этиб, ёнимда жон берар. Шунда керагича лутф кўрғазиб унинг шарофатли жисмини кўз ёшлари билан ювсангиз жон пардасидан кафан қилсангиз арзийди. Ўша кафанга мени ҳам чирмангиз, токи икки баданга бир кафан бўлсин. Уни ҳам ўз фарзандингиз каби кўриб, қизингиз билан бир жойга қўйинг.

Мажнун ғоят хастахол ётарди. Бирдан қулогига нидо келиб Лайлининг ўлим олдида эканидан хабар етди. У ётган жойидан қоплон каби сакраб турди, Лайли қабиласи сари чопди. У тўғри Лайли ётган уйга кириб борди. Лайли энди Мажнун тўғрисидаги васиятини тугаллаган эди. Иккаласининг бир-бирига нигоҳи тушди. Иккиси ҳам баробар жон берди. Уларни бир кафанга ўраб, бир тобутга солиб бир жойга дафн этдилар.

Достоннинг яқунловчи бобида Навоий бу ғам достонини «йиғлай-йиғлай тугатдим охир» деб хабар қилади, дардманд, ишқли кишиларни улуғлайди, яса-

ма, қалбаки ишқ эгаларини қоралайди. Яна бу дostonнинг туркийда битилганини таъкидлаб, бу тилда ўқийдиган хуштаъб, соф идрокли кишилар баҳра олишларини кўзда тутганлигини билдиради.

Шоир ўқувчиларнинг ишқ ғами билан шод бўлишлари ва шунда уни ҳам ёд этишларидан умидвор бўлади.

«САБЪАИ САЙЁР»

Ажам мулкининг подшоҳи Баҳром шавкат билан салтанат сурар эди. Рум, Чин эллари ҳам унга тобе эди. У айшу ишрат, ов, майхўрлик билан кун ўтказарди. Бир куни даштда кетаётган кишини учратиб, ҳузурига чақирди. Ҳол-аҳвол сўраб, мулодини билмоқчи бўлди. Сайёҳ шоҳ Баҳром ҳузурига кетаётганини айтди. Шоҳ ўзини танитди. Сайёҳ машҳур рассом Монийдир. Хито мулкида бир гўзал дёл бор, у ҳусну камолда ва чанг чалишда тенги йўқ. Хўжаси уни бир йиллик Хито давлатининг хирожига сотмоқчи. Хито хони шу баҳога олмоқчи эди, аркони давлат йўл қўймадилар. Моний шу паривашнинг суратини Баҳромга кўрсатди. Баҳром суратни кўриб у паричеҳрага ғойибона ошиқ бўлди. У Хитога одамлар юбориб айтилган баҳога ўша паричеҳра Дилоромни олиб келтирди, унинг васлига етишиб, бахтиёр бўлди. Улар кўпинча бирга сайр қилишар, Баҳром ов қилар, Дилором чиройли нағмалар чалар, шавқ ўтида маст бўлган шоҳ ўз маҳваши қўлидан бода ичар, хуллас хурсандчилик билан вақт ўтказишар эди. Шу йўсинда Баҳром фақат Дилором билангина бўлиб, мамлакат, сипоҳ ишйини унутди, бундан элга малолат зоҳир бўлди. Яқин одамлари Баҳромга бунинг хабарини етказдилар. Унинг кўнглида бесаранжомлик бошланди, ел ишидан хавотирлик пайдо бўлди, агар шоҳлик бўлса яна бундай маҳваш топила беради, бунинг васлига шоҳлик туфайли эришганман, деган хаёлда «тарки ишқ этгали» баҳона кидириб қолди.

Бир куни ширакайф Баҳром ов қилар эди. Ёнида Дилором ҳозир. Бир кийик кўринди. Баҳром Дилоромдан қандай отсам экан, деди. Дилором икки оёғини банд этиб сўнг бошини кесгин, деди. Баҳром ингичка ўқ отди. У кийикнинг бир оёғидан ўтиб иккинчи оёғига қадалди. Икки оёғи боғланиб қолган кийикнинг бўйнига бир ўқ отиб овчи уни бўғизлади. Шоҳ ўз париваши-

дан мақтов кутди. Дилором эса кимки, бир ишни пухта эгалласа, натижаси шундай бўлади, деб қўя қолди. Баҳром газабланди. Унинг қаҳрланганини кўриб Дилором изоҳ бермоқчи бўлиб ишни баттарроқ бузиб қўйди. У дедикки, чанг чалсам ҳамманинг хуши оғиб қолади, бу ҳам узоқ муддат машқ қилганнинг натижасидир. Шоҳ бағоят аччиқланди, у Дилоромнинг бошини кесишга буюрмоқчи эди, ёнидагилар аёл кишига тиг уриш яхши эмас, дейишди. Баҳромнинг буйруғига кўра Дилоромни биёбонга ташлаб келдилар. Саройга қайтгач, Баҳром яна май ичишга киришди. Тонг отар пайти у ўз севгилисини истади. Қилган ишидан пушаймон еб беқарорликда қолди. Уч кун ўтгач, айрилиққа тоқат қилолмаган шоҳ сахрога чиқиб Дилоромни излашга киришди. Аммо ундан ному нишон йўқ эди. Баҳром кечаю кундуз Дилоромни ёдлаб нола чекар, ўз жонидан тўйган эди.

Баҳромга тобе шоҳлар, беклар жам бўлиб уни саройга келтирдилар. Шоҳ тахтдан холий бўлди. У эл ишини бошқара оладиган аҳволда эмас эди. Кундан-кун жисми заифлашиб, айтган сўзини ўзи билмас, хушидан бегона бўла бошлади. Аркони давлат тўрт юз ҳаким, табибни чақириб маслаҳат солдилар. Агар подшоҳга душман хужум қилса, биз уруш очиб жонимизни фидо этамиз, аммо баданида бирор иллат юз берса, биз ожизмиз, унга сизлар илож топингиз, дедилар. Бу гаплар тўғри, агар хилт бузилиши туфайли табиатга зарар етса, биз доволаймиз, аммо ишқ дардига даво топиш ҳакимларнинг қўлидан келмайди. Ишқ дардининг давоси висолдир. Подшоҳ ишқдан яраланган. Ишқ ўтдир, бизнинг муолижамиз хас.

Шундай бўлса-да, тўрт юз табиб турли-туман усуллар билан доволашга киришди. Икки йиллик муолижа сал натижа бериб шоҳ қувватга кирди, фикри равшанланди. Сўнгра томоша савдони даф этади, деган фикр билан етти қаср қилинди, уларнинг томошаси Баҳромга яна анча қувват бағишлади. Моний бу қасрларни етти хил рангда беади. Ҳакимларнинг таклифига кўра ҳар бир қасрда етти иқлимдан келтирилган гўзаллар билан маишат қилиб подшоҳ ҳордиқ чиқариши керак эди. Улар ўша етти иқлим шоҳларининг қизлари бўлиб, бу қасрларда ҳар бири Баҳром никоҳига ўтар эди.

Шанба куни Баҳром мушк рангли қасрда маишат қилди. Мушк рангли бодалар ичилди. Чиний чехра хиндуваш гўзал ҳарир кийимларда Баҳромни кутиб

олиб, эъзоз кўрсатди. Табиблар бошқа илтифотни тақиқлаган эдилар, буни маҳваш ҳам билар эди. Кеч бўлгач, у ўз пардасига ниҳон бўлди. Подшоҳга уйқусизлик азоб бера бошлади. Кўчада дуч келган бир мусофирни келтиришни буюрди. У ўз саргузаштларини ҳикоя қилса, зора озгина осойиш топсам деб ўйлади. Бир мусофирни келтирдилар. У қуйидаги воқеани ҳикоя қилиб берди:

БИРИНЧИ МУСОФИР ҲИКОЯСИ

Хинд мулкида Жасратхон деган подшоҳ бор эди. Унинг ўгли Фарруҳ ақл, илм, камолатда етук йигит эди. Саксон ёшга кирган отаси тож-тахтни ўғлига топширишни истар, аммо Фарруҳ бу таклифни рад этар эди. Бир куни Фарруҳ тушида Қуддус еридаги бир гўзални кўриб, унга ишқ қўйди. Уйқудан уйғонгач, у отасидан Қуддусга бориб ўша қизни топишга рухсат сўради. Отаси олдин кўнмай, ниҳоят розилик берди. Фарруҳ кўп қўшин билан йўлга чиқди. Бироқ Қуддусга келиб ёрини топмади. Бир куни тушида ёрингни излаб Халабга боргин, деган хабарни эшитиб, эртаси кун Халабга йўл олди. Қўшиннинг кўп қисмига жавоб бериб юборди, ўзи билан фақат юз чоқли одамни олиб қолди. Йўлда бир манзилда тушида кўрган ёрини топди, аммо уни кўргач, ҳушидан бегона бўлди. Кўзини очса, ёри йўқ.

Шундан сўнг у ўз одамларига рухсат бериб, ўзи девонавор алфозда ёрини излашга киришди. Халабда Ахий деган киши бўлиб, у барча бечораларга гамхўр, меҳрибон эди. Ҳамма нарсадан умид узган Фарруҳ бир вайрона ичида беҳол ётганида, Ахий кўриб қолди. Ахий Фарруҳни уйига олиб кетди. Кўп меҳмоннавозлик кўрсатди. Унинг ишқ дардида чеккан фиғонини яширинча тинглаб унинг шахзода эканини билди, кўнглини эзаётган ишқ дардидан огоҳ бўлди. Эртаси куни Фарруҳни маст қилиб, унинг ўзидан барча гапларни эшитиб олди. Фарруҳ айтган нишонлар Ахийнинг севикли хотинига хос нишонлар эди. Ахий уйига кириб хотинига талоқ берди. Уни Фарруҳга қўшиб, кўп қўриқчилар билан ватанига кузатиб қўйди. Ўзи Фарруҳнинг энгил-бошини олиб қолди. Йўлда Фарруҳ ўз ёрининг хафаҳоллигини сездди, унинг кўнгли Ахийда эканини англади. Улар ака-сингил тутиндилар.

Ҳинд мамлакатада Жасрат дунёдан ўтган эди. Шу-

нинг учун халқ Фарруҳни ҳурсандлик билан кутиб олди. Фарруҳ шоҳликни эгаллади. Халаб усулида бир қаср бино этиб, унга тутинган синглисини жойлаштирди.

Халабда қолган Ахийнинг ишлари орқага кетиб, хароб бўлди, туҳматга учраб ўз элидан қувгин этилди. У Фарруҳ мамлакатига келиб, бир харобада маскан тутди.

Шоҳ Фарруҳ Ахийдан ибрат олиб меҳмонхоналар қурган, ҳар кеча юриб мазлум, бечораларга ёрдам кўрсатар эди. У бир вайронада Ахийни учратиб, ундан ҳол сўради. Улар бир-бирларини танидилар, Ахий Фарруҳнинг энгил-бошини ёпинган эди. Фарруҳ Ахийни ўзи билан олиб кетди, кўп эҳтиром кўрсатди. Сўнг ўз яқинларини чақириб Ахий билан ўртасида бўлган воқеаларни айтиб берди. Ахийга ўз синглисини никоҳ қилажagini билдирди. Шундан кейин хутба ўқилди. Ахий қасрга келиб ўз ёрини топди. Маҳваш Ахийга барча воқеаларни баён этди. Улар бахтиёрликда яшадилар. Аммо Ахий ўша фақирлик либосини эҳтиёт қилиб асрар эди. Шу туфайли элда қора кийим кийиш одат бўлди.

Бу мусофир Ахийнинг авлодидан бўлиб Ҳинд элидан келган эди. Баҳром уни ўз хизматига олди.

Якшанба куни Баҳром қуёшдек зарбоф кийим кийиб заррин кийимли ҳур билан сариқ рангдаги қасрда базм тузди. Ўша кечаси олиб келинган бир мусофир қуйидаги ҳикояни айтиб берди:

ИККИНЧИ МУСОФИР ҲИКОЯСИ

Жамшид подшоҳлиги даврида, Зайд деган бир моҳир заргар бўлган. У подшоҳнинг хазинадори эди, доим шоҳ билан бирга юрарди. Аммо у кўпинча подшоҳга хиёнат қилар эди.

Бир куни шоҳ учун олтиндан тахт ясади, тахтнинг тўрт тарафида тўрт тўти Хумо каби подшоҳ бошига соя солиб турар эди. Подшоҳ мамнун бўлиб Зайднинг мартабасини яна баланд кўтарди. Аммо Зайд бу тахт учун ажратилган олтинни кумуш билан алмаштириб қўйган эди.

Буни билган одамлар икки тўтига «тахт рўкашдир, мусаннифи гашдир» (тахт қалбакидир) деган гапни ўргатдилар. Шоҳ тўтилардан бу гапни эшитиб, Зайднинг хиёнат қилганини англади, уни зиндонга солиб

мол-мулкини тортиб олди. Зайд яширинча ханжар билан эгов олган эди. Унга ҳар куни фақат нон, сув бериларди. Зайд ўша сувдан фойдаланиб лой қорди, зина ясаб чуқурнинг бошига етди, у ердаги тошни ханжар билан йўниб бир тешик ясади ва чоҳдан чиқиб тўғри Фаранг сари қочди. Зайд Константина шаҳрига келиб мақом тутди. У ерда жуда кўп олтин безаклар билан безалган бутхона бор эди. Зайд бутнарастликни қабул қилиб, кеча-кундуз ибодат билан машғул бўлди, у элни ўзига шайдо қилди.

Ниҳоят у шу бутхонага бош бўлиб, бутун қалитларни қўлга киритди. Дарё бўйидан бир ёрни тошиб, у ерга бутхонадаги олтинларни келтирди, уларнинг ўрнига ўзи моҳирлик билан ясалган темир бутларни қўйди. Сўнг куфр халқига онамнинг вафоти ҳақида хабар келди, катта мерос қолган, бориб олайин, деб ўз ватанига жўнамоқчи бўлди. Куфр аҳли унга кўп совга-саломлар йиғиб топширдилар. Кетиш олдида у фалон жойда бир хат қолдирдим, тошиб ўқинг, деди. Куфр аҳли уни кузатгач, келиб ўша хатни топдилар. Унда Зайд ўзининг барча олтин бутларни ясама бутлар билан алмаштирганини ёзган эди.

Зайднинг кемаси Рум соҳилига келиб қарор топди. Подшоҳ оғир касалга чалинганди. У доим Зайдни ёдлар, унга қилган ишидан пушаймон бўлар эди. Зайд махфиёна яна зиндонга тушиб ўтирди. Зиндонбон бундан подшоҳни огоҳ этди. Подшоҳ дарҳол Зайдни ўз ҳузурига даъват этди. Зайд деди: «Мен подшоҳ олдида гуноҳкорман. Унга қилган хиёнатимни ўн баробар қилиб тўлайман, яна ҳар йил подшоҳ аскар тортиб бориб куфр аҳли бутларини синдираар эди, мен ўша бутларни тамоm пайхон қилиб, уларнинг олтинларини подшоҳга тортиқ этайин, шоҳ менинг душманларимга жазо берсин.

Шоҳ кўп одамлардан хиёнат кўрган, аммо хасталиги туфайли жазолай олмаган эди. Уларнинг ҳаммасини зиндонга буюрди. Зайд келиб подшоҳга таъзим қилди, уни даволади ва ўз саргузаштларини айтиб берди. Подшоҳ унга заррин тўнлар кийгизиб илтифотлар кўрсатди.

Бу мусофир Рум элидан бўлиб Зайднинг авлодига мансуб эди. Баҳром уни ҳам ўз хизматига олди.

Душанба куни Баҳром зангори қасрда, сабз рангли кийимлар кийган нозанин билан маишат қурди.

Кечқурун бир мусофирни келтирдилар, у қўйидаги воқеани баён қилди:

УЧИНЧИ МУСОФИР ҲИКОЯСИ

Миср элида бадавлат бир кишининг Саъд номли ўгли бор эди.

Бир куни уларнинг уйида икки мусофир меҳмон бўлишди. Суҳбат асносида улар қўйидаги воқеани ҳикоя қилишди. Шаҳрисабз ёки Кеш деб аталадиган шаҳарда бир ибодатхона бор. Кимки у ерда тунаса, тушида икки қуш келиб унинг бошига тушадиган яхши ва ёмон ишларни башорат қиладилар. Бу ерда бир пир ҳам бор, у киши шу ишларнинг чора таъбирини ўргатади. Саъд бу ишга жуда қизиқиб қолди ва ўша шаҳарга отланди. Етиб келгач, айтилган жойда тунади. Тушида икки қуш унинг қошига келиб бири: «Ким насибинг сенинг пари бўлмиш» деди, иккинчиси эса: «Ким сени дев қилғусидир асир», деди. Саъд уйғониб қаттиқ изтироб чекди ва икки йўл бошловчи ҳамроҳлигида гор ичида узлатда яшаётган доно пир хузурига келди. Пирнинг оти Пайлақус бўлиб ёши етти юзда, жаҳондан ҳеч қандай даъвоси ва хавфи йўқ эди.

Пайлақус Саъдни кўриб хурсанд бўлди, Саъднинг бошига тушган ишларни ўзи каромат қилиб айтиб берди, сўнг ўз тарихини ҳикоя қилди. У ҳам ўша бутхонада тунаган, тушида икки қуш келиб, бири, икки оёгингга банд тушади, истиқоматгоҳинг қора гўр бўлади деган, иккинчиси эса сенга Саъд юлдуз бўлади. Бу тушнинг таъбирини топишинг керак, фақат юз йил ўтгач, сенинг қисматинг ўзгаради, деган. Шундан буён Пайлақус шу гор ичида таъбир билан банд, юз йилдан бери Саъднинг келишига мунтазир.

У Саъднинг туши таъбирини айтиб берди. Шаҳрисабз шохининг малакчеҳра қизи Саъдга насиб бўлажак. У қиз тоғ бағридаги қалъада яшайди. Унинг соқчиси Қатрон деган девдир. Яна бири бошқа қалъабон машхур олим, ҳаким киши, яна бири учига чиққан афсунгар, ҳийлагар одамдир. Ўша қиз висолини орзу қилган ошиқ аввал куч билан Қатронни енгиши, кейин ҳакимнинг саволларига жавоб бериши, сўнгра афсунгарни илм билан енгиши шарт. Улардан бирортасига асир бўлиб қолса, унинг бошини кесиб, суягини итларга ташлайдилар.

Пир Саъдга ўша тўсиқларни енгилш йўлларини ўргатди, ўз муҳрасини берди. Қатрон билан курашганда пир ўргатган сўзларни такрорлаб, муҳрани оғзида тутиш керак, шунда у куч топади, муҳра сувини душманга сочса, душмани уйқуга мойил бўлади. Иккинчи қалъабонга пир ёзган хатни берса, у ёрдам кўрсатади. Чунки у Пайлақуснинг шогирди ва дўстидир. Унинг ёрдами билан сеҳргарни ҳам енгади.

Саъд Кешга етиб келди. Хон унга эртаси кун айтилган ишларни бажаришга рухсат берди. Ўша куни кечқурун Саъд маҳбуб хаёли билан кўп май ичди ва мастона қалъа сари кетди. Қатрон қалъа яқинида бир мастнинг юрганини кўриб тутди ва бир гор ичига қамаб қўйди. Эрталаб Саъд ўзини бандиликда кўрди. У доно ўргатган руқъани ўқиб қувват олди, гор оғзига қўйилган тошни олиб ташлади ва Қатрон билан жангга киришди.

Кучлар тенг эди. Қатрон уйқисирай бошлади. Саъд уни даст кўтариб ерга урди. Шундан кейин ҳақим хузурига келди. Унга Пайлақуснинг руқъасини берди. Ҳақим устозининг мактубини ўқиб, хурсанд бўлди. Учинчи қалъадаги посбон ип арқондан қилинган, ҳақиқатда йўқ нарсадир. Уни уриб йиқитиб севгилинг ҳарамига кириб бора бер, деди, Саъд унинг айтганларига амал қилди. Саъднинг ғалабаларидан хурсанд бўлган шоҳ уни ўзига фарзанд қилди. Қасри аҳзарда бутун Шаҳрисабз элини чорлаб тўй-томоша ўтказди.

Бу мусофир Шаҳрисабздан, Саъднинг хонадонидан эди. Баҳром уни шаҳарга бошлиқ этиб тайинлади.

Сешанба куни Баҳром гулранг либосда гулнорий қасрда шафақ рангли қуёшчеҳра гўзал билан суҳбат қурди. Йўлдан келтирилган сайёҳ қуйидаги ҳикояни сўзлаб берди:

ТЎРТИНЧИ МУСОФИР ҲИКОЯСИ

Дехлида Жўна деган подшоҳ бўлиб, элга саховати ва адлу инсофи билан шуҳратвор эди. Бир куни у Тароз шаҳридаги Масъуд деган кишининг саховати ва қўли очиқлиги шоҳдан ортиқ эканини эшитди. Жўна оддий фуқаро кийимида Масъуд даргоҳига борди. Масъуднинг одамлари уни жуда яхши кутиб олдилар, яхши таомлар билан зиёфат қилдилар. Шоҳ илмли киши эди. Суҳбат пайтида унинг бу фазилати маълум бўлди.

Масъуд унга ичган билан бўшамайдиган бир қадах ва Гулгун номли бир паривашни ҳадя қилди. Масъуд бу «мусофир»га ўз подшоҳининг сифатларини кўкка кўтариб таъриф қилди. Бундан шоҳ Жўна хурсанд бўлди. У Масъуд билан хайрлашиб, Деҳлига келди. Бу ерда Тарознинг золим ҳукмрони Жайпурни бўшатиб, ўрнига Масъудни тайин этиш тўғрисида буйруқ берди. Аммо маккор ноиб Маллу дарҳол Жайпурни чақириб, уни бундай фармондан огоҳ қилди. Улар маслаҳатлашиб, Масъудни йўқотишга қарор қилдилар. Маслаҳатга кўра Жайпур Масъуд билан дўстлашди, унинг уйига кўп борадиган бўлди. У бир куни Масъудни маст қилиб, бир чоҳ ичига ташлади. Эртасига бу хабарни эшитиб, барча ғамнок бўлди. Жайпур ўзини барчадан ҳам ғамнокроқ қилиб кўрсатар эди. Кунлар ўтиб Масъудни топиша олмагач, ниҳоят унга аза очиб ош бердилар.

Масъуд ўзига келгач, уни арқон билан тортиб олишди, сўнг калтаклай бошлашди. Масъуд қандай гуноҳи борлигини сўради. Унга жавоб бермай зиндонга солдилар. Масъуд азоблардан шундай тўйдики, ўлимига рози бўлди. Ниҳоят эртаси Масъудни қатл этмоқчи бўлдилар. Бундан Жайпурнинг қизи хабардор бўлиб қолди. У Масъудга кўнгил берган эди. Қиз зиндонда бир мазлум ётганини билар эди. Уни ўлдирмоқчи бўлганларини эшитиб кечаси кўриқчилар мастлигидан фойдаланиб, чоҳ бошига борди ва бандидан кимлигини сўради. Бандининг Масъуд эканини билгач, қиз икки канизи билан уни зиндондан тортиб олиб, уйига яширди.

Эртаси эрталаб Масъудни қатл этмоқ учун келганларида посбон маст уйқуда, зиндон эса бўм-бўш эди. Ўн кунгача ҳаммаёқни қидириб Масъудни топа олмадилар. Бу орада қиз уни парвариш қилди. Иккаласи отга миниб шаҳардан қочдилар. Уларнинг кетидан қувғин бошланди. Қочувчилар билан таъқиб қилувчилар орасидаги масофа яқинлашиб қолганда қиз ва йигит денгиз соҳилига етиб келдилар. Денгизда бир бўш кема турар эди. Улар кемага тушиб жадал қирғоқдан узоқлашдилар. Ўн кеча-кундуз сузиб соҳилга чиқдилар. Узоқ йўл юриб бир шаҳарга яқинлашганларида ўғрилар тўдасига дуч келишди.

Ўғрилар уларнинг от ва тўнларини тортиб олди. Яланғоч қолган бечоралар бир жамоани учратиб, улардан усти бош олиб кийиб, шаҳарга етиб келдилар ва бир хароба ичида жойлашдилар. Очлик зўр келиб бирор

озуқа топиш учун Масъуд шаҳарга кетди. У шаҳарда ҳаммол бўлиб Жўна саройига юк олиб борди. У ерда шоҳ базм қурмоқда эди. Гулгун каниз нағма чалар, Масъуд берган жомдан май ичилар, шоҳ инъом этган кийимларни кийиб ўтирарди. Масъуд тамагир бўлиб қолмайин, деб ўзини танитмай ташқари чиқди. Аммо хизматкорлар уни таниб қолдилар. Шоҳ югуриб чиқди. Масъуд билан кўришиб унга кўп марҳаматлар қилди. Масъуд билан Гулруҳни никоҳ қилди. Маллу, Жайпур қатл этилди. Тароз ва Дарбастга Масъуд ҳоким этиб тайинланди.

Мусофир Тароз шаҳридан бўлиб, Масъуд авлодидан эди. Баҳром уни ўзига ҳамдам этди.

Чоршанба куни Баҳром ҳаворанг кийимларда мовий қаср соҳибаси билан маишатда бўлди. Сўнг таклиф этилган мусофир ҳикоясини бошлади:

БЕШИНЧИ МУСОФИР ҲИКОЯСИ

Адан мамлакатида Жобир деган золим ўғри бор эди. У денгиз ўртасидаги оролда истиқомат қилар, иши денгиз карвонларини талон-тарож этиш эди.

Ўша атрофда «Беҳишт саро» деб аталмиш шаҳар бўлиб, унинг шоҳи Навдар адолат ва халқпарварликда донги кетган эди. Навдарнинг Меҳр деган ғоят гўзал қизи бор эди. Меҳр бир куни денгизда сайр қилгани чиққанда ел қўзғалиб кемани Жобир манзили сари ҳайдади. Жобир бундан хабардор бўлиб бутун кема аҳлини асир қилди, уларнинг мол-мулкини талади. Меҳрни кўргач, унга кўнгил қўйди. Уни олиб қолиб, қолганларни кемага ўтқизиб жўнатиб юборди. Жобир Меҳрга гулқад нозанинларни ҳамроҳ этди. Ўзи эса унинг хуснини кўрса, хушсиз бўлар эди. Яман мулкида Нуъмон номли подшоҳ бўлиб, унинг Суҳайл деган гўзал ва ақлли ўғли бор эди. Меҳр ва Суҳайл бир-бирларини севарди. Суҳайлнинг отаси катта инъомлар билан Меҳрга совчи йўллади. Йўлда уларнинг кемасига Жобир ҳужум қилди. Аммо Суҳайл унга қаттиқ қаршилик кўрсатди. Шунда Жобир сувга тушиб кемасининг остини тешиди. Кемалар сувга тўлиб барча ғарқ бўлди. Жобир Суҳайлни банди қилиб, зиндонга ташлади.

Навдар Нуъмон билан келишиб Жобирга қарши қўшин тортди. Навдар қуруқликда, Нуъмон денгиз орқали борар эдилар. Навдар йўлдаги бир ўрмонда

буғи қувиб юриб погоҳ Жобирнинг қўлига тушди. Жобир уни махфий равишда зиндонга солди.

Денгизда қўзгалган ел Нуъмоннинг кемаларини ҳар томонга сочиб юборди. Унинг ўзи тушган кема Жобир қўлига тушди. Жобир шоҳни ҳам зиндонга солди. Унинг одамларини қайтариб юборди. Навдарнинг қўшини ҳам ҳар томонга тарқалиб кетган эди. Жобир галабасини байрам қилди. У Меҳрни ёдлар, лекин яқинлаша олмас эди.

Меҳр зиндонда ётган йигит борлигини эшитиб қолди, уни қутқариб Суҳайлга юбормоқчи бўлди. У икки канизи билан келиб йигитни чоҳдан тортиб чиқарди, унга ўзининг қисматини баён қилди. Яманга бориб Суҳайлни бу ишлардан огоҳ этишни сўради. Кейин маълум бўлдики, бу йигитнинг ўзи Суҳайл экан. Меҳр уни ўз хонасига олиб кириб яширди ва парвариш қилди.

Бир куни Жобир боғ сайрига чиққанда рўпарасидан Суҳайл чиқиб қолди. Ҳийла ва макр билан иш тутиш паҳлавонлик эмас, сен итлик қилган бўлсанг, мен сенга йигитликни кўрсатай, деди Суҳайл ва Жобирни кўтариб ерга урди, қўл-оёғини боғлаб чоҳга ташлади.

Суҳайл Жобирнинг мол-мулкини эгаллади. У барча бандиларни озод қилди. Нуъмон ва Навдар ҳам озод бўлиб фарзандлари билан топишдилар. Барчалари бахтиёр бўлдилар.

Баҳром бу мусофирга ҳам марҳаматлар кўрсатди.

Пайшанба куни сандал (қорамтир-сарғиш) рангли гулшанда сандали либослар кийиб, сарви сандалбў гўзал билан маишатда бўлди. Эндиги келтирилган мусофир қуйидаги ҳикояни айтиб берди:

ОЛТИНЧИ МУСОФИР ҲИКОЯСИ

Муқбил ва Мудбир деган икки сайёҳ гарбдан шарқ сари йўл олдилар. Йўл устида «хамим (иссиқ) водийси» деб аталган саҳродан ўтдилар. Унинг сабзаи боғи тикану шўрлардан, суви-тупроғи нефть ва гугуртдан иборат эди. Шамоли кишини ўт каби ёндирар, ҳеч қаерда сув йўқ. Икки ҳамроҳ бу дашт азобини чекиб бораётганда Мудбир тинмай норози бўлиб, нега бундай саҳро яратилган, ахир сув пайдо қилиш шундай қийинми, деб шикоят қилаверди. Муқбил унга панд-насиҳат этса ҳам кор қилмади. Ниҳоят денгиз қирғоғига етиб Шарққа борадиган бир кемага ўтирдилар. Кема

елда тинимсиз чайқалар эди. Мудбир яна норөзи бўлиб, ерда олов, сувда тўлқин беҳузур қилади, тангри ишларида ҳеч тартиб йўқ, деб нолиди. Шу вақт кучли шамол кўзғалиб, тўфон кўтарилди. Кўп кемалар гарқ бўлди. Булар тушган кема Муқбилнинг тавба-тазарруси туфайли омон қолди. Узоқда бир қора кўринди. Улар кемани ўша томонга ҳайдадилар. У ерда бир катта дарахт бор экан. Дарахт остида чашма қайнаб турарди. Чашма бўйида бир тошни кўрдилар. Унга бундай хат битилган: бу сувдан содиқ ичса, бир ойгача ейиши-ичишдан ҳолий бўлади, ёлғончи ичса уч кундан сўнг сув ва таом тилаб қолади. Сув ичгандан сўнг ёлғон гапирса, қорни ёрилиб ўлади, ёлғончи бу сувга тушса, танаси куяди, ростгўй тушса ҳузур қилади. Яна кўзини юмиб, қулоғи-бурнини беркитиб, шўнғиб, сўнг бошини кўтарса, фақат ўзи кўрадиган нарсани кўради, аммо қайта шўнғийман деса, сув пастлаб кетиб шўнғий олмайди. Мудбир у сувдан шошиб ичди, ичса таъсири бўлмади. Муқбил ичиб роҳатланди, Мудбир сувга тушмоқчи бўлиб эди, сув уни куйдирди. Муқбил сувга тушиб роҳат қилиб чўмилди, кейин қараса, бу булоқ эмас, хазина экан. У сувдан чиқиши билан қанча паривашлар артиб, яхши сандал либосларга ўраб, сандал рангли қасрга бошладилар. У ерда тахтда ўтирган маҳваш кўп илтифотлар кўрсатиб базм тузди. Муқбил маст бўлиб, маҳвашдан висол талаб қилди. У бу кеча мумкин эмас, эртага никоҳ билан бирга бўламиз, деб жавоб қилди. У бесабрлик қилди. Эртаси эрталаб кайфи тарқаб чўмилиш учун булоққа тушди. Бир-икки шўнғиб чиқиб қараса, атрофда ҳеч нарса йўқ. У афсус ва надомат чекиб яна Мудбир иккови кемага ўтирдилар. Муқбил қилмишидан пушаймон бўлди. Мудбир унда жунун пайдо бўлди, деб гумон қилди. Шу пайт бир катта кема кўринди. Улар ўз кемаларини катта кемага алмаштириб унга ўтдилар. Кема сандал ёғочидан иборат юк билан тўла, ичида эса ўликлар ётар эди. Шарқ мамлакати подшоҳининг бир гўзал қизи бор эди. Унинг тоби қочганда ҳақимлар сандал ҳиди дори бўлади деб эдилар. Шунинг учун шоҳ сандал дарахтлари ёғочидан бир қаср бино этадиган бўлди. Шу туфайли савдогарлар Ҳинд элидан сандал олиб келмоқда эдилар. Денгизда тўлқин кўтарилиб кема гирдобда қолиб кетди, савдогарлар ҳалок бўлди. Муқбил бу аҳволни кўриб юраги эзилиб фиғон чекди. Мудбир эса ўликларни сувга ташлаб, юкни ҳам, кемани ҳам ўзиники қилиб олди.

Соҳилга етганларида Шарқ мамлакатининг шоҳи бу кема билан қизиқди. Шунда Мудбир шоҳ билан учрашди ва унга мен кеманинг эгасиман, одамларим тўлқин зарбидан ҳалок бўлишди, фақат Муқбил номли қулим тирик қолди, деди. Бу ёлгон гапни гапирган заҳоти танаси шиша бошлади, сўнг ёрилиб кетди. Шоҳ ҳайратда қолди. Сўнг Муқбилни чақирдилар. У бор гапларни айтиб берди. Шоҳга унинг ростгўйлиги маъқул бўлди. Уни ўзига вазир қилиб тайинлади ҳамда куёв қилди. Бир куни Муқбил рафиқаси билан суҳбатда унга ўз саргузаштларини сўзлаб берди. Шунда шоҳнинг қизи айтдики, унга жин шоҳи ошиқ бўлиб ўша булоқ ва қасрларни бино этган экан. Демак, ўшанда Муқбил бу қизнинг сурати билан учрашган, энди эса чин висолига муяссар бўлди. Бахтиёр Муқбил ўз севгилисидан сандалиий қасрда мурод-мақсадга етди.

Жума куни Баҳром оқ рангли қасрда, гўзаллар билан шароб ичиб базм тузди. Сўнг қуйидаги воқеани тинглади:

ЕТТИНЧИ МУСОФИР ҲИКОЯСИ

Мен Хоразм диёриданман. Ҳунарим чолғучилик. Ногоҳ овоза тарқалдики, хитойлик бир бой савдогар келибди. Унинг канизиди сизни гоёт яхши чалар эмиш. Барча уни кўргали борди. Канизанинг юзи оқ ниқоб билан беркитилган. Эгнида ҳам оқ либос. Ҳар куни икки бор — эрталаб ва кечқурун чанг чалади, бутун халқ унинг санъатига маҳлиё бўлиб сеҳрланиб қолади. Шоҳ бу ажойиб санъаткор ва паричеҳра канизага ишқ қўйди. Аммо савдогар шоҳнинг таклифини рад этди. Бу маҳваш жуфт бўлишни истамасди, чунки ўз жуфтидан айрилган. Шоҳ уни зўрлик билан олдириб келди. Аммо шоҳ унга яқинлашганда, маҳваш шундай нағма чалдики, подшоҳ ҳушидан кетиб йиқилди. Ҳар сафар шундай бўлар эди. Ниҳоят подшоҳ унга етишиш хаёлидан воз кечди. У савдогар билан ота, маҳваш билан сингил тутинди. Уларга қаср қуриб берди.

Ҳар доим у маҳваш фироқли куйлар чалар, сирини ҳеч кимга баён этмас эди. Халқ унинг чолғусига шу қадар мафтун бўлдики, менинг куйларимни ҳеч ким тингламай қўйди, ишим касод бўлди. Мен хўжа ва унинг канизиди ҳузурига бориб, хизматга кирдим. Маҳрам ҳар доим ошиқона куйлар чалар, айрилиқдан

зорланиб нола чекар ва яширинча кўз ёши тўкар эди. Бир куни у менга ўз тарихини сўйлаб берди. Шундан сўнг бу мусофир Дилором билан Баҳром ўртасидаги можаароларни хикоя қилди. Дилором саҳрода ёлғиз қолгач, Хитойдан келаётган савдогар хўжаси ули кўриб қолади ва шохдан йироқ бўлсин, деб Хоразмга олиб кетади. Дилором ҳам Баҳром ишқида зор, ўз қилмишидан пушаймондир. Баҳром бу хабарни эшитиб, мусофирни қучди ва шодликдан хушини йўқотди. Баҳром Хоразм шоҳига хат йўллади, хўжага бир йиллик молни бахш этишга буюрди, Дилоромга хат ёзди, ҳаммаларини тезлик билан ўз хузурига етиб келишга таклиф қилди. Улар жадал йўлга отландилар. Баҳром уларнинг истиқболига чиқди. Орада бир манзил қолганда Баҳром сабр қилмай, ёлғиз ўзи Дилором турган жойга бориб ёри билан топишди.

Шундан сўнг Баҳром ҳамиша севгилиси билан бирга бўлди, улар етти қасрда мудом маишатда юрдилар. Йиллар ўтди. Бир куни Баҳром овга чиқди. Жуда кўп қон тўкилди, ўлдирилган жайронлар танаси ер юзини қоплади, қонлар ариқ бўлиб оқди. Шу пайт сел ёга бошлади. Гўё фалак ерга осмондан дарё оқизмоқда эди. Ов майдони юмшоқ, усти ажриқ билан қопланган эди. Беҳад кўп тўкилган қон ва ёмғир суви аралашиб ер ботқоқ бўлиб кетди. Баҳром ва унинг ов қилаётган одамлари ботқоққа ботиб кетдилар.

Кейинги бобда Навоий жаҳоннинг бебақолигини таъкидлаб, буюк подшоҳларнинг ҳам йўқ бўлиб кетганларини эслатади. Алоҳида бир бобда Навоий тушида Баҳром билан учрашганини ёзади. Баҳром унга ўзи тўғрисида дoston ёзгани учун шоирдан миннатдор эканини, хусусан, унинг туркий тилда ёзилганидан мамнунлигини изҳор этади. Сўнг Ҳусайн Бойқаронинг ўзига ўхшашини айтиб, унинг давлатига хайр ва саодат тилайди. Кишининг фақат яхшилиқ билан от қолдириши лозимлигини таъкидлайди.

«САДДИ ИСКАНДАРИЙ»

Руму Рус шоҳи Файлакус бир куни овдан қайтаётган йўл устидаги вайронада янги туғилган чақалоқнинг йиғлаётганини эшитади. Унинг онаси ўлиб ётарди. Подшоҳнинг буйруғига кўра марҳумани ўша ерда дафн этдилар. Болани Файлакус

олиб кетди. Искандар деб от қўйди ва валиаҳд деб эълон қилди.

Искандар машҳур олим ва ҳаким қўлида тарбияланди. Файлақус вафот этгач, Искандар унинг барча маросимларини ўрнига қўйиб ўтказди. Кейинги бобда Навоий ҳиммат, ҳимматли одамларнинг улуғлиги тўғрисидаги фикрларни баён қилади. Ҳиммати баланд одамлар оғирликни кам тортадилар. Улар фақирликни шоҳликдан юқори қўядилар. Шоҳларнинг ундай фақирларга ҳаваслари келади. Сўнг Искандарнинг гадолик ихтиёр этган подшоҳ билан учрашгани тўғрисидаги ҳикоя келтирилади. Искандар Мағриб ерини эгаллагач, у ерга бир адолатли шоҳ тайин этмоқчи бўлди. Унинг сўровига биноан одамлар подшоҳзодалардан бирини шоҳликка тавсия этдилар. Бу одам элдан чиқиб кетган ва қабристонда яшарди. Уни Искандар ҳузурига келтирдилар. Яланг оёқ, тўши очиқ бу одам қўлида икки суякни ушлаганича келди. Искандар ундан бу суякларни тутмоқдан мақсад нима, деб сўради. Гадо деди: қабрларни айланиб юрганда шу икки суякни кўрдим, улардан қайси бири шоҳники, қайси бири гадоники, фарқ қила олмадим.

Искандар гадога мамлакат подшоҳлигини таклиф қилди. Гадо Искандарга тўрт шарт қўйди: ҳаёт бўлсинки, кетидан қариллик келмасин, бойлик берсинки, кейинчалик у камбағалчилик билан алмашмасин, шодлик бағишласинки, ордидан ғам келмасин. Искандар бу гапларни эшитиб хижолатда қолди, гадонинг ҳиммати шоҳликдан юқори эканини эътироф этди.

Навоий бу ҳикоя сўнгидан Искандарнинг саволи ва унга Арастунинг берган жавобидан иборат ҳикматни келтиради. Искандарнинг мақсад манзилига етказувчи йўл недур, қайси ишнинг ҳосили мақтовга сазовор бўлади, деган саволига Арасту бундай жавоб беради: халқдан ўзини айириб фано йўлида чапга айланиб кетиш. Бойлик эгаси бўлган киши кўпроқ хайр қилиши керак. Аммо бунда икки ҳол бор. Бири ҳар ишни ўз фурсатида қилиш. Ўз пайтида қилинмаган иш маъқул эмас, ўз ўрнида бўлган иш ҳамиша мақбулдир.

Искандарнинг отаси Файлақус ўз ҳукмронлиги даврида Эрон шоҳи Дорога ҳар йили минг олтин тухумдан иборат солиқ тўлар эди. Искандар ҳукмдорликка чиққач, Дорога бож тўламай қўйди. Орадан уч йил ўтгач, Доро Искандарга элчи юбориб ўша уч йиллик солиқни тўлашни талаб қилди. Искандар унга олтин

тухум тугадиган қушлар учиб кетган, деб жавоб қайтарди. Доро қаттиқ газабланди. У яна элчи юборди. Элчи Дородан Искандарга гўй ва чавгон¹, бир халта кунжут олиб келган эди. Бунинг маъноси, ҳали Искандар ёш бола, у шоҳлик қилиш эмас, гўй ва чавгон ўйнаб юрсин. Доронинг қўшини халтадаги кунжут каби беҳисобдир, демоқ эди. Искандар Доронинг бу ҳақоратли муомаласига жавобан деди: Ер тўп шаклидадир. Доро чавгонни қўлимга тутқазди, мен у билан майдонга чиқиб, ерни эгаллайман. Халтадаги кунжутни тўкиб, товуқларни бу ерга келтиришни буюрди. Келтирилган товуқлар кунжутни битта қўймай еб қўйдилар. Элчи ўз элига қайтиб бориб Дорога бўлган гапни айтди.

Доро қаҳрланиб Искандарга қарши уруш очди. Искандар ҳам қўшин тўплаб Дорога қарши чиқди. Ҳар иккала томон юзма-юз келдилар. Дастлаб паҳлавонлар кураши бошланди. Искандарнинг паҳлавонларидан барбарли Бориқ майдонга чиқди. У яккама-якка олишувда Доронинг тўққиз паҳлавонини енгди. Ўнинчи бўлиб чиққан Мағрибли паҳлавон Бориқни енгиб, банди қилиб олиб кетди. Қош қорайгач, ҳар иккала қўшин хандақларга жойлашдилар. Шу пайт Искандарга бир нома келтиришди. Доронинг икки ноиби Дорони ўлдирмоқчи эканликларини маълум қилишарди. Чунки уруш тугагач, Доро уларни қатл этиш ниятида эди. Искандар бу ивгога аралашмасликка қарор қилди.

Эртаси кун уруш бошланиш пайтида ҳар иккала қотил Дорога зарба бериб, уни йиқитдилар. Эрон қўшинида парокандалик бошланди. Искандар оғир яраланган Доронинг қошига келди. Унинг жисми қонга беланиб ётарди. Доро Искандардан уч нарсани илтимос қилади: қотилларни жазолаш, бунинг Дорога эмас, Искандарга фойдаси бор; Доронинг қавм-қариндошларига омонлик бериш, чунки улар орасида Искандарга қарши чиқадиган одам йўқ; Доронинг қизи Равшанакни Искандар ўз никоҳига олсин, токи Искандар ва Кайёнийлар салтанати бирлашсин. Искандар Дорога қилинган суиқасдга ўзининг дахли йўқ эканлигини айтди, шоҳнинг васиятларини бажаришга сўз берди. Доро бу жавобни эшитгач, дунёдан ўтди.

Бундан кейинги бобда Навоий шоҳларнинг қандай

¹ Гўй ва чавгон (тўп ва калтак) ҳозирги ҳоккейга ўхшаш ўйин. Уни от устида ўйнаганлар.

бўлишлари, қандай иш тутишлари кераклиги ҳақида сўз юритади.

Шоҳ сипоҳ ҳолидан ҳамиша хабардор бўлиши керак. У ҳамманинг ўзига яраша муомала қила билиши лозим. Ҳамма одам бир-бирига ўхшайди, аммо улар осмон юлдузларидек хилма-хилдир. Бирига ёмонлик, иккинчисига саодат шуъласи хос. Подшоҳлар ҳар нарсани идрок қила билиши, билмаса донишвор олим кишилар билан суҳбатда бўлиб ўрганиши шарт.

Искандар Арастудан: «Нега одамлар қайси иш фойдали, қайси иш зарарли эканини билган ҳолда нохуш хатти-ҳаракатга йўл қўядилар?» — деб сўрайди. Арасту жавоб бериб дейди: «Кишининг ақли фойдали иш қилиш кераклигини билади, нафси ҳамиша осон ишга интилади: нафс ўз интилишига эришса, у одамларни фойдали ишларнинг маҳсулидан бебахра қилади».

Искандар Доро мулкани эгаллагач, унинг айтганларини қилди. Бошқа мамлакатларни ўзига бўйсунушига ундаб, номалар юборди. Кўпчилик подшоҳлар унинг таклифига рози бўлдилар. Фақат Кашмир шоҳи Маллу. Ҳиндистон ҳукмрони Рой Чин ҳоқони Искандар таклифини рад этди.

Қиш келиб қолган эди. Искандар лашкарига дам бериш мақсадида Аррон Қорабоғига ўтди ва шу ерда қишлади.

Баҳорда Искандар Исфоҳон ва Хуросонни эгаллади. Жайҳундан ўтиб Мовароуннаҳрни забт этди. Бу ўлкаларда Ҳирот ва Самарқанд шаҳарларини бино қилди.

Сўнг Искандар қўшини Кашмирга етиб келди. Жанг қилиб Маллуни енгди. Асирлар орасида Маллунинг ўгли Фируз, қизи Меҳрнос ҳам бор эди. Маллу ўзи оғир яраланган эди. Маллу ҳам ўзини Искандар ихтиёрига топширди ва унинг олдида тавба-тазарру қилиб дунёдан ўтди. Искандар Фирузга тасалли берди, уни Кашмир ҳукмрони қилиб кўтарди. Меҳрнозни ўз никоҳига олди. Искандар Ҳиндистон фатҳига равона бўлди. Кашмир воқеаларидан хабар топган Ҳиндистонлик Рой Искандар ҳузурига элчи юбориб, тобе бўлганини билдирди. Ройнинг таклифига кўра Искандар қўшини Ҳиндистонда қишлоғга тўхтади. Қишлоғ тугаши билан Искандар Чин сари йўл олди. Ҳоқон унга қарши аскар тўплаб чиқди.

Аммо «Хитойи сипоҳ балки Чини гуруҳ» Искандар қўшинининг шавкатини эшитган эди. Шунинг учун сипоҳ орасида урушдан бош тортиш кайфияти пайдо

бўлди. Ҳоқон бу кайфиятдан хабар топгач, қаттиқ хавотирда қолди. Эртаси эрталаб у барчадан махфий равишда элчи кийимини кийиб, ўзи Искандар ҳузурига келди ва таслим бўлди. Ҳоқон Искандардан икковлари ўртасидаги келишувни элдан пинҳон тутишни ўтинди. Эрталаб Искандар Чин аҳлига элчи юборди. Элчи Ҳоқонга Искандарнинг сулҳ тўғрисидаги таклифини келтирди. Ҳоқон уни расман қабул қилиб, катта совғалар билан Искандар ҳузурига йўл олди. Искандар уни тантаналар билан кутиб олди. Улар ота-боладек қучоқлашиб кўришдилар. Искандар билан Ҳоқон дўстона суҳбат қурдилар, бир-бирларига юксак эҳтиром ва илтифот кўрсатдилар.

Искандар Чин мамлакатада қишлади. У кўп вақтини Ҳоқон билан суҳбатда, олимлар мулоқотида, ов, базм, хурсандчиликда ўтказди.

Искандарнинг топшириғига биноан олимлар Чин ойнасида ибрат олиб, янги хил ойна ясашга киришдилар. Улар бутун қиш ишлаб мис ва пўлатга тоб бердилар, уларнинг қоришмасидан икки кўзгу ясадилар. Улардан бирида «Жаҳон мулки анда бўлиб жилвагар», иккинчисида эса тўққиз фалакнинг ҳолати намоён бўларди. Искандар олимлар ишидан хурсанд бўлди, уларга кўп инъомлар берди ва Юнон элини уларга суюрғол қилиб топширди.

Баҳор пайти, Искандар Чину Хитони Ҳоқонга топшириб, ўз қўшини билан Мағриб сари йўл олди. У Бандар Гужрот элларини олиб, ундан Уммонга чиқди. Кемада юриб, барча ороллар ва қирғоқ бўйидаги мамлакатларни ўзига бўйсундирди. Мағриб элини фатҳ этди. Сўнг Румга равона бўлди. Искандар қўшини йўл узра чумолига ўхшаш гуруҳга учрадилар. Улар адамларни дарҳол еб қўярдилар. Сал нарида бир гўзал водий бор эди. Водийнинг икки томонида икки тоғ бўлиб, улардан бири олтин, иккинчиси қумуш эди. Бу ерда баҳайбат ваҳшийлар яшарди. Уша ваҳший гуруҳ бу хазинанинг кўриқчиси эди. Улар ўн кун уйғоқ бўлиб, ўн кун ухлайдилар. Улар ухлаб ётганда чумоливор қавм уларни кўриқлаб туради.

Искандар олимлар билан маслаҳатлашиб бу ерда яшовчи аҳолини ваҳшийлар хуружидан сақлаш тadbирини кўра бошлади. Искандар қўшини чумоливор қавм орасидан ўтиб, улкан ваҳшийлар улусига дуч келди. Улардан ҳар бирининг гавдаси филдек, кучи каркидонча, кўзлари кўк, соқоли сариқ, башараси қора, пешана-

си дўнг, қўлида устундек оғир чўндаст, бу ёғоч устига эса чапчаклар ўринатилган эди.

Уларнинг ичидан Раъд деган паҳлавон чиқиб Искандарнинг паҳлавонларини бирин-кетин енга бошлади. Искандарнинг кўнглига гулгула тушди. Шу пайт юзига ниқоб тутган бир ёш паҳлавон майдонга чиқди. У Раъдни енгиб, Искандар хузурига келтирди. Бу ёш паҳлавон Чин Ҳоқони Искандарга ҳадя этган гўзал каниза эди. Искандар канизадан беҳад хурсанд бўлди. Раъд улкан ваҳшийлар қавмининг бошлиғи эди. Искандар уни қўйиб юборди. Раъд миннатдорлик билдириб, ўзи енгиб асир олган барча паҳлавонларни озод қилди. Ўзи Искандар хизматига ўтди.

Искандар энди Рум сари йўл олди. Сафар давомида Чин гўзали унга ҳамхона бўлди. Қўшин Фаранг, Рус ўлкалари орқали ўтди. Карвон ўлкасига етишганда бу ернинг халқи Искандарга айтдики, гарбда бир тоғ бор, унинг ортида офат олови маскан этган, ундан нари зулмат бошланади.

Тоғ билан зулмат ўрталигида яъжужлар яшайдилар. Улар сон-саноқсиз, бирининг бўйи бир қарич, бириники ўн қулоч, таналари юнг билан қопланган, қўзлари маймунникига ўхшаш, бурунларини тиллари билан тозалайдилар ва шундан лаззатланадилар, тўнғиздаги каби оғизларидан тиш чиққан, ўша тиш билан ер тозалайдилар, бу ерда то қиёматгача гиёҳ унмайди. Бу мудҳиш жониворлар ҳар йили икки қатла ўз маконларидан чиқиб водийга ёйиладилар. Ҳаммаёқни хонавайрон қилиб, қўлга тушган одамларни еб, қайтиб кетадилар.

Искандар одам юбориб, Рус, Шом ва Румдан усталар келтирди, чуқур ҳандақлар қазилди, мис, рух, қалай, биринж, темир, қўрғошинни эритиб тоғ жинслари билан қориштирди.

Эртаси куни Искандар қўшини яъжужлар билан уруш қилдилар, уларнинг кўпини ўлдирдилар. Аммо Искандар қўшини ҳам кўп талафот кўрди. Яъжужлар йиқилган одамни оти билан бирга бир зумда еб қўяр, ўз одамларини ҳам шундай қилар эди. Қаттиқ жангдан кейин икки қўшин икки ёққа чекинди.

Искандарнинг буйруғига кўра муҳандислар узунлиги ўн минг қари, биноси беш юз қари девор қуришга киришдилар. Бу девор тош ва юқорида санаб ўтилган металл қоришмасидан бунёд этиларди. Олти ой ке-

чаю кундуз қилинган меҳнат натижасида бу девор бит-казилди.

Ки неча минг устоду санъатгарий
Тамом этдилар Сади Искандарий.

Деворнинг баландлиги уч юз қари эди. Унга зина-лар ясалди ва соқчихоналар қурилди. Яъжужлар иккинчи қайта келганларида уларнинг тиш-тирноғлари бу деворга ўтмади. Искандарнинг буйруғи билан қўшин девор устида туриб уларни тошбўрон қилди. Яъжужларнинг кўпи ҳалок бўлди, қолганлари қочиб кетди.

Шундан сўнг пурҳирад шоҳ ўз синоҳи билан Рум сари жўнади.

Искандар бир неча вақт Рум мамлакатида турди. Сўнг денгиз сафарини ихтиёр қилди. Унинг буйруғига кўра минглаб кемалар ясалди, саккиз йиллик яроғ ва озуқа ғамланиб денгиз сафарига чиқдилар. Йўлда Искандарга Сукрот денгиз, ер, уммон тўғрисида муҳим маълумотларни айтиб берди.

Искандар қўшини денгиз қирғоғидаги ва ороллардаги мамлакатларни ишғол этди. Шундан сўнг кемалар ортга қайтдилар. Бир йил ўтгач, ниҳоят Искандар ўз элига етиб келди. Аммо сув сафарига унинг саломатлиги ёмонлашган эди. Унинг касали зўрая борди, мамлакатни бошқаришни мулуки тавоифга топширди. Искандар бир ерда қарор топиб туролмасди, у заифлигига қарамай мудом от чопиб юрарди. Бир куни ғоят иссиқ бўлди. Касалманд Искандар от устида кетмоқда эди, иссиқдан тинкаси қурий бошлади. Бир қумлоқда отдан тушдию, қувватсизланиб йиқилди. Қайтиб ўрнидан туролмади.

Ўлим олдидан Искандар онасига мактуб йўллади. У онаси хузурда ўгиллик бурчини ўтолмаганидан ўкинади, ўлими учун кўп қайғурмасликни айтади. Жасадини Искандарияга дафн этишни васият қилади. У қўлимни тобутдан ташқарига чиқариб қўйинг, токи, жаҳонни эгаллаган бу қўл дунёдан қуруқ кетаётганини одамлар кўрсин, дейди.

* * *

Навоий «Хамса»сининг энг тўлиқ ва нозик қўлёзма нусхалари бизгача етиб келган. Котиб Абдужамил «Хамса»ни 1483 йилнинг ўзидаёқ кўчирган эди. Бу Навоий ҳаёт пайтида кўчирилган қўлёзмадир. Бу нусха

Тошкентдаги Абу Райхон Беруний номли шарқшунос-лик институтида сақланмоқда.

«Хамса»нинг Навоий ҳаёт пайтида (1492-1493 йиллар) кўчирилган бошқа бир нусхаси Султонали Машҳадий қаламига мансубдир. Бу қўлёзма ҳам бизгача етиб келган ва ҳозир Ленинграддаги Салтиков-Шчедрин номидаги давлат кутубхонасида асралади.

Кейинги асрларда ҳам бу қайта-қайта кўчирилган, улар турли мамлакатлардаги кутубхоналарда сақланмоқда.

«Хамса»ни ёза бошлаганда Навоий 42 ёшда эди. Бу вақтда у машҳур шоир, эътиборли олим, одил давлат арбоби сифатида донг таратган эди. У ҳаётда кўп аччиқ-чучукни тотиган, катта ҳаёт тажрибасига эга бўлиб, шоирлик камоли айни авжда эди.

«Хамса» Навоий ижодининг чўққисидир. Бу асар 51 минг 230 мисрадан иборат. Шоир ҳаётини кузатишлари туфайли туғилган эзгу фикрларини юксак бадиият билан ифода этган.

«Хамса»нинг биринчи китоби «Ҳайратул аброр»да Навоийнинг ижтимоий-сиёсий, бадиий-эстетик ва таълим-тарбиявий фикрлари мужассамлашган.

Навоий инсонни ҳамма нарсдан устун қўяди. Жаҳондаги ҳар бир мавжуд нарса инсон учун яратилган, чунки табиатнинг энг олий маҳсули инсондир, дейди у.

Шоир инсоннинг такомил учун курашади. Инсон ўзининг шу юксак даражасига муносиб бўлиши лозим: унинг ҳаёти мазмундор, гўзал ва жамият учун фойдали бўлиши шарт. Инсон образининг шоирона тавсифи, унинг ҳали тўла очилмаган фазилатларини кашф этиш, ҳаракатга келтириш шоир фалсафий ва тарбиявий таълимотининг мағзини ташкил этади. Инсонга ҳаёт деб аталмиш гўзаллик бахш этилган, уни қадрлаш керак.

Инсонни улуғлар экан, шоир ҳамма нарса инсон учун, унинг фойдаси учун хизмат қилиши лозим, деб ҳисоблайди. Бу эзгу ишни амалга оширишда инсонлар ва мамлакатлар тақдирини ўз қўлида тутувчи ҳукмронларга кўп нарса боғлиқ. Шоир буюк марказлашган ҳокимият эгаси бўлган адолатли ва халқпарвар подшоҳ бўлса, у элга кўп наф етказади, деб ишонади. «Хамса»даги дostonларда ана шундай ҳукмроннинг бадиий образи яратилган.

Навоийда бундай ҳукмрон образининг талқини ўз диалектикасига эга. Шоир пандномаларида адолатли

подшоҳ образини яратди, унинг идора усулини, юриш-туриш қоидаларини белгилловчи аниқ низом тузиб берди. Шоир подшоҳлардан шу низомга риоя қилишни талаб этди. Шундагина мамлакатда тинчлик ва адолат барқарор бўлади деб ишонди.

Навоий подшоҳ ҳам ҳаммага ўхшаш одамдир, эҳтимол кўп жиҳатлардан у бошқалардан паст ҳам туради, дейди. Бу билан у тахт эгаларининг илоҳий келиб чиқишлари тўғрисидаги уйдирмаларни рад этади. Шоир ҳукмронга фақат тақдир уни ҳокимият тепасига чиқарганини, қўл остидаги кишилар орасида ўз фазилат ва сифатлари билан подшоҳдан юқорироқ турадиган одамлар борлигини таъкидлайди.

Шунинг учун Навоий подшоҳга ўз фуқаросини, чўпон ўз чорвасини оч бўрилар ҳужумидан қанчалик қўриқласа, шунчалик эҳтиёт қилишни, боғбон ўз боғини қандай парвариш қилса, мамлакатга шундай қараши кераклигини уқдиради. Аммо, дахшатли феодал воқелиги бошқа хил ҳукмронларни келтириб чиқарар эди. Улар ҳокимиятни бу айтилганларга хилоф равишда олиб борар эдилар. Навоий бундай зolim подшоҳларнинг кирдикорларини фош қилади. Ҳаётни ўта чуқур ва нозик идрок этадиган шоир ҳар бир воқеага одилона баҳо беради. Турмуш шоирнинг орзуларини кул қилди, аммо шоир умидсизланмади. У мудҳиш воқелик билан якка олишувга киришди. У бир бутун ижобий ҳукмронлар образларини яратди. Чиннинг ёш шахзодаси Фарҳод, Рум шоҳининг асранди ўғли Искандар, Фарҳоднинг кўкалдоши Баҳром, Меҳинбону, Ширин, шоҳ Навфал «Хамса»даги бу ижобий қаҳрамонлар шоир орзу-умидларини ифодаловчи бадий образлардир.

Уларнинг тож-тахтга муносабатини олиб кўрайлик. Фарҳод отасининг ҳокимиятини, тахтни эгаллаш тўғрисидаги таклифини қатъиян рад этади. «Сабъан Сайёр»даги биринчи ҳикоя қаҳрамони Фарруҳ ҳам худди шундай йўл тутди. Искандар вафот этган отасининг тахтига ўлтириш тўғрисидаги таклифни қабул қилмайди, бундай вазифага тайёр эмаслигини билдиради. Бу қаҳрамонлар ҳар доим халққа ғамхўрлик кўрсатадилар. Искандар Эрон шоҳи Доронинг кўп мамлакатларни талаб йиққан беҳисоб хазиналарини халққа, лашкарларга улашади, у ўз қўл остига киритган мамлакатлардан олинадиган солиқлардан воз кечади, элга озор берувчи ёвуз кучларга қарши тўсиқ бино этади. Фарҳод, Ширин, Меҳинбону фақат халқ манфаатини кўзлаб иш

тутадилар. Навфал инсофсиз ва қаттиққўл феодал зулмидан азоб чеккан Мажнунни ҳимоя қилади. Бу образлар фаолияти орқали кўрсатилган воқеалар ўз даври учун бевосита аҳамиятли эди.

Хусайн Бойқаро ўғилларининг тахт таллашиб олиб бораётган урушлари мамлакатни ларзага солмоқда. Ўзаро курашлар тобора авж олмоқда эди.

Ота қасд этиб ўглин ўлдурғали

Ўғил ҳам ота қасдига юрғали.

Қариндош топса қариндошини

Дамодам тилар кесғали бошини...

Шунинг учун ҳам Навоий «Хамса»да валиаҳд Бадиуззамон ва бошқа шаҳзодаларга насихат қилиб мурожаат этади. Шоир уларга мамлакатни бошқариш қоидаларини ўргатади, уларни отанинг иродасига бўйин эгишга, уни маънавий устози деб билишга чақиради:

Зода муриду, отани пир бил,

Ҳар ишида ҳуммига таъсир бил.

Бўлма бу пир олдида тақсирлик,

Истар эсанг давлат ила пирлик.

Демак, Навоийнинг адолатли ҳукмдор тўғрисидаги фикрлари озми-кўпми амалий аҳамият касб этар эди. Улар шоир замонасининг тарихий шароити билан чамбарчас боғлангани, даврининг муҳим вазифаларини ўз билганича ҳал қилишга интилганидан далолат бериб туради.

«Хамса»да халқ образи бирмунча бошқачароқ планда талқин этилган. Навоий халқ оммасининг конкрет ҳаракатларини кўрсатмаган.

У доим халқни кўзда тутади, унинг манфаатларини ҳимоя қилишга астойдил даъват этади. Аммо уни фаол ҳаракатдаги куч сифатида тасвирламайди. Бу шоир яшаган замон, уни ўраган муҳит таъсири билан изоҳланади.

Навоий феодаллар синфи замирида етишиб чиққан ва бу синф билан боғланган эди. У ана шу синф орқали муомала қилади. Унинг маълум даражада халқдан узоқда эканига ҳам сабаб шудир. Шунинг учун «Хамса»да халқни онгли уюшган куч сифатида, воқеалар тараққиётининг белгиловчи куч сифатида кўрмаймиз. Навоий халқни ҳукмронлар фармони остидаги, уларнинг фаолияти характерини белгиловчи ва унга таъсир

кўрсатишга қобил куч сифатида тасвирлайди. У халқни фаол ва конкрет ҳаракатлар манбаи сифатида эмас, балки ҳукмроннинг ғамхўрлиги, диққат-этиборининг предмети сифатида кўрсатади.

«Хамса»да Навоий фан ва олимларнинг жамият-да тутган ўрнига катта аҳамият беради. У фаннинг жамият тараққиётидаги ўрни ва аҳамиятини яхши англаб, илм-фаннинг жаҳолат, таассуб, маҳдудликка кескин ва муросасиз курашишини билар эди. Шоир илм аҳлининг ўша замондаги оғир аҳволини баён этиб ёзади:

Даҳр иши то халқ ила бўлмиш ситез.
Хордурур олиму, жоҳил азиз.
Токи жаҳон зулмини қилмиш писанд.
Ерга тушар мева, йиғоч сарбаланд.
Разлга рафъат, билик аҳлига ранж,
Тоғ уза хорову, ер остида ганж.

Навоий илм-фанни шахсий бойлик йиғиш воситаси деб қаровчи разил шахсларга нафрат билан қарайди. Бундай олим жоҳилдан баттардир:

Илми ким воситаи жоҳ этар,
Ўзинию, халқни гумроҳ этар.
Олим агар жоҳ учун ўлса залил,
Илми анинг жаҳлига бўлғай далил.

«Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» дostonларининг асосий мавзуи севгидир. Бу чин инсонга хос, юксак, покиза, садоқатли ва фаже севгидир. Фарҳод ва Ширин, Қайс ва Лайли шундай қудратли севгининг кучини исботладилар, инсон қалбининг нақадар олий туйғуларга бой эканини намойиш этдилар. Бу туйғулар одамни барча кундалик майда ва юзаки ҳоллардан баланд кўтаради, уни улуглайди. Навоий ўз қаҳрамонлари фаолияти ва тақдирини юксак маънавий камолатининг натижасидир деб талқин қилади. Шунинг учун ҳам бу муҳитдаги ёвуз кучлар бу туйғуларни пайҳон этмоқ учун қутуриб ҳужум қилади. Бир дostonда истибдод ва зулм (Хисрав), иккинчисида синфий табақаларга хос сарқитлар муҳаббатни ҳалок этади.

Муҳаббат мавзуи «Сабъаи Сайёр» дostonида ҳам асосий ўрин тутаяди. Аммо Навоий Баҳромни фақат Дилором билан машгул бўлиб давлат ишларини барбод қилгани, халқни ва мамлакатини таназзулга юзлагани учун қоралайди. Бу ҳол Баҳром характерининг мантиқидан келиб чиқади. У ўз туйғуларида барқарор

эмас, унда беқарорлик ва енгилтаклик устун келади. Навоий ғоят мутаассирона куч билан буни тасвир этган.

Самимий севги, ҳақиқий ошиқ-маъшуқларнинг олижаноблигини, чин инсоний севгининг тантанасини «Сабъаи Сайёр» достонидаги ҳикояларда учратамиз. Ахий ва унинг рафиқаси, Суҳайл ва Меҳри ўрталаридаги севги бунга мисол бўла олади.

«Хамса»да Навоий кўнглига яқин бўлган дўстлик ва қардошлик ғояларини ҳам тараннум этди. Навоийнинг ижобий қаҳрамонлари турли халқларга мансубдир. Чин ўлкасининг фарзанди арман гўзали Ширинга кўнгили беради. Араб элида оғизга тушган афсонавий севги қиссасига Навоий ўзбек тилида абадий ҳаёт бағишлади. Бўғиқ феодал муҳитининг қурбонлари бўлган бу муҳаббат соҳибалари ўзбек китобхонларининг энг суюкли қаҳрамонларига айланди. Дилором Чин элидан, Жўна ва Масъуд Ҳиндистондан, Суҳайл Ямандан, Фарруҳ Сарандибдан (Шри-Ланка)дир. Навоийга кишиларнинг маънавий дунёси, уларнинг инсоний сифатлари, мақсад ва интилишлари муҳимдир. У ана шу жиҳатдан ёндашар экан, ҳеч қачон кишиларнинг миллий, диний ёки ирқий мансубиятларига аҳамият бермайди. Навоий ижодининг интернационалистик моҳиятини белгилловчи омиллардан бири ҳам шудир. Навоий интернационалиزمи унинг гуманизмидан келиб чиқади.

Хамсанависликни буюк озарбайжон шоири ва мутафаккири Низомий Ганжавий бошлаб берди. Навоий ўзидан олдин «Хамса» яратган шоирлар Низомий, Хисрав Деҳлавий, ўз замондоши Абдурахмон Ҷомийнинг меҳнатини беҳад қадрлайди. Бу «Хамса»лар форс тилида ёзилган эди. Навоий эса уни ўзбек тилида ёзишга жазм этди. Бу тўғрида Навоий бундай деб ёзади:

Форсий бўлди чу аларга адо
Туркий ила қилсам ани ибтидо.

Форсий эл топти чу хурсандлик
Турк доғи топса барумандлик.

Навоий бу вазифани қанчалик уддалагани тўғрисидаги баҳони Ҷомийдан эшитайлик.

Ки агар будий он ҳам ба назми дарий
Намондий мажоли суҳангустарий.

Ба мезони он назм м'ъжаз низом

Низомий ки будий, ба Ҳисрав кудом.

Чу у бар забони дигар нуқта ронд
Хирадро батамизшон раҳ намонд.

Зихи таъбе ту устода сухан.
Зи мифтоҳи килкат кушодий сухан.

Яъни: агар бу ҳам дарий (форсий тилда) бўлганда шеър айтишга ҳеч кимнинг мажзоли қолмас эди.

Бу мўъжизали низомдаги назм мезони олдида
Низомий ким бўларди-ю, Ҳисрав қаёқда қоларди.

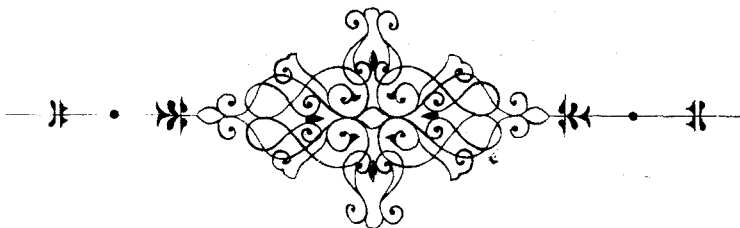
У бошқа тилда шеър айтди,

Ақл учун унинг тамизини белгилашга йўл қолмади.
Сенинг табиатинг аъло даражададир, эй сўз устози.
Сўзнинг кушодлиги қаламнинг калидидадир.
Навоий «Хамса»ни тугаллаб:
Улуе кўнгли они қабул айласин,

деб умид қилган эди.

Неча асрлардан буён Навоий «Хамса»си шарқ халқлари бадиий ижодига салмоқли таъсир кўрсатиб келмоқда.

Навоий яратган беш буюк шеър ва фикр хазинаси — «Хамса» ўз муаллифининг шон-шуҳратини улуғлаб абадий яшайдиган обида бўлиб қолди.

АСТРОБОД

Навоий подшоҳнинг топшириғига кўра кўпгина юришларда иштирок этар, гоҳо муҳим юмушларни адо этмоқ учун у ёки бу вилоятларда бўлар эди. У Мурғобда ҳам бўлди, подшоҳ билан Қундуз сафарида иштирок этди Подшоҳ фармонига кўра Мурғобдан Машҳадга йўл олди. У барча юқори мансабли амалдорлар каби подшоҳ амри билан иш юритар эди.

Мана бир йилдирки, Навоий Астрободда. Кундузи маъмурий хизмат билан шугулланади. Кечалари эса севган машғулоти — шеърларини тартибга солиш, шеър битиш билан машғул бўлади. Узоқ қиш кечалари, сафоли ёз ва баҳорнинг қисқа тунлари у тинимсиз ижод қилди.

Баҳор оқшомларидан бирида Навоий гулзор ўртасидаги супада мутолаа билан машғул бўлиб ўтирган эди. Шабада гул шохларини енгилгина тебратиб, атир тартиб ўтди. Навоий китобдан бош кўтариб, боққа кўз ташлади. Дарахтлар айни гулга кирган. Қаердадир чигиртканинг чириллаган овози эшитилади. Беихтиёр Навоийнинг кўз олдига Ҳиротдаги Неъматобод боғи келди. Бу боғда Навоийнинг дўсти Муҳаммад Паҳлавон хизматда. Бу ерда доим юздан ортиқ куштигир яшар, уларга яна шунча одам хизмат қилар эди. Тун-кун тўхтовсиз қозон қайнар, хушхўр таомлар тайёрланарди. Созанда ва гўяндалар ҳам ҳозир нозир. Шеърый суҳбатлар, мусиқий, ижодий баҳслар, кураш машқлари муттасил бўлиб турарди. Бу боғнинг неъматларидан ҳатто подшоҳ саройига ҳам юбориб туриларди.

Хуллас, доим гавжум, ижод, машқ, хангома ҳамиша баравж бир жой эди.

Навоий хотираларга гарқ бўлиб ўтирар экан, бе-ихтиёр қўлига қалам олди. Қаламидан дардли мисра-лар қўйила бошлади:

Дар силсилаи фақр ба иршоди туем,
Дашому сахар ҳамиша боёди туем.
Дар доираи фано ба авроди туем
Яъники яtimi Неъматободи туем.

(Фақирлик йўлида сенинг йўлбошловинг билан
борамиз

Шому сахар ҳамиша сени ёд қиламиз.
Фонийлик доирасида сени ёдлаб сўз сўзлаймиз
Яъни, сенинг Неъматободингдан етим
бўлганларданмиз).

Шеър форсийда битилгани учун шоир Фоний та-халлусини туширди.

Эртаси кун чиройли қилиб кўчирилган бу тўрт-лик Астрободдан Ҳиротга Муҳаммад Паҳлавонга жўна-тилди.

Орадан уч ҳафтага яқин муддат ўтди. Ҳиротдан Астрободга келган карвон билан Муҳаммад Паҳлавон-нинг Навоийга йўллаган жавоб мактуби ҳам етиб келди. Уни Навоийга топширганларида у гоёт шодланди. Боғ ўртасидаги супада ўтириб дўстининг ёзганларини қай-та-қайта ўқиди:

Доим Бадуоғўйю бо ёди туем.
Ин шаҳр ба ту хушасту мо бо ту хушем
Мурдему хароби Астрободи туем.

(Эй Мир, сен пирсен, биз сенинг йўбошчилигингда
борамиз,

Доим сени дуо қиламиз ва ёдлаймиз.
Бу шаҳардан сен хурсанд бўлсанг,
биз сен билан хурсандмиз.
Улсақ сенинг Астрободинг хароби
бўлиб ўламиз).

Алишер Навоий Астрободда бир йилга яқин турди. Унинг бу вилоятдаги ҳукмронлиги Хуросон давлати-нинг гарби-шимолий чегараларининг ҳимоясини кучай-тириш, қўшни туркман давлати билан дўстона алоқаларни мустаҳкамлашга хизмат қилди. Астробод азалдан валиаҳд ҳукмронлигига топшириларди. Аммо шаҳзодалар бу шаҳарни талашиб уруш олиб борар, кўп қирғинлар уюштирар эдилар.

Навоийнинг Астрободга ҳоким этиб тайинланиши мамлакатнинг Ҳиротдан кейинги иккинчи муҳим шаҳрини энг эътиборли арбобларидан бирига топширилишини билдирар, бу билан шаҳзодаларнинг даъволарига чек қўяр эди.

Туркманларнинг бошлиғи Ёқуббек Навоийни беҳад ҳурмат қилар эди. Шунинг учун у Астрободга элчи юбориб изҳори ҳурмат баён этди, ўзаро муносабатлар тўғрисида ҳам келишиб олинди.

Навоий ҳам Ёқуббекка бир неча дафъа одам юборди, ҳар икки халқ ўртасидаги савдо-сотиқ ишлари, дўстона алоқалар ва биродарликни мустаҳкамлаш тадбирлари амалга оширилди. Бу ишда донишманд ва фозил кишилар хизматида бўлиб, кўп муҳим топшириқларини адо этдилар. Гарчанд хизмат билан машғул бўлса-да, Навоий Астрободда кўп изтироб чекди. У Ҳиротда қолган дўстларини ёдлар, уларнинг тақдири тўғрисида қайғурарди. Душманлари унинг ҳимоясида бўлган аҳли назм ва санъаткорларни таъқиб этаётганликларини биларди. Унинг бу хавотирини тасдиқлагандай навбатдаги карвон билан Муҳаммад Паҳлавоннинг Навоийга аталган рубойисини келтирдилар. Куштигир ҳасрат билан ёзарди:

Гар жон ажалам аз мани ношод барад
Хошоки маро меҳри ту аз ёд барад
Ҳоҳамки, шавам хок, маро бод барад
Бошад-ки, басуйи Астробод барад.

(Агар ажал келиб ношод танимдан жонни олиб кетса ҳам

Аммо ҳеч менинг ёдимдан сенга бўлган севгини ола билмайди.

Истардимки, тупроқ заррасига айлансаму мени шамол учириб

Астробод сари элтиб ташласа).

Самимият билан битилган бу мисраларда баён этилган соғинч ва фироқда изтироб чекаётган юрак нодалари Навоийга қаттиқ таъсир этди. У ҳаётнинг бундан бешбаттар зарбаларига чидаган Машҳад ва Самарқанддаги дарбадарликда эзилган кунлари ёдига тушди. Ўшанда ҳам Саййид Ҳасан Ардашер ва Муҳаммад Паҳлавон каби дўстлари у билан бирга эдилар. Орадан кўп йиллар ўтди. Уларнинг дўстлиги нақадар кучли экани маълум бўлди.

Навоий Ҳирот кўчаларини, Неъматободдаги суҳбат-

ларни, Муҳаммад Паҳлавоннинг қиёфасини кўз олдига келтирди. Паҳлавоннинг чеҳрасида курашларда қозонган ғалаба севинчи сезилмаётгандай, балки бу ғалабалар дўстидан йироқлиги туфайли татимаётгандай туюлди. У олдидаги қоғозларни нари суриб қўйди-да, бир варақ қоғоз олди. Ўйчан нигоҳини кўкка тикди. Ой атрофини турли шаклдаги булутлар қоплади. Улар хаёл каби беқарор, дам-бадам ўз суратларини ўзгартириб турардилар. Бири туяга ўхшайди, бири баайни оху. Навоий оху шаклидаги булутга узоқ боқди. Бехтиёр қуйидаги мисраларни ёзди:

Аз оҳуий роми худ фаромуш макун
Боз сайдгоҳи роми худ фаромуш макун.
Ҳарчандки, бошад фаромушкорий
Аз сари гуломи худ фаромуш макун.

(Ром бўлган оҳуийнингни унутма, ўз роминг овлоғини унутма, қандай фаромушлик юз берса-да, ўз қулингни унутма).

Астрободдаги хизмат давлат манфаатлари учун нечоғли фойдали бўлмасин Навоий учун беҳад машаққатли эди. Гарчи Навоийдек бообрў кишининг қудратли туркманлар элига қўшни бўлган вилоятда туриши Хурросон давлати учун зарур эсада, шахзодаларнинг бу шаҳарга даъволарига чек қўйса-да, мамлакат пойтахти Ҳиротда ҳокимиятни Маждиддин Муҳаммад каби золим ва фитначи қўлига топшириб қўйилиши ҳайратомуз бир ҳол эди. Маждиддин кўп бегуноҳ одамларнинг ёстигини қуритди, уларнинг мол-мулкани талаб, хазинани тўлдирмоқчи бўлди. У Навоийга яқин кишиларни таъқиб этиб, кўп озор етказди. Маждиддиннинг ўзбошимчалиги, унинг атрофидаги ёвуз ниятли кишиларнинг бадқирдорлиги мамлакат аҳволини мушкул қилар эди. Яна подшоҳ Ҳусайн Бойқаро ва унинг яқинлари майхўрликка муккасидан кетган. Маждиддин ва унинг гуруҳи шоҳни янада ҳалокат сари элтмоқда эди.

Навоий Астрободдан туриб бу аҳволдан ташвишланар, бунинг ҳаддидан ошиб кетишига йўл қўймасликка уринарди. У подшоҳга ҳамда шахзода Бадиуззамонга йўллаган мактубларида бундай иллатдан сақланишни, майхўрликка чек қўйишни маслаҳат берарди. Агар буни кескин тақиқлаб бўлмаса, эрталабдан ичилмасин,

ҳеч бўлмаса тушдан кейин бошлансин, деб ёзади. Навоий ўз мактубларида, машҳур санъаткорлар тўғрисида ғамхўрлик қилишни илтимос қилди, бидъат уяси бўлмиш турли хил жойларни беркитишга даъват этди.

«Яна ул ким, — деб ёзади Навоий шаҳзодага, — аласабоҳ ҳарамдан чиққач, девонда ўлтириб додхоҳ сўрулса, доғи додхоҳ сўрарда ўзлук била машғуллик қилинса, агар бир мазлумга бировдан зулм ўтган бўлса, золимга андоқ сиёсат қилинсаки, ўзга золимларга мужиби интибоҳ бўлса...

Яна улким, умид улдурким, ҳақ таоло чоғирдин кулий тавфиқ берган. Агар бу учурда уйқу иртикоб қилинса, албатта пешиндин бурун бўлмаса... Бори борча ҳол била ҳар неча ичмоқ ишида эҳтиётлик, балки таъзир вожиб билилса...

Яна улким, мулк ва мол ишидин, бас додхоҳ ишидин фароғат ҳосил бўлса, малолат дафъи учун кутубхонага қирилса, кутубхона аҳли била машғуллик қилилса. Наввобдин ҳар қайси муносиб кўринса, таворих ўқумоқ буюрилса.

Яна улким, шаҳр ихтисоби амрида яхши ихтимом қилилса, андоқким, шаробхона, байтуллутф, қиморхона — буларга ўхшаш номашруъ умурни қуллий манъ қилинса. Муҳтасиблар ҳафтада икки қатла бозор аҳлининг нархларидан вуқуф топсалар».

Шу мактубнинг икки жойида Навоий Ҳофиз Муҳаммад Санойидан бохабар бўлиб туришни, унга диққат-эътибор қилишни сўрайди, унинг ғанимат бўлиб қолганини таъкидлайди.

Халқ орасида «Тўғри гап туққанингга ёқмайди», деган мақол бор. Навоийнинг олисдан туриб шунчалар насихат қилиши, унинг Ҳиротда экан пайтида подшоҳ ва унинг яқинларига қанчалар таъсир кўрсатиши мумкинлиги маълум. Шунинг учун ҳам майхўрликка берилиб кетган, давлат иши, эл ташвишидан қўл юва бошлаган ҳукмронлар турли товламачи фосид, горатчиларнинг таъсирига берилиб, насихатгўй ва элпарвар, ўз мақсад ва муддаоси йўлида қаттиқ турадиган Амир ва шоирни ўзидан нарироқ тутиши табиий.

Ҳар ҳолда Навоийнинг Ҳиротдан четлаштирилиши ёвуз ниятли гуруҳларнинг тантанаси, олиймақом санъат ва адабиёт аҳли, соф ниятли халқпарвар кишиларнинг таназзули эди. Навоий ва унинг яқинлари, Хўжа Афзалиддин кабиларнинг ҳаракати билан Маждиддин бир мартаба подшоҳнинг эътиборидан қолган

эди. Аммо бир куни подшоҳ ўз вазирлари Хўжа Низомулмулк ва Хўжа Афзалиддиндан икки туман кепакий (икки минг) маблағ талаб этди. Улар буни адо этишга ҳозир имкон йўқ эканини билдирдилар. Шу аснода ҳозир бўлган Маждиддин Муҳаммад, агар унга вазирлик топширилса, икки туман эмас, икки юз туман бўлса ҳам топиб келтиражагини айтди. Подшоҳ Навоийни Астрободга жўнатгач, Маждиддинга вазирликни топширди. Маждиддин Низомулмулк даврида эътиборга эга бўлган кишиларнинг мол-давлатини талаб, ўзларини зиндонга ташлади. Бу талончилик туфайли хазина бойида, айш-ишрат, маишат авжига чиқди. Майхўрликка берилган султон давлат ишларини Маждиддинга батамом топшириб қўйди. У истаган номаъқулчиликларини қилаверди. У Навоийга қарши ҳам талай игво ва ёвузлик қилгани маълум. У Астрободга юборган ошпаз Навоийга заҳар бермоқчи бўлгани тўғрисида гап тарқалди. У суиқасда подшоҳнинг ҳам қўли бор экан деган миш-мишлар кўпайди. Подшоҳ бу гапни рад этди. Бу гапни гапирган Ҳайдар (Навоийнинг жияни, унинг фарзанди каби яқин бўлган киши) кишанга солинди.

Балх ҳукмрони, Навоийнинг укаси Дарвеш Али акасига кўрсатилаётган илтифотсизликка қарши норозилик билдирди ва Маждиддиннинг ҳокимиятдан четлатишини талаб қилди, акс ҳолда у подшоҳга қарши қўзғолон кўтаражагини айтиб, таҳдид қилди.

Икки катта шаҳар — Астробод ва Балх ҳукмронлари, ака-уканинг талаби, уларнинг қудрати ва эл ўртасидаги обрўси билан подшоҳ ҳисоблашмай иложи йўқ эди. Шу туфайли у Маждиддинни вазирликдан бўшатишга мажбур бўлди. У Навоийнинг Ҳиротга қайтишига ҳам рухсат берди. Навоий 1488 йили Астрободдан Ҳиротга келди. Ҳеч қандай расмий лавозимни қабул қилмади. Подшоҳ фармон чиқариб унга «Муқарриби султон» (султоннинг яқин кишиси) деган унвон берди. Барчани Навоийга илгаридан ҳам ортиқ иззат-ҳурмат кўрсатишга чақирди. Аммо тақдир Навоийга янги зарбалар тайёрламоқда эди. Навоийнинг укаси Дарвеш Алини Султон Ҳусайн Балх ҳукмронлигидан четлатди. Жияни Ҳайдар эса 1499 йили давлатга хиёнатда айбланиб қатл этилди.

Яна қайта бошдан вазирликка эришган Низомулмулк ва Султон Ҳусайннинг рафиқаси Хадичабегимнинг фитнаси билан шахзода Бадиуззамоннинг ўғли Мўмин

Мирзо 1497 йили қатл этилди. Мастлик вақтида фармонга имзо чекиб юборган Султон Хусайн ўзига келиб фармонни бекор қилди. Аммо фурсат ўтган эди. Кейинчалик Султоннинг фармониغا кўра Хўжа Низомулмулк ва унинг ўғиллари, иттифоқчилари Низомиддин Курд, Хўжа Абдулазизлар қатл этилди. Аммо ваҳшиёна тадбирлар чок-чокидан сўкилаётган ҳокимиятни тиклашга наф келтирмасди.

Навоий ўн уч ёшли Мўмин Мирзо ўлдирилган чоғда Машҳадда эди. Бу ёш ва қобилиятли шахзодага у кўп умид боғлаган эди. Мўмин Мирзонинг ўлдирилганлигини эшитиб Навоий қаттиқ қайғуради, у алам билан: «Бир вақтлар шайх Маждиддин Боғдодийнинг ўлдирилиши оқибатида Чингиз қўшинларининг ҳужумидан Мовароуннаҳрда, Хуросон ва Ироқда қандай қиргин ўтказилган бўлса, Мўмин Мирзонинг ўлдирилиши оқибати ҳам худди шундай бўлажак», — деди.

Навоий фалак зарбаларига матонат билан дош берди. У бутун фаолиятини подшоҳ ҳукмронлигини мустаҳкамлашга, отасига қарши бирин-кетин бош кўтараётган шахзодаларни марказий ҳокимиятга бўйсундиришга қаратди. У барча тадбирлар билан беҳуда қон тўкишларни тўхтатишга уринди.

«ҚУШ ТИЛИ»

Умр ўтиб борарди. Навоийнинг кўнглида янги-янги асарлар режаси тузиларди. Навоий болалигида меҳр қўйиб ўқигани Фаридиддин Атторнинг «Мантиқут тайр» достонини ўзбек тилига таржима қилишни ўйларди. Унинг ғайрати ва истеъдоди баркамол, аммо фурсати жуда оз эди.

Навоийнинг бутун куни давлат хизматида ўтади. Гарчи у бирор расмий лавозимда бўлмаса-да, кун бўйи ё подшоҳнинг махсус фармойиши билан бирор топшириқни адо этар, ўзининг ҳимояси ва эътибори остидаги кишиларнинг арзи, илтимосларини тинглар, уларга ёрдам кўрсатар, турли-туман аҳли назмнинг шеърларини кўриб берар, ёвуз ниятли амалдорлардан озор кўрган жабрдийдаларнинг бошини силар, бамисоли элнинг падари бузрукворидек бўлиб қолган эди. Кечалари боғдаги сунасида ёлғиз қолгандагина у сал ором олар, ижод билан лаззатланарди. Навоий ҳар куни қирқ-эллик байт ёзарди. Аммо кечасига кўп ишларни мўлжаллар

эди. Чунончи мутолаа, муншоот, янги режалар тахли-
ли... Шу боис бевосита ижод жараёни бир-икки соатдан
ортмасди. Аммо тирик инсон учун нафас олиш қанча-
лик зарур бўлса, Навоий учун ёзиш шунчалик зарур
эди. У шеър ёзмай туролмас, ҳар куни хизматдан холи
бир-икки соатини севган ишига сарфларди. Гоҳо у та-
момила ўз қаҳрамонларининг оламига кетиб қолар,
бутун қалби, шуури уларнинг кечинмалари билан банд
бўлиб турган пайтларида хизмат юмушларига ўтишга
мажбур бўларди. Шунда ўз қисматидан хафа бўлиб
кетар, агар имкони бўлса, фақат шеър ёзажагини ҳис
этарди. Шундай бўлса-да, Навоий олтмиш ёшга яқин-
лашганида жуда бой ижод хазинасини бунёд этди.

Тўрт девондан иборат «Хазоинул маоний» шеърлар
тўплами ва «Хамса»ни ёзиб тугаллади. Шоир туркий
тилда йирик бадий асарлар яратиб бу тилда ўқийди-
ган китобхонларни шундоқ асарлардан баҳраманд этиш
тилагини амалга оширди.

Шоирнинг эндиги орузи «Лисонут тайр» достонини
ёзиш эди. У дастлаб Фаридиддин Атторнинг «Мантиқут
тайр» асарини туркийга таржима қилишни ҳам ўйлай-
ди, сўнг бу фикрдан воз кечди. Болаликдан қадрдон
бўлиб қолган шу асарнинг таъсирида янги бир дoston
яратмоқ нияти голиб чиқди. Бу олий ният узоқ тай-
ёргарликлардан сўнг рўёбга чиқди.

* * *

Бир куни ўрмон, сув, саҳро қушлари жам бўлишиб
базм қуришди. Аммо бетартиблик юз берди. Ҳеч қайси-
сининг ўтирадиган тайин жойи йўқ эди: ола қарға
тўтидан юқорида, зоғ булбул ва қумридан тепада, кал-
хат лочиндан тўрда, юртачи товус билан ўтирарди.
Ўртада низо чиқиб, анча можаролар бўлди. Кўпчили-
к бир фикрга келдики, агар одил, шукуҳли подшоҳ
бўлганда, бу бемаънилик содир бўлмасди. Шунда
Худхуд (попушак) Симурғ деган қушлар подшоҳи бор-
лигини айтди. У Қофда яшайди. Унга етишиш учун
офатлар тўла водийлар, хуноблар тўла дарёлар, осмонга
тиғ кўтарган тоғлар, ҳалок этувчи балоларга тўла
ўрмонлардан ўта билиш керак. Кўп қушлар уёққа
сафар қилиб минг йиллаб учишган, аммо етган-етма-
ганликлари номаълум.

Қушлар Худхуддан у подшоҳнинг қандай пайдо
бўлгани, қандай зиёрат қилиш лозимлиги, нималарни

буюрган, нималарни тақиқ этганини айтиб беришни сўрашди. Худхуд давом этиб дедики: Машриқда Чин шаҳри бор. У подшоҳ Чинга тушганида атроф чароғон бўлиб кетди. Силкинганида ерга бир дона пар тушди. Моний деган рассом ўша парнинг суратини чизган. У парда қиёссиз ранглар мавжуддир.

Барчалари қушлар подшоҳи сари учишга жазм қилдилар. Худхуддан йўл бошловчи бўлишни сўрадилар. Худхуд Симургга етишилса, қандай бахтиёрликлар юз беражagini айтди. Сўнг Худхуд тўти, товус, булбул, қумри, каклик, тазарв (тустовук), қирғовул, кабутар, шаҳбоз, шунқор каби қушларга мурожаат қилиб, уларни қушлар шоҳи васлига етишишга ундади.

Қушлар Худхуднинг сўзларини эшитиб ўзлари одат қилган шароитдан узилиш ваҳимаси ва янги васлга эришиш орзуси билан тўлиб тошдилар. Сўнг Худхуд бошчилигида йўлга тушдилар. Йўл машаққатлари кўп қушларни толиқтириб қўйди, улар ўзларининг чаманлари, осуда ошёнларини соғиниб қолдилар. Худхуддан бир оз тўхташ ва арзларини тинглашни сўрадилар. Худхуд бир водийда уларни тўхтатди.

Биринчи бўлиб тўти ўз арзини баён қилди: мен Ҳиндистон иссиғида ўсган, элга ширин сўз билан ором берган, нозанинлар қўлидан озук олиб ўрганганман. Бу олис сафарда сенга ортиқ ҳамроҳ бўлолмаيمان. Худхуд унга жавоб бериб деди: сенинг барча сўзларинг хато ва норозиликдан иборат. Сўзлайман деб мақтанасан, ваҳоланки, сўзларинг кулги бўлади, холос. Сен ҳақиқий шоҳ йўлидан қайтмоқдасан. Кейин бу ишингдан пушаймон бўласан. Сўнг Худхуд қуйидаги ҳикояни айтиб берди:

Ҳ И К О Я Т. Бир гофил бозорга келди. У ердаги ноз-неъматларни кўриб ҳийла-найранг, ёлғон каромат билан пул ва луқма йиға бошлади. Соҳибдил бир киши унга қаттиқ танбеҳ берди. Халтангга қара, нима бор экан, деди. Гофил халтани очиб кўрса, ичи тўла ахлат экан. Пир ердан бир ҳовуч тупроқ олиб узатди ва шуни кунингга ярат, деди. Олиб қараса, у тупроқ эмас, олтин ва дур экан.

Товус узр сўраб деди: мен қаср ва гулшанларга зийнат берувчи қушман. Одамлар мени томоша қилиб роҳатланадилар. Ҳар бир мавжудотнинг ўз иши бор. Мени ҳам ўз ўрнимда бўлганим тузук.

Худхуд унга қараб деди: эй жаҳл аҳлига ўхшаш бўлҳавас. Сен ташқи кўринишинг билан фахр этма.

Зебу зоҳир жуз тамасхур келмади
Кимсага андин тафохур келмади.

Ҳ И К О Я Т. Бир ҳинди бошига тож кийиб бир чолғувчи ва ўйинчи билан бирга майнавозчилик қилаётган эди, мухтасиблар тожини синдириб, ўзини калтакладилар.

Булбул арз қилиб, ўзининг гулдан айру ошиқу девона эканини, усиз бир лаҳза сабр-тоқат қилолмаслигини айтди.

Боғдан кетгандан бери у гунгу лолдир. Ошиқ қандай қилиб шоҳга тўла таважжуҳ кўрсатиши керак. Худхуд унга жавобан айтдики, булбулдаги севги эмас, ҳавасдир. Йилда беш кунгина очиладиган вафосиз, бақосиз бир гунчага киши ошиқ бўлмайди, у ошиқликка лойиқ эмасдир.

Ҳ И К О Я Т. Подшоҳ отда сайр этиб юрган эди, бир кимса унга севги, садоқат кўрсатиб кўп гулу қилди, мажнунвор кулга беланиб ётди. Подшоҳ уни синаш учун бошини кесишга буюрди. У гадо ваҳмга тушиб қочди ва кулга кўмилиб яширинмоқчи эди, ўтга тушиб, ёниб кетди.

Ҳақиқий ихлос қўйган одам ўлимга ҳам рози бўлса, шоҳ отдан тушиб унга таъзим қилади. Агар сенга гулнинг бир тикани кирса, чаманни ташлаб гулханга қочасан.

Қумри ҳам узр сўраб дедик, у чамандан чиқмаган қушдир, дашт сайрига одат қилмаган. Жаҳонда у иссиқ-совуқни кўрмаган, бу йўл машаққатини кўтара олмайди. Худхуд унга жавобан дедик, қумри боғда минг йил манзил тутса ҳам бир куни унинг қонини мушук ичади ёки биров ўқ билан отиб ўлдиради. Гулшандаги хироми шундан иборатдир. Агар эр бўлса ёр васлига интилиши керак, бу йўлдаги ўлим ҳам тубан ҳаётдан афзалдир.

Ҳ И К О Я Т. Бир уқувсиз боғбон на пайванд қилишни, на боғ парваришини билар эди. Кўплар унга бу беҳосил ишни ташлашни маслаҳат берди. У қулоқ осмади. Ниҳоят бир куни ток кесаётганда уни илон чақиб ўлдириди.

Ундан кейин кабутар арзини айтди. У азалдан одамлар қўлида яшайди, уларнинг қўлидан дон ва сув ичади. Бас, унинг қисмати шундай экан, шукур қилиб яшаши, йўл машаққатларидан қутулиши афзал эмасми? Худхуд унга дедик, у беғайрат бир қушдир, унга қанот берилган, зори асир бўлган.

Одамлар уларни томдан қувишлари керак.

Ҳ И К О Я Т. Бир танбал бор эди. У биров берган луқмани еб яшарди. Бунинг эвазига барча хорликларга чидарди. Бир куни биров унга бир бурда нон бериб, бир мушт туширди, у ўлиб қолди.

Қабки дорий айтдики, у тоғларда худо ҳамдини қилувчи қушдир. У олам элидан чиқиб кетган, шунинг учун бу сафарнинг машаққатларини чекиш унга муносиб эмас.

Худхуд унга жавобан айтди: сен сабабсиз қаҳқаҳа билан бандсан, жаҳл билан бадмаст, сенга маъно гавҳари ётдир.

Ҳ И К О Я Т. Бир қаллоб ясама гавҳарни бир бойга пуллади, кейин сири очилиб ўлдирилди.

Тазарв одати ҳусну зеб қилиш экани, иши нозистигнодан иборат бўлгани учун озор чекишга хуши йўқлигини билдирди.

Худхуд, киши ўз ҳусни жамолидан лоф урмаслиги лозим, деди.

Эр кирар эр сонига ҳиммат била
Эр эмас фахр айлаган зийнат била...

Ҳ И К О Я Т. Муқбил ва Мудбир исмли икки рафиқ йўл босар эдилар. Муқбил инсофли ҳалол киши, Мудбир эса нуқсонли эди. Бир шаҳар кўринганда иккилари икки йўлдан кетдилар. Муқбил фақир уйига келди. У ерда подшоҳ ўтирган экан, унга иззат-ҳурмат кўрсатди. Мудбир фоҳишахонага борди. У ерда бир киши билан жанжаллашиб, уни ўлдирди. Шоҳ уни ўлимга ҳукм этди. Қамтарин, ҳалол одам олий мақомга эришди, худнома эса жазога мубтало бўлди.

Қарчиғай дедик, у шоҳлар қўлида ором олади, бу эътибори туфайли у Симурғга эҳтиёж сезмайди, шоҳнинг қўли унинг тахти, бошида эса тож бор. Худхуд айтдики, у жаҳл ва ғафлатга ботган тубан нарсадир. Унинг оёғига банд солинган, ўзи бир луқма учун тубанларга муҳтож бўлади. Унда сал ҳамият бўлганда бу беҳаёликдан ўлган бўларди.

Ҳ И К О Я Т. Бир одам айиқ тутиб олди. Уни оч

қолдириб ўйинга, ташикачиликка ўргатди. Охири у итларга ем бўлди.

Шунқор дедики, унинг бошида тожи бор, шунинг учун унга ўзга шоҳ керак эмас. Худхуд унга жавобан айтдики, фақат нодонлар уни шоҳ деб биладилар. Ҳар бир паст уни гоҳ кўтариб, гоҳ ерга урса, у шоҳ эмасдир. Сен каби шоҳ бўлгандан гадо бўлган афзалдир.

Ҳ И К О Я Т . Бир подшоҳ даврида зеб-зийнат кўп бўлди. Ҳар ким ўзига ҳунар топиб хурсандчилик қиларди.

Бир беҳаё ўзига ўхшаган пастларни йиғиб, ўзини бурё подшоҳи деб жар солди. Кўп номаъқулчиликлар қилди, охири унинг тожини бошига урдилар, бурё тўнини бузиб куйдирдилар. Унинг шоҳлиги масхарабозлик эди.

Бургут ҳам ўз узрини айтди: у тоғ қаҳрамони, ҳар куни бир неча қакликни ейди, бу йўлда у оч қолди. Худхуд бургутнинг баднафслигини қоралади, жонидан кечиб йўл босиш ҳақиқий қаҳрамонлик эканини англади.

Ҳ И К О Я Т . Беҳунарлик фанида соҳибҳунар бир паҳлавон бор эди. У ҳар кун бир неча бор ўн ботмондан таом ер эди, бир куни замон нотинчланиб эл кўчди. Йўлда озуқа бўлмади, паҳлавон овқатсизликдан уч кунда жон берди. Сабр-тоқатли одамлар икки-уч кун қийинчилик чекиб, мақсад манзилига етдилар.

Қуф арзини айтди: у бир умр вайронада яшайди, хазина топишни хаёл қилади, у ўзи заиф, ожиз бир қушдир, у қаерда-ю, Симургу Кўҳи Қоф қаерда. Шунинг учун бу йўлдан қайтди.

Худхуд унга жавоб беради: бу нотавон агар хазина топса ҳам, юз балога мубтало бўлади, у ганж душманига насиб бўлади.

Ҳ И К О Я Т . Бир харобада яшайдиган девона бор эди. У доим хазина қидириб кулбанинг бурчини ковларди. Бир куни жуда катта хазина топти ва уни кўриб ҳушидан кетди. Шу пайт бир ўғри келиб хазинани кўрди, тиғ уриб ҳалиги телбани ўлдирди.

Хум дедики, менинг соям подшоҳлик беради, демак мен шоҳ излаб йўл азобини чекишимнинг ҳожати йўқдир. Худхуд айтдики, сен афсонага ишониб шод бўлиб юрибсан, ваҳоланки, озуқанг даштда қолиб кетган суяқдир, бу жиҳатдан сен итга монандсан.

Ҳ И К О Я Т . Бир говвос юз ранж чекиб денгиз остидан садаф олиб чиқади. Садаф ичидаги дурларни сотиб,

тирикчилик қилади. Лекин бу дурлар пул тўлаб олган одамники, ғоввосга арзимас бир неча дирам келади, холос. Сенга эса шу ҳам насиб этмайди.

Ўрдак дедик: мен сув билангина тирикман, сувдагина мақсадимга етаман, шунинг учун ўзга ёққа кетишимнинг ҳожати йўқ. Худҳуд айтди: сен поклик даъвосини қилма.

Ҳ И Қ О Я Т. Ҳинд денгизида бир савдогар пул топиш ҳаёлида бирор мамлакатда ҳам тўхтамай, муттасил денгиз кезар эди. Маккага етганда ҳам ҳажга бормай савдо иши билан машғул бўлди. Бир куни денгизда тўлқин туриб кема парчаланди, савдогарни наҳанг ютиб юборди.

Хўроз айтдики, иккимизда ҳам тож бор. Сенга у раҳбарлик учун берилган. Менинг ишим эса кишиларни саҳарда уйғотиш, бир неча товуқларга бош бўлишдир. Шунинг учун унга Симурғу Кўҳи Коф сайрига йўл бўлсин. Худҳуд деди: шундай қушлар борки, ҳаммиса Симурғ ёди билан яшайди, кўнглида унга етишиш истаги бор, лекин жим юрадилар. Сен эса вақти бемаҳал шовқин солиш билан оворасан, юз ёмонлиқ қилган ҳолда ўзингни яхшиларга нисбат берасан, шунинг учун ўзингни хўроз ҳисоблама, эй макиён!

Қушлар ўз ожизликларини бўйинларига олиб Симурғнинг таърифини Худҳуддан сўрадилар. Худҳуд Симурғнинг чехраси ҳар кимнинг кўнгил кўзгусидагина акс этишини айтди.

Ҳ И Қ О Я Т. Бир шоҳ ҳуснининг ғавғоси оламини бузди. Ҳамма уни кўришни истар эди. Шунда у ойна ясапти ва ўз ҳуснини тамоша қила бошлади. Эл ҳам унинг кўзгудаги аксидан баҳровар бўлдилар. Кўзгу қанча покиза бўлса, ундаги акс шунчалик равшан бўлади.

Ошиқ ному миллату имонидан кечади, жонон сари интилган одамнинг жонига офат етганидан на парвойи, деди. Сўнг Шайх Санъон ҳикоясини айтиб берди.

Ҳ И Қ О Я Т. Шайх Санъон Каъбадаги энг муҳтарам пирлардан эди. Унинг хизматида тўрт юз мурид ҳозир, подшоҳлар уни мурид билар эдилар. Шайх бир куни тушида Рум элидаги бир гўзални кўриб унга ишқ қўйди ва муридлари билан ўша томонга кетди. Етиб келгач, бир қасрда ғоят ҳусндор бир тарсо қизни кўрдилар. Шайх беҳуш йиқилди. Муридлар ҳайратда қолдилар. Тун бўлди, Шайх изтиробда нола чекарди.

Муридлар кўп насиҳат, маслаҳатлар бердилар. Шайхга қор қилмади. Тонг ёришди. Шайхнинг аҳволи-

дан хижолат чеккан дин аҳли тарқалиб кетди. Ошиқ шайх бутхона ёнида чўзилиб ётар, барча куфр эли уни масхаралаб кулар эди. Шайхни ўзига мафтун этган паризода қиз парда ортидан унинг аҳволини кузатар эди. Мақсади шайхнинг динини ғорат қилмоқдан иборат. Шайх бир ойдан ортиқ бутхона эшигида тупроққа беланиб ётгандан кейин у «кофири золим сиришта ишвагар» шайхдан ҳол сўради: сенингдек ислом элининг йўлбошчиси нега бутхона эшигида ётибсан, сен Каъбада бўлишинг керак эди-ку? Шайх унга ўз ишқини изҳор этди. Шундан сўнг қизнинг талабига мувофиқ Шайх май ичиб маст бўлиб нохайр ишлар қилди, унга куфр кийимини кийгизиб зуннор (бут) боғладилар, «Қаломуллоҳ»ни ўтга ташладилар, бутхонага олиб кириб бутга сажда қилдирдилар. Унинг талабига биноан шайх бир йилгача кундузи тўнғиз подасига қараши, тонг отгунга қадар оташнарастлар оловини ёқиб чиқиши керак эди. Шайх рози бўлиб, бу ишларни бажаришга киришди.

Шайхнинг содиқ бир муриди бор эди. У устозининг аҳволдан огоҳ бўлиб барча муридларни йиғиб Румга етиб келди. Шайх тўнғизлар подасини боқар, кечалари эса оташнарастлар оловини ёқар эди. У ўз шогирдларини танимади ҳам. Содиқ мурид чин юракдан тоат-ибодат қилиб худодан шайхни бу балолардан қутқаришни илтижо қилди. Ниҳоят унинг дуолари ижобат бўлди. Шайх ҳушига келиб ўз қилмишларидан афсусланди. Белидаги зуннорни узиб имон келтирди. Сўнг Каъба сари йўл олдилар.

Тарсо қизи туш кўрди. Исо қизга қараб, сен шайх бошига кўп ташвишлар солдинг, энди бориб унинг динига киргин, унга ҳурмат изҳор этгин, дер эди. Қиз уйғониб Каъба сари йўл олди.

Аммо йўлда толиқиб ҳушидан кетди. Йўл босиб келаётган шайх ва унинг ҳамроҳлари уни топиб олдилар. Қиз ҳушига келиб шайхга ҳурмат изҳор қилди, узрлар сўради ва имон келтирди. Шундан кейин унинг жони узилди. Ҳикоят охирида Навоий ёзади:

Шайхни андоқки шайдо этти ишқ,
Олам аҳли ичра расво этти ишқ.

Сўнгра мендан солмади гавғосини
Кимса кўнгли мулкига яғмосини.

Ҳолим андин кимса гар ортиқ демас
Ортиқ эмас, бўлса ҳам ўксук эмас.

Кел Навоий, сўзни холи хатм қил
Ишқ аро изхори даъво қилмагил.

Бир печа кун умрдин топсам омон
Шарҳи ишқим назм этай бир достон.

Анда билгай кимгаким инсофдир
Ким сўзим чинмудурур ё лофдир...

Шайх ҳам Каъбага етиб келгач, ўз қилмишлари учун тангридан узрхоҳлик қилди. Шундан сўнг қазо уни ҳам ўз ёрининг ёнига етказди.

Бу ҳикоятни эшитгач, қушлар ишқ туғёни билан жадал йўлга тушдилар. Заифлари йўл-йўлакай қолиб кетаверди. Лекин пешво кераклиги жуда билиниб қолди. Улар Худхудни йўлбошчиликка даъват қилдилар. Худхуд бу таклифни рад этди. Қушлар қуръа ташладилар. Барча қуръа Худхуднинг номига чиқди. У раҳбарликни олишга мажбур бўлди.

Йўл давомида машаққат водийсига дуч келдилар.

Ҳ И К О Я Т. Боязид инсон, маҳлуқ зотидан асар ҳам топилмас бир жойга келиб қолди. «Нега бу даргоҳ, дард, шавқ аҳлидан йироқ экан?» — деган хаёлга борди. Кейин англадики, бу юксаклик ва шараф даргоҳидир. Унга фақат астойдил талаб қилганларгина етишадилар. Қушлар Худхуддан бу жойнинг қандай жой эканини тушунтириб беришни сўрадилар. Бир қуш, «Нега сен бор нарсалардан хабардорсан, биз эса беҳабармиз. Ҳаммамиз бир хил болу парга эга қуш зотиданмиз-ку?!» — деб сўради. Худхуд, менга Сулаймоннинг кўзи тушган, сафо аҳли кимга назар қилса «ул назар туфроғни айлар тўтиё», деб жавоб берди. Шайх Нажмиддин Кубронинг назари бир итга тушгач, ўша барча итларга бош бўлди, ўлгандан сўнг унинг қабрини одамларникидек қилиб безадилар.

Хоразмда эл ҳамон у ерга ниёз бағишлайди. Қушга ҳам шундай назар тушса, унга барча қушлар бўйсунадилар.

Бошқа бир қуш ўзининг ожиз, нотавон эканини айтиб, бу йўл азобига шер чидай олмайди-ю, мен нима қила олар эдим, деди. Ишқ йўлида нотавонлик, заифлик ҳеч нарса эмас, ёрдан ўзининг ўлимини кутган ошиқгина абадий ҳаёт агаси бўла олади, деб жавоб қилди унга Худхуд.

Ҳ И К О Я Т. Шайх Абу Саид Абулхайр ишқ чақмоғидан бағри доғ бўлиб тун-кун оромини йўқотди.

У бир вайрона ичида макон қилиб доимо васл тилади. Айрилиқ йиллари унинг типкасини курутди, пиҳоят ўлиб, висолга етишди.

Бир қуш айтдики, мен кўв гуноҳ қилганман, Симурғга поклик билан етиш керак. Менга уни иташ уятдир. Худхуд дедик, бу гуноҳ билан ўлиб кетмоқчи бўлсанг, барчага кулги бўласан, гуноҳсиз одам бўлмайди. Тавба билан гуноҳни ювиш даркор.

Ҳ И Қ О Я Т. Сафий алайҳиссалом кўп обрў топиб, жаннатга тушган эди. Аммо гуноҳ ва мардудлик йўлига тушиб жаннатдан қувилди. Ўз ҳолига тавба қилган эди, яна раҳмат боғидан шабада келди, ҳурматга сазовор бўлди. Тавба қилиб, яхши мақсадингга эришгин.

Бошқа бир қуш сўради: мен беқарорман. Гоҳо фиск билан, гоҳо порсолик билан машғулман, бундай сифатлар билан олий даргоҳга бориш мумкинми?

Бундай бемаънилик ҳар кимда бор, деди Худхуд, бунинг давоси бир устоз этагини тутиб, унинг айтганларини қилишдан иборат.

Ҳ И Қ О Я Т. Туроби Нахшабий ўз муридларидан бирининг зеб-зийнатга берилиб кетганини кўргач, унга ўз нафси билан курашишни буюрди. У бир саватга сўйилган қўйнинг ичак-чавоғини солиб, бошида кўтариб юрди. Муриднинг уст-боши ифлос бўлиб кетди, бошидан хом хаёли учди. Шундан кейин пир ювинишни, сўнг висол айвонига чиқишни буюрди.

Бир қуш ўз нафсидан шикоят қилиб чора сўради. Худхуд унга жавоб берди: болалик ва йигитликда нафс сенинг елканга миниб олган каби, умрни ғафлатда ўтказиб қариликда ундан шикоят қилмоқдасан. Сенинг ҳолинг қуйидаги ҳикоятдаги каби:

Ҳ И Қ О Я Т. Бир золим подшоҳ бор эди. У тушида маст бўлиб базм кураётганида икки ҳамдам камбағалга кўзи тушди. Бирисидан мен яхшими ёки шеригинг яхшими, деб сўради. У айтди: сен шоҳ бўлсанг ҳам ҳақ йўлдан озгансан, кечаю-кундуз нафсингга қулсан, шеригим эса тўғри йўлдан озмайди, нафсини ўзига бўйсундирган. Ўлгандан сўнг шоҳлик ва гадоликнинг фарқи бўлмайди. Шунинг учун кимнинг афзаллигини ўзинг айтгин.

Шоҳ сесканиб уйқудан уйғонди. У шоҳликдан дарвешликка юз ўгирди: «Билдиким, дарвешликдур шоҳлик».

Бир қуш айтдики, уни доим иблис йўлдан оздирди, у ҳеч қачон иблис макридан қутулмайди.

Худхуд жавоб берди: нафсинг сенга ўтказаётган хукмига иблис ҳайрон қолмоқда. Нафс иблиснинг вакилидир. Сен шу қадар нафсга банд экансан, нега шайтондан гина қиласан.

Ҳ И Қ О Я Т. Хирқоний ҳузурига бир мурид келиб, иблис мени йўлдан оздирмоқда, деб шикоят қилди. Пир деди: шайтон келиб менга айтдики, сенинг муридинг нотўғри ишларни қилмоқда, менинг у билан ишлашимга имкон йўқ. Сендай пирга раҳмат. Мурид шайтон менга тухмат қилган, деди. Сен шайтон билан баҳс қилишингу, менинг қози бўлишим қолдими, сендек кишидан шайтон ҳам уятда.

Яна бири дедики, мен мол йиғишга берилиб кетганман. Бир нафас қўлимда пул бўлмаса, ўлиб қоладиганга ўхшайман. Худхуд айтдики, сичқон ер кавлаб машаққат чекиб инига нарса йиғади, ўзи эса бир куни мушукка ем бўлиб кетади. Илон ганж пойлаб тупроққа беланиб ётади, унинг бошини мажақлайдилар. Сен ҳам шуларга ўхшаб иш тутмоқдасан. Молпарастликни тарк эт, бу балодан холи бўл.

Ҳ И Қ О Я Т. Бир очкўз одам кўп пул йиғди. Бир куни мол бозорига бориб савдо қилмоқчи бўлди. Бозор дарё ёқасида эди. У таом еб сув ичмоқчи бўлганда сувга тушиб кетди. Чўнтагидаги тангалар оғирлик қилиб гарқ бўлди. Пул йиғишнинг оқибати шундайдир.

Бир қуш дедики, мен гўзал подшоҳ қасридан бўлман, ҳар доим у билан суҳбат қураман. Шундай шодликни ташлаб Симурғни истаб кетиш менга лойиқми? Худхуд айтди: бу қаср бузилиб вайрон бўлади, гулшанлари хазонга юз тутади, шоҳ тахтдан-тахтга кўчади, сенга нима қолади? Сен Кўҳи Қофга бориб ҳақиқий шоҳ васлига етишгин.

Ҳ И Қ О Я Т. Бир кўкнори қаландар вайронада банг еб хаёлида ўзини тахтда чиройли аёллар билан маишатда ўтирган ҳолда кўрди. Айни базм авжига чиққанда уни чаён чақди. Додлаб ҳушига келган банги кўзини очса, қасру тахтдан асар ҳам йўқ, аммо ажал захрини тотган эди. Сенинг ишинг шунга ўхшаш бўлади.

Бири айтдики, у гўзал бир қизга муҳаббат қўйган, ундан кўнгил узолмайди, айрилмоқ унга ўлим билан тенгдир.

Худхуд дедики, ташқи гўзаллик балғам билан қоннинг аралашувидан пайдо бўлади. Унинг умри қисқа. Ҳусни баркамол гўзални севиш керак.

Ҳ И Қ О Я Т. Арастунинг бир шогирди бор эди,

у гоят ақлли ва илмли йигит эди. Бир куни у чиройли бир қизни севиб унга уйланди. Шу билан илм-фанни ташлаб, фақат ўз севгилиси билан банд бўлди. Устознинг панду насиҳатлари қор қилмади. Шунда Арасту у гўзал аёлга махфиёна бир дори ичирди. Аёл қаттиқ хасталанди. Эри устозига мурожаат қилиб, даволашни сўради. Устоз уни хизматга, Искандар хузурига жўнатиб, хастага бошқа дори берди ва одамларига бемор ниманики чиқариб ташласа ҳаммасини бир идишга йиғишни буюрди. Бемордан балғам, сафро, қон кетди. Кечқурун йигит келса, уйда шўх, дилкаш ёри эмас, хунук аёл ётарди. Эри танитай, лола рухсорим қани, деб нола қилди. Ҳаким келиб идишни келтиришни буюрди. Келтирдилар. Идиш турли ахлат, бадбўй чиқиндиларга тўла эди. «Мана, сенинг гўзалинг мана бу ерда,— деди ҳаким йигитга,— сен шуларга ошиқ бўлган эдинг». Йигит устод олдидан хижолатда қолди. Бундай ошиқлик уятдир, деди устоз, пок ишқ билан яшаш керак.

Бир қуш дедик, у ўлимдан қўрқади, қандай қилиб бу хавфли йўлдан бориши мумкин?

Ҳудхуд жавоб берди: кимки бу дунёга келса, оқибатда кетади. Йиғлаб ёлворганининг фойдаси йўқ, ваҳм қилган билан ўлимдан қутулиб бўлмайди.

Ҳ И К О Я Т. Сулаймон пайғамбар хузурида деву парилар ўтирган эди. Улар қаторида бир мутафаккир хомуш турар эди. Шу вақт бир малак учиб келиб Сулаймонга таъзим қилди ва дедик, бу қошингдаги зотнинг жонини Ҳинд элида олишим керак. Ҳалиги киши Сулаймон хузурига келиб, ўлим ҳуқмидан ваҳмим бор, менга бир чора қил, деб илтижо қилди. Сулаймон елга бу кишини қаерга хоҳласа олиб боришни буюрди. Ел уни учуриб олиб кетди. Ҳинд элига етгач, елга энди ором бер, шу ерда бир оз дам олайин, деди. У одам ел устидан тушиши билан ҳалиги малак келиб унинг жонини олди.

Ҳ И К О Я Т. Мисрда бир олий ҳимматли зот бор эди. Унинг кўп давлати бўлиб гўзаллар ҳамсухбат эди. Лекин у доим ғамгин юрарди. Сабабини сўраганларида, йўл аҳлига шодлик муносиб эмас, фақат васл гулзоридагина шодлик келади, дерди.

Яна бир қуш айтдики, менинг вазифам буюрилган вазифани бажаришдир. Нима буюрса, адо этсам хурсанд бўламан.

Ҳ И К О Я Т. Тангри одамни яратмасдан бурун бар-

ча малакларнинг бошлиғи Азозил эди. Инсон яратил-
гач, тангри барча малаклар унга бўйсунсин деб буюрди.
Барча малаклар унинг амрини бажаришга киришдилар.
Азозил уни қабул қилмади, тангри уни ўз даргоҳидан
қувди. У ҳамон мардудликдадир.

Бир қуш тангри йўлида пок бўлган нима топади,
деб сўради. Бутун бор-йўғини бағишласа унга етиша-
ди, деб жавоб берди Худхуд.

Ҳ И Қ О Я Т. Иброҳим Адҳам Балх мулкининг шоҳи
эди. У шоҳликдан воз кечиб Нишопурга келди. Бир тоғ
орасида макон тутди. Ҳар куни бир боғ ўтин териб
сотар, шу пулга ифтор қилар эди. Одамлар унинг пок-
лигини ҳар хил йўл билан синаб кўришди ва у билан
каъба зиёратига бирга боришди.

Бир қуш сўрадики, менда ҳиммат баланд, лекин
менга ундан қандай фойда бўлади? Инсон садаф бўлса,
ҳиммати ўша садаф ичидаги гавҳар кабидир, деди
Худхуд. Мол эгаси беҳиммат бўлса элда беэътибор бўла-
ди. Ҳиммати паст шоҳдан олий ҳиммат гадо афзалдир.

Ҳ И Қ О Я Т. Шайхи Жом дўзахда азоб чекаётган-
ларнинг аҳволини кўриб худодан уларнинг айбини ке-
чиришини илтижо қилди. Мақсадинг азоб бўлса, мен
бу нотавонларга иваз бўлайин. Олий ҳимматлилик шун-
дай бўлади, ундан «юз туман халқ топқайлар нажот».

Бир сўрадики, кишида инсоф-хайр борми? Жавоб:

Кимдаким инсоф йўқ инсон эмас...
Одам эрмас улки ноинсоф эрур...

Бермай инсоф, улки инсоф истади,
Ўзини ноинсоф мултоқ айлади.

Ҳ И Қ О Я Т. Хўжа Порсо энг яқин хизматкори
Хўжа Бу Наср билан Маккага борди. Олти юз минг
ҳақшунос Хўжадан эл дуосини қабул қилишни сўради.
Хўжа бу ишга Бу Наср муносибдир, деди. Хўжа Бу
Наср минбарда дуо қабул қилди. Хўжа Порсо унинг
тубида ўлтирди. Эл унинг инсофига офарин айтди.

Яна бири сўрадики, бандага густоҳлик раводирму?

Подшоҳ олдида густоҳлик гарчи, журъатдан далолат
берса-да, маънидан узоқдир. Чин муҳаббатда паст
бўлиш керак, унда кибр, гараз бўлмайди.

Ҳ И Қ О Я Т. Бир девона ҳақ йўлидаги муҳаббати
билан машҳур эди. Бир куни у йўлга чиқди. Бирдан
каттиқ ёмғир қуя бошлади. Қоронғи тушди. У бир
харобада тунамоқчи бўлди. Эшагини ташқарига қўйиб,

ўзи ичкари кирди. Лекин чакка томиб уни ухлатмади. Ташқари чиқиб қараса, эшаги йўқ. У худога ғазаб қилиб, эшакни сенга топшириб кетган эдим, уни сақлашдан ор қилибсан, деб таъна қилди. Шу вақт чақмоқ чақилди, нарироқда ўтлаб юрган эшак кўринди. У дарҳол йўлга тушди. Йўлда худога мурожаат қилиб айтилган густоҳона гаплари учун уэр сўради. Мен бўлган гапларни унутдим, сен ҳам унутгил, деб ёлборди. Ана шундай иш тутган киши маҳбуб бўлади.

Бир қуш айтдики, мен ҳамиша унинг хаёли билан яшайман, шундай экан, сафар қилишга менда не ҳожат бор. Худхуд деди:

Хар не сен дерсен анга йўқ эътибор,
Мўътабардир не ул этса ошкор.

Ҳ И К О Я Т. Шайх Бистомий вафотидан сўнг бир муриди уни тушида кўрди. Ундан аҳвол сўраганда пир айтган эмиш, савол аҳли тангрининг ким деганларида, мендан бу саволни сўрамангиз, тангридан сўрангки, бандалигимни қабул қилганмикан. Шу соат гойибдан овоз келиб энг маъқул бандам шудир, деган эмиш.

Бир қуш айтдики, менинг тамомий муродим амалга ошган, йўл машаққатини чекиш менга малолдир. Худхуд деди: бу хаёлинг бошдан-оёқ хатодир.

Ноқис улдирким, ўзи комил дегай
Комил улким, нуқсин исбот айлагай...

Ўз камолидан гапирувчи фақат аҳли нуқсон ичида бўлади.

Ҳ И К О Я Т. Шайх Абу Бакр Нишопурдан сафарга чиқди. Ёнида ҳамроҳлари кўп эди. Ногоҳ бир эшак ҳанграб ел чиқариб юборди. Бундан шайхнинг кўнгли хуш бўлди. Сабабини сўраганларида деди: бу давлат ва дабдабани кўриб қайси подшоҳга бундай буюклик насиб бўлган, деб ўйлаб туриб эдим, эшак бу саволга жавоб берди.

Бир сўрадики, бу йўлда менга қандай шодлик насиб бўлади?

Худхуд деди: унинг ёди хурсандлик бағишлайди. Ундан етган ғам шодликдир.

Ҳ И К О Я Т. Хўжа Абдуллоҳ Ансорий дедик: жоннинг ёдидан бошқа нарса бўлмаса кўнги хушлиги шудир.

Бир қуш сўради: унга етишгач, нимани сўрайин?

Унга етишгач, бошқа нарсадан кўнглингни уз, деди Худхуд.

Х И К О Я Т. Бу Саид Каъбада дуоғўйларнинг дуосини тинглагач, деди: мен висолга етишганман, буларнинг ҳам муродини бергин.

Бир қуш сўрадики, шоҳ базмига етишганда қандай тухфа қилмоқ лозим?

Худхуд, у даргоҳда ҳамма нарса бор, сен ўзинг билан ниёзу дард, «Жисми зору жони ғампарвард элт» деб жавоб берди.

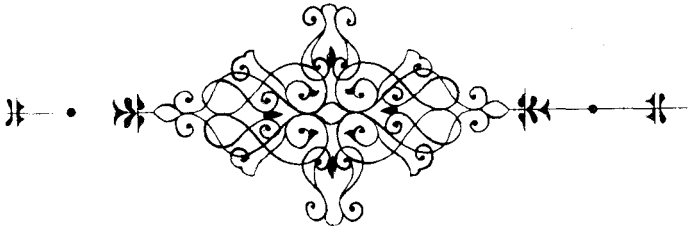
Х И К О Я Т. Ниҳоятда гўзал ва оқил бир подшоҳга бутун шаҳар аҳли садоқат билан кўнгил боғладилар. Шоҳ буюрдики, ҳар ким ўз ҳунарини ишлатиб бир совға тайёрласин, маъқул бўлса, у одамни мулозимликка олади. Шоҳ айтилган фурсатда совғаларни кўргани чиқди. Қаттиқ меҳр қўйган бир ғариб, менда ҳеч вақо йўқ, фақат оху зорим бор холос, агар ғазабдан ўлдирса, менга саодатдир, аммо унга ҳам лойиқ кўрмаса керак, деб фиғон чекар эди. Шоҳ унинг ҳолини англаб, лутф-марҳамат кўрсатди. У бечора ҳайратдан ҳангу манг қолди ва жонини шоҳга тортиқ этди. Бундай ўлим абадий ҳаётдан афзалдир.

Бир қуш, бу узоқ йўлни қачон босиб ўтамиз, деб сўради.

Худхуд жавоб берди: олдимизда етти водий бор. Талаб водийси, Ишқ водийси, Истиғно водийси, Тавҳид водийси, Ҳайрат водийси, Фақру, Фано водийси...

Х И К О Я Т. Бир подшоҳнинг ғоят гўзал ва оқил, аммо бепарво ўғлига кўпчилик ихлос қўйган эди. Шаҳзода шу одамлардан бирини зиндонга солди, иккинчисини итбоқар қилиб қўйди. Бирини мен шаҳзода учун ўлимга рози эдим, зиндонга шукурлар қиламан дер, иккинчиси эса бу даргоҳда ит бўлишга тайёр эдим, итларга бош бўлдим, деб миннатдор бўларди. Шаҳзода уларнинг садоқатига ишонч ҳосил қилиб ўзига хизматга олди.

Ошиқнинг қисмати парвона каби ишқ ўтида ўзини куйдиришдир.

НАВОЙНИНГ ТАРИХ КИТОБИ

ирот ёз фаслида ажиб гўзаллик касб этади. Инжил сувининг ҳаётчан шов-шувлари, тоғ томондан эсган шўх шабодалар, кўм-кўк либос ёпинган боғлар таровати кўнгилларга сафо бағишлайди.

Ёзнинг бир тутам тунлари тезда саҳарнинг оқиш безакларидан жило топадилар. Навоий одатда ярим тундан сўнг мез ёнида кўлига қалам олиб ишга тушади. Шунинг учун ҳам у гоҳо тонгни қизгин ижод жараёнида қарши олади.

Ярим кеча. Ой аллақачон тик кўтарилган. Унинг сарғиш нурлари мез устидаги шамлар ёруғига қўшилиб кетади. Улар бетартиб очилган китоблар варақларини ёритадилар.

Навоий «Тарихи Табарий»ни диққат билан кўздан кечиради. Сўнг «Тарихи Банокатий»нинг бошланиш қисмини унга солиштириб чиқди. Шу бобдаги маълумотларни Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сидаги мисралар билан қиёслади. Яна бошқа китобларни ўқиб, бир-бирларига таққослади. Бу китобларнинг мазмуни Навоийга ёд бўлиб кетган. Чунки «Фарҳод ва Ширин»ни, «Сабъаи Сайёр»ни, «Садди Искандарий»ни ёзган чоғларида тарихий ҳақиқатни аниқлаш мақсадида бу асарларни қайта-қайта ўқиган, бир-бир текшириб чиққан эди. Ўшанда Навоий ўз меҳнати тўғрисида «Ки таҳқиқ эрди тадқиқ этдим, чу тадқиқ эрди таҳқиқ этдим», («аниқланган нарсаларни текшириб чиқдим, текширилганларни аниқлаб кўрдим») деб ёзган эди.

Ибратли сабоқларга тўла бу тарих китобларининг ҳаммаси форс тилида ёзилган. Бу тилдан беҳабар китоб-

хон улардан бебахра қолаберади. Узоқ фурсатлардан бери Навоий ўз она тили туркий тилда бир тарих китоби ёзмоқ мақсади бор. Бу китобда Хуросон давлатининг ҳозирги тарихи акс этмоғи керак. Ҳусайн Бойқаро 1469 йили Хуросон ҳокимиятини эгаллагандан бери амалга оширилган ишларга Навоий ўзи гувоҳ, уларнинг барча эзгу ишларида Навоий ташаббускор ва иштирокчи ҳам. Мана орадан йигирма йилдан мўлроқ фурсат ўтди. Тарих воқеаларини қоғозга тушириб, келгуси авлодларга етказмоқ фурсати келди. 1488 йили Навоий Астрободдан Ҳиротга қайтгач, хизмат ишлари билан қанчалик банд бўлмасин, ҳар тун муттасил ижодий иш билан машғул. Шу тўғрисида анчагина асарларни ёзиб тугаллади.

Энди Навоий тарих китобини ёзмоққа киришган. Шарқ тарихчилари ўртасида қатъий ўрнашган қоида бор. Барча тарих китоблари инсоннинг яратилгани тўғрисидаги ҳикоя билан бошланади. Кейин Набилар тўғрисидаги ривоятлар келади, сўнг Ажам маликлари (подшоҳлари) тарихи баён этилади. Ана шу мажбурий кириш қисмлари ёзилиб бўлгач, уларга боғланган ҳолда бошқа тарихий воқеалар, ниҳоят замонавий воқеалар тасвири берилади.

Навоийнинг умумий тарихга оид ушбу асарида Шисдан тортиб то Ҳуржасгача бўлган барча набий ва валийлар тўғрисида сўз боради. Бу пайтларда санампарастлик ва яздонпарастлик ўртасида кескин кураш борар эди. Ижтимоий тафаккур тарихида бу катта бир даврни ташкил қилади. Ҳар хил бутларга, нарсаларга ёки жониворларга, табиат кўринишларига топинмоқ ўрнига ягона тангрига сажда қилмоқ инсоният тафаккурининг янги бир bosқичи эди. Ҳар бир янгилик эса осонликча ўрнашмаган. У курашлар, қурбонлар, мағлубият ва зафарлар орқали ўз ўрнини эгаллай берган. Навоий ана шу воқеаларни тасвирлар экан, унинг таважжуҳи яздонпарастлик (ягона тангрига сажда қилув) тарафда. Аммо Навоийнинг кўнглига энг яқин нарса, у ҳамisha эҳтирос билан ташвиқ этган ҳол эзгуликдир. Навоий қандай ижобий деб ҳисобланган кўринишни тасдиқламасин, унинг замирида эзгуликнинг олий мақсадларини топишга интилади, уни эзгулик хизматига бўйсиндирмоққа ҳаракат қилади, ёвузлик ва тубанликни қатъият билан рад қилади.

Навоий асарида бу фикрни кўрсатувчи мисоллар жуда кўп.

Мусо элу юртга бош бўлиб, катта эътибор ва обрў қозонган эди. Мусонинг яқинларидан ва унинг тарбиясида камол топган кишилардан бири Қорун бўлган. Унинг ҳусну жамоли ғоят гўзал, кимё илмида пешқадам бўлгани учун Қорун жуда бойиб кетди. Унинг хазина ва бисотларининг қалитлари қирқ хачирга юк бўлар эди. Аммо Қорун закот тўламоқдан бош товлади. Мусо Қорундан закот учун молининг мингдан бирини беришни талаб қилганида Қорун Мусони масхара қилди. Яна Қорун бир хотинга кўн мол берди ва уни Мусо халойиққа ваъз қилаётганида тухмат қилмоққа кўндирди. Аммо бу тухмат фош қилинди. Эл Мусо тарафига ўтдилар. Мусонинг қарғиши билан ер ёрилиб Қорун тўпигигача ерга кирди. Шунда Қорун Мусони сеҳргарликда айблади. Мусонинг чақирғи билан яна ер ёрилиб, Қорун тиззасигача ерга кирди. Қорун ваҳимага тушиб тавба қила бошлади. Аммо Мусо унинг тавбасини қабул қилмади ва Мусонинг қарғиши билан ер борган сари Қорунни тортаберди ва охири уни бутунлай ер ютди. Одамлар ўртасида, Мусо Қоруннинг бойлигини тортиб олмоқчи бўлиб уни ҳалок қилди, деган гап ёйилди. Шунда Мусонинг чақирғи билан Қоруннинг бутун йиққан дунёсини ҳам ер ютди, ҳеч нарсаси қолмади.

Қорун кўрнамаклик ва очкўзлик тимсоли. У Мусонинг тарбияси туфайли камол топганига қарамай тубанлик, хиёнат ва молпарастлик йўлидан кетди ва шу иллатлари туфайли ҳалок бўлди. Бегараз ва олийжаноб Мусо бўлса Қоруннинг кетидан унинг йиққан беҳисоб молу дунёсини ҳам ер остига киритиб юборди.

Навоий умумий тарихга оид бу китобнинг иккинчи бўлагига уч ибратли ҳикоя беради. Улар обидлар тўғрисида. Шулардан бири билан танишиб ўтайлик.

Барсисо муттасил тоат-ибодат билан машғул эди. Шайтон покиза бир ишон сифатида Барсисо ҳузурига келди ва унга қўшилиб ибодат қилмоққа киришди. Барсисо билан бу янги ибодат қилувчи (обид) ўртасида ивоқлик пайдо бўлди. Чунки унис содда, буниси эса хийлагар эди.

Шайтон Барсисонинг ишончини қозониб олгач, унга бир неча даволаш усулларини ўргатди. Шайтон бир неча одамни бўғизлаб келтирди. Барсисо обид бу беморларни даволади. Бу давонинг шуҳрати ҳар ёнга ёйилди.

Подшоҳнинг қизи бемор эди. Уни даволамоқ учун

Барсисо хузурига келтирдилар. Барсисо беҳол ётган қиз билан ёлғиз қолди ва кўнгли қизга мойил бўлди, жой хилват ва бежавф, қиз эса гўзал ва беҳуш. Барсисо фурсатни ганимат тутди. У истаган ишини қилиб бўлганидан кейин рафиқи шайтон кириб келди ва Барсисога қараб: «Ажиб иш қилдинг», деди. Барсисо ҳам қилган ишининг қабиҳ эканини тушунган эди. Бирон чора топгин деб рафиқига ёлборди. Рафиқи — шайтон қизни ўлдириб ерга кўмгин, сўрасалар уйдан чиқиб кетган эди, қай ерга кетганини билмайман, деб жавоб берасан, деди. Рафиқи бошчилигида бу иш амалга ошди. Шундан кейин рафиқи бориб подшоҳга бўлган ишларни хабар қилди. Подшоҳ Барсисони қийноқлар билан ўлдирмоққа буюрди. Ўша ҳолатда рафиқи яна шайтонлигини кўрсатди. У Барсисога, агар менга сажда қилсанг сени қутқараман, деди. Барсисо шайтоннинг айтганини қилди ва яна қатл этилди.

Навоий бу ҳикояни ғоят қисқа, жуда лўнда қилиб бирор оғиз ортиқча сўз киритмай тасвирлайди. Воқеалар эса ўз мазмунига кўра катта бир асар учун асос бўлмоғи мумкин. Бундай воқеалар Навоийнинг ушбу асарида анча бор. Улар Навоийнинг насрнавислик, кичик ҳикоялар яратиш маҳоратини кўрсатиб туради.

Обидалар тўғрисидаги бобдан сўнг ҳакимлар тўғрисидаги боб келади. Навоий уни «Хукамо зикри» деб атаган. Бу боб Луқмон тўғрисидаги боб билан бошланади.

Навоийнинг кўрсатишича Луқмон қора рангли экан. У қул бўлган. Аммо ўзининг ақл фаросати, ҳозиржавоблиги ва жасорати билан озодликка эришган. Навоий Луқмонга оид баъзи ҳикояларни келтирган.

Навоий ёзган умумий тарихга оид асарнинг иккинчи қисми «Тарихи Мулуки Ажам» дир.¹ Унда қадимий Эрон сулолалари Пешдодийлар, Қайёнийлар, Ашконийлар ва Сосонийлар тўғрисидаги ривоятлар келтирилган.

Пешдодийлар сулоласи ичида Жамшид подшоҳ алоҳида ўрин тутди. Жамшид адолат билан иш тутди. Одамларни турли ҳунарларга ўргатди. Унинг даврида

¹ Ҳанузгача Навоий қаламига мансуб «Тарихи анбиё ва хукамо» ҳамда «Тарихи мулуки Ажам» икки мустақил асар сифатида қаралар эди. Кейинги тадқиқотлар натижасида бу ҳар иккала асар бир китобнинг икки боби ва улар Навоий ёзмоқчи бўлган тарихий асарнинг бошланғич қисмлари эканлиги аниқланди. Бу тўғрида муфассалроқ маълумот учун қarang: А. Қаюмов «Навоийнинг умумий тарихга оид асари» Адабий мерос» Т. 1983, № 4 (28).

касалликлар йўқолди. Турмуш бир текис кечди, кишилар узоқ умр кўрдилар. Аммо иблиснинг гапига кириб Жамшид ўзини тангри деб эълон қилди. Одамларни ўзига сиғинмоққа буюрди. Эл ўртасида ғулу кўтарилди. Қўзғолон қилган халқ Жамшидни арра билан ўлдирдилар. Навоий Жамшид тўғрисидаги ривоятга яқун ясаб ёзади:

Чу Жамшид тахт узра топти мақом,
Димоғига юз берди савдойи хом.
Ани қилди ҳақ амри айлаб ситез.
Сиёсат қиличи била рез-рез.

ТУҲМАТЧИЛАР ХУРУЖИ

Хиротда махсус бино этилган суҳбатхоналар кўп. Шулардан бири шаҳарнинг шарқи шимолидаги «Боғи Дилоро». Боғнинг жанубидан катта ва чуқур сой ўтади. Сой соҳилидан сал нарида боғнинг биқинида катта ва баланд шийпон бор. Шийпоннинг тўрт тарафи гулзор. Уларда атиргулнинг барча навлари, яна турли-туман чечаклар очилган. Бир тараф райхонлар. Гулзорлар ортидан ток ишқомлари, анорзорлар келади. Оқшомлари бу даргоҳнинг эгаси юқори мансабли амир ўз яқинлари билан шийпонда суҳбат қурмоқни ёқтиради.

Бугун ҳам гулзорлар орасидаги шийпонда амирлардан бир-иккиталари, муҳрдор, Шайхулислом ва аёни хослардан баъзилари жам бўлганлар. Тўрда тахтсимон қилиб тузилган ўринда амир ўлтиришти. Унинг икки томонида ҳар бир киши ўз мавқеъсига яраша ўрин эгаллаган. Ўртадаги мезда ноз-неъматлар лиқ тўла. Ёз шаббодаси ғир-ғир эсади. Осмондаги ҳилол шийпондаги шамлар нуруни сал-сал оширгандай. Оқшом нашъаси эса бундан янада шило топгандай туюлади. Марказий сунадан анча нарида машшоқлар, хонанда ва раққосалар ўлтиришарди. Амир супасидан берилган ишорага кўра улар бирин-кетин мусиқий, қўшиқ, рақслар ижросига киришадилар. Бундай ўлтиришлар тез-тез бўлиб туради. Хонандалар навбатдаги қўшиқни тугатмоқдалар:

Навоий ҳажрда қолди, қилинг висолда шукр
Жамоатеки, севар ёрингиз била биласиз.

— Бале, — деди Амир қўшиқ тугагач, — офарин Навоийга, шундай жонларга ларза солгувчи шеърлари учун. Ташаккур сизларга ҳам, — деди у қўшиқчи ва машшоқларга хитобан.

Ўлтирганлар жим амирга қулоқ осмоқдалар. Улар ҳаммаси Амирнинг жўшқин ва таъсирчан табиатини яхши биладилар. Табиатан шоир ва дарвеш, амалда қудратли амалдор бўлган Амир бир туйғулар тугёнига тушиб кетса, анчагача ўзини босиб ола билмас эди. Бунинг учун маълум вақт керак. Ҳозир у Навоийнинг жонбахш мисраларини ўликни ҳам тирилтириб юборадиган даражадаги ширали овоз эгаси, мохир қўшиқчи ижросида эшитганда, бу қўшиқнинг шеъри ҳам, дилрабо оҳанги ҳам уни бутунлай мафтун қилиб қўйди. Амир худди мастоналардек бу ажойиб санъаткорлик таъсирида беқарор эди.

— Ҳай, ҳай, қандай гўзаллик, қандай такомил, — деди у бир оз жимликдан сўнг сўзини давом этдириб. — Навоий шеърлари бир гўзал гулзор кабидир. Ундан хамиша гулу райҳонлар иси гуркираб туради. Ёки бу шеърлар бир зилол сувли тиниқ чашмадирки, узоқ ва машаққатли йўл босиб келаётган бир йўлчи бу булоқ сувини қандай ташналик билан шимирса, Навоий шеърларини ана шундай лаззат билан тинглайсан киши.

Ўлтирганлар амирнинг Навоий шеърларини таърифлаб айтган бундай сўзларини олдин ҳам кўп эшитган эдилар. Шунинг учун улардан бирортаси ҳам чурқ этмай, бошларини қуйи солиб бу мақтовларга қулоқ осмоқдалар. Аммо уларнинг бу гапларни маъқулламоқдами ёки шунчалик тингламоқдами эканларини уларнинг қиёфаларидан аниқламоқ мушкул.

Ниҳоят амирнинг гапи тугади. Орага бир оз жимлик сўнди. Сал туриб бу сукутни Шайхулисломнинг йўгон, салобатли ва қатъий овози бузди:

— Аъло ҳазрат, сизнинг Навоий шеърларига айтган таҳсинли сўзларингиз сиз аъло ҳазратнинг кўнгиллари қанчалар нафосатли ва мусаффо экани, тангри таолонинг ҳазратимга улуғ иқтидор ва таассурот бахш этганидан бир шаҳодатдир. Дарҳақиқат, шеър салоҳияти Навоийда гоят улуғ. Аммо бу салоҳият кўпинча май ва маҳбуб, висол ва ҳажр, ёр чиройи, лутфи, илтифоти ёки бепарволиги, нозу ишваси кабиларни васф ва таъриф этадир. Шу билан одамларни ёр, севги, висол сари ундамоқда. Уларни дин ва худо йўлидан қайтармоқда. Ислом уйини бузмоқда.

Шайхулисломнинг гаплари шундайин кескин ва катъий оҳангларда айтилган эдики, ўлтирганлар лом-мим деёлмай қолдилар. Амир чуқур ўйга гарқ бўлди. Кимнингдир ишораси билан машшоқлар аста-секин ҳамду наът ижросини бошладилар.

Кўкдаги янги ҳилол булут тўдалари орасида ғойиб бўлди.

Бу суҳбатгоҳда Навоийга қарши айтилган гап эртаси куни кўпларга маълум бўлди. Навоий ислом уйини бузмоқда. Унинг севги ва висол, ёр жамоли, ошиқ кўнглининг изтиробларини куйловчи шеърлари кишиларни май ва маҳбуб сари ундаб дин ва худо йўлидан қайтармоқда. Оддий инсонлар хунарманд, косиб, дехқон, талаба, сарбоз учун ғайри табиий туюлган, қуруқ тухмат экани ошкор бўлиб турган бу аччиқ гаплар қандай қилиб мўътабар зотларнинг оғзидан чиқмоғи мумкин. Бунга ақл ишонмайди. Аммо бу айб қўйилган. Унга жавоб бўлмоғи керак. Бу жавоб ҳам асосли, адолатли, яна бу айбни қўйган кишиларнинг талабларига яраша бўлмоғи керак. Бундай шароитда ҳар ким ўз билганча бекор айтибсиз, дея олмайди. Кишиларнинг кўнгли Навоий шеърларига қанчалар мафтун бўлмасин, мамлакатни ўз ихтиёрида тутмоқда бўлган аҳли шаръ, уларнинг пешвоси шайхулислом ва унинг ёнидаги гуруҳ билан ҳисоблашмоқ ҳам шарт.

Навоий «Боги дилоро»да бўлган гаплардан хабардор бўлгач, қаттиқ ранжиди. У ким бундай гапларни гапирганини яхши билар эди. Аммо Навоий ўзини гўё ҳеч нарса бўлмагандек тутди. У одатдагидек хизмат юмушларини адо этар, фуқаронинг арз-додини тинглаб, бева-бечораларга кўмаклашар, золимларнинг зулм тигини қайтармоққа уринар, тамаъ хорлигини бўйнига олган азизлар билан, уларга нисбатан дилидаги нафратини яширган ҳолда муомала қилар: кун бўйи хизмат билан банд бўлиб, ундан тунлари холий бўлганда ижод билан машғул бўлар эди. Аммо шоирнинг қалбини муттасил мушук таталар, шайхулисломнинг тухматига бирор жиддий ва муносиб жавоб қайтармоқ йўлини ўйлар эди. Амирнинг бу тухматга жавоби учун унга ҳам бирор кўмак бермоқ керак. Тагин иш ҳақиқатан Навоий шундай айб қилгану, Амирнинг илтимосига кўра шайхулислом Навоийни кечиргандай бўлиб қолмасин. Ана шундай мулоҳазалар Навоийга тинчлик бермас эди. Навоий бир китобча ёзмоққа қарор қилди. Унда шоир шеър билан исломнинг асосий беш қоидасини ба-

ён этади. Исломнинг пойдевори бўлган шу беш қоида ислом уйини тутиб турмоқда эмасми? Шу пойдеворни мустаҳкамлаган одам ислом уйини бузган бўладими?

Вақт ўтмоқда. Навоий ҳали ўйлаган режасини амалга ошириб улгурганича йўқ.

Бир куни Навоийнинг хузурига бир меҳмон келди. Уни самарқандлик машҳур муршид Хўжа Убайдуллоҳ Аҳрорий юборган эди. Мовароуннаҳр ва Хуросон дин аҳли орасида юксак нуфуз эгаси бўлган бир кишининг вакили шунчаки ҳол-аҳвол сўрашмоққа келмаган, албатта.

Меҳмон Навоийга Хўжа Убайдуллоҳ Аҳрорийнинг мактубини келтирган. Навоий бу хатни олгач, уни диққат билан бир неча бор ўқиб чиқди.

Мусулмон аҳлининг маънавий бошлиғи, машҳур диний пешво ва муршид Навоийга ислом динининг беш асосий қоидасини содда ва лўнда қилиб тушунтириб берувчи бир асар ёзмоқни сўраган эдилар. Шеърнинг кучи зўр. Шеър билан ёзилган фикрнинг ёдда қолуви ҳам осон ва қулай. Агар Навоий шундай бир асар ёзса, унинг Ислом билимларини ёймоқдаги хизмати катта бўлажак. Айниқса Навоийнинг элу юрт ўртасидаги обрў ва эътибори, бу асарнинг кенг ёйилмоғига боис бўлурки, шоирнинг бу иши кўпчиликка манзур бўлмоғи шубҳасиздир.

Хўжа Убайдуллоҳ Аҳрорийнинг таклифини рад қилмоқ мумкин эмас. Буни Навоий яхши тушунар эди. Яна Хуросондаги Навоийга қарши амир суҳбатгоҳида бўлган хуруж ҳали дафъ этилган эмас.

Навоий ана шу вазиятни ҳар томонлама ўйлаб кўрди. Таъзийқнинг кучи зўр, оқибати қоронғу. Амирнинг бир мақбул йўл топмоғи ҳам мушкул, у кўмакка муҳтож. Ана шундай шароитда Навоий ўзининг «Сирожул муслимийн» асарини ёзди. Маснавий йўли билан ёзилган бу асарнинг ҳажми жуда кичик. Унда исломнинг беш асосий қоидаси: Муҳаммад унинг Расули бўлган Оллоҳнинг ягона экани, бешвақт намознинг қанда қилинмаслиғи, йилда бир мартаба рўза тутмоқ, мулкидан бир қисмини закот (солиқ)га бермоқ, умрда бир мартаба Маккани зиёрат этмоқ (ҳаж) тўғрисида сўз боради. Асарнинг кириш қисмида Навоий уни ислом уйини бузмоқда деб айблаганлари, Хўжа Убайдуллоҳ Аҳрорийнинг таклифи, ўзининг бу шароитдаги ўй-фикрларини баён этади.

Эшиттим базмнинг бир нуқтадони
 Шаҳи соҳибқирон жон дар миёни
 Демиш, не суд гар бир уйни тузмуш
 Ки назми шайнидин кўш уйни бузмуш
 Ўқугол эл анинг шеърини пайваст
 Тилар бўлғай ҳамиша ошиқу маст
 Солиб ислому дин уйига ошуб
 Биноий хайр буткармоқни маҳсуб
 Тушуб бу нуқтадин жисмим аро печ
 Чу билдим ким демиш, дам урмадим ҳеч.

Шоир мамнуният билан ўз асарини она тили — туркийда ёзганлигини алоҳида қайд этиб ўтган.

«Сирожул муслимийн» («Муслимлар чароғи») асари 1499 йилда, шоир ҳаётининг охириги йилларида ёзилган.

НАСРИЙ АСАРЛАР

НАСОИМУЛ МУҲАББАТ. Жомий авлиё сифатида ном чиқарган сўфий файласуфлар тўғрисида «Нафатоҳул унс» асарини ёзган эди. Навоий бу китобни туркий тилга таржима қилди. Аммо бу таржима асносида асарни кўпгина янги маълумотлар билан тўлдириб таҳлил этди. Бу тўғрида Навоийнинг ўзи бундай деб ёзади: «Хотирға кечмишки, агар сай қилсам, бу китобни туркий тилга таржима қилолғаймумен, ул дақиқ ва мушқилотдин равшанроқ алфоз ва очикроқ адо бирла ўтқаролғаймумен, деб мутааммил эрдим ва на бу хаёл муддаодин ўзимни ўтқараолур ва не ишнинг азимлиги ва душворлиги жиҳатидин шуруъ қила олур эрдим». Навоийнинг хабар беришича, у 901 хижрий (1495—96 мелодий) йили таржима қилишга киришган. Таржима асносида Навоий уни бошқа китоблардан олинган қўшимча материаллар билан тўлдирган. Китобни «Насоимул муҳаббат мин шамойимул футувват» («Удуглик хушбўйликларини таратувчи муҳаббат шабадалари») деб номланган.

«Насоимул муҳаббат»нинг асосида Жомий асари ётгани туфайли бу китобда баён этилган фикр ва қарашлар ҳар иккала шоирга тааллуқли эканини эътироф этиш керак.

Навоий ва Жомий ўз даврининг машҳур шахслари ҳақида сўз бошлар эканлар, даставвал уларнинг касб-корига тўхтаб ўтадилар. Бу одамларнинг фазилатлари орқали талқин этилаётган ҳол уларнинг ўз хунари,

ҳалол меҳнати билан тирикчилик қилишидир дейдилар. Чунончи, Навоий ва Ҷомий Шайх Муҳаммад Саккок деган кишини ўз замонаси «машойиҳининг яғонаси» деб таърифлайдилар ва унинг касби-кори пичоқчилик эканини таъкидлайдилар. Шайх Абу Ҳаддод Навоийнинг ёзишича «Темирчилик қилибдир», «Замоннинг кутби ва ғавси» бўлган Шайх Абул Аббос қассоб бўлган. Бир хиллари сополфурушлик, ошпазлик қилганлар. Демак, маълум файз эгалари, ўз даврининг меҳнатқаш, ҳалол кишиларини тарғиб этганлар, Навоий ва Ҷомий ўша шахсларнинг диний ва илоҳий сифатларини эмас, балки инсоний фазилатларини тавсиф этадилар.

«Улар,— деб ёзади Навоий,— ҳалол луқма касбиға муздурлуқ қилибтурлар... ўтин ташибтурлар ва ҳалол луқма бу ишда қўллидирки, андин файз ва маърифат зойида бўлур ва бир шубҳалик луқма ончи тийралик келтурурки, кўп вақт анинг ислоҳиға машғул бўлиб, маълум эмаски, дафъни не навъ суврат боғлар».

Ахлоқ қоидалари тўғрисида сўзлаб, Навоий ва Ҷомий «адаб»га алоҳида аҳамият бердилар. Улар таърифича: «Ул адабдирки, яхши-ёмонга ва улуг-кичikka бажо келтирурлар, андоқки халқдин ўзларини кичик ва камроқ тутарлар ва барчаға хизмат хузурида бўлурлар, ҳаттоки, ўз фарзандлариғаки ҳар неча алардин беқоидалиғ кўрсалар хушунат бирла аларға сўз демаслар, балки насиҳатни юмшоқ ва чучук тил бирла қилурлар...»

Китобда Навоий ва Ҷомийнинг дидактик қарашлари изҳор этилган. Улар кишиларни ҳалол меҳнат, тўғрилиқ билан ҳаёт кечиршишга ундайдилар, турмушнинг йўриғиға қараб ўзларини қандай тутиш кераклиги тўғрисида оқилона маслаҳатлар берадилар. Қуйидаги ҳикояда ростгўйлик ва ҳақиқатдан чекинмаслик фикри ташвиқ этилади.

Бир йигит уни қатл этишга чоғланган кишилар таъқибидан қочиб борарди. Йўлда бир дарвеш учраб қолди ва йигитни вайронага яширди. Таъқиб этаётганлар етиб келишгач, дарвешдан ҳеч ким ўтмадими, деб сўрашди. Дарвеш мана шу вайронага кирди, деб жавоб берди. Улар ишонишмади ва бизни лақиллатмоқчимисан деб дарвешни калтакладилар ва шошиб йўлда давом этдилар. Йигит яширинган еридан чиқиб: «Нега мени яширишга яшириб яна ўзинг айтиб бердинг?» — деб

таъна қилди. Дарвеш: «Менинг ростгўйлигим туфайли тирик қолдинг, энди билганингни қил», деди.

«Насоимул муҳаббат»да бундай таълимий ҳикоялар кўп. Навоий бундай ҳикояларни жамланса алоҳида бир китоб бўлажагини айтади.

«Насоимул муҳаббат»нинг аҳамияти шундаки, у Навоий ва Ҷомийнинг дидактик таълимоти ҳақидаги тасаввуримизни бойитади, уларнинг турмушга оид маслаҳат ва насихатларини тарғиб этганини, инсоний фазилат ва яшаш тартиб-қоидаларини жорий этишга интиланликларини кўрсатади. Бу китобдаги ҳикоялар эса ўша давр адабиётига оид новеллалар тарзида тадқиқ этилиши мумкин. Яна бу асар ўша даврда яшаган кўпгина тарихий шахслар, шу жумладан Навоийнинг ҳам таржимаи ҳолига оид маълумот беради. Китоб яна Навоийнинг таржимонлик ва тадқиқотчилик фаолиятидан бир намунадир.

Энди Навоий ўз замонасидаги улуг ижодкорлар тўғрисида ёзишга бел боғлайди. Уларнинг ижодий фаолияти, шахсий фазилатлари, инсонпарварлиги, садоқат ва олижаноблиги барча аҳли илм ва фазл учун ибрат бўлади. Келгуси авлодлар уларнинг асарларидан баҳраманд бўлажаклар, бу зотларнинг номларини, эҳтиром билан ёдлаяжаклар.

Биринчи китоб устоз ва дўсти Абдурахмон Ҷомийга бағишланди. Навоий уни «ХАМСАТУЛ МУТАХАЙЙ-ИРИЙН» деб атади. Яъни: «Беш хайратда қолдирувчилар».

Икки китоб Навоийнинг бир умрлик қадрдон ва садоқатли дўстлари Саййид Ҳасан Ардашер ва Муҳаммад Паҳлавонга бағишлаб ёзилди. Навоий уларни «ҲОЛАТИ САЙЙИД ҲАСАН АРДАШЕР», «ҲОЛАТИ МУҲАММАД ПАҲЛАВОН» деб номлади.

1490—91 йилларда у ўз даври адабиётининг қомуси, адабиётшуносликка оид жуда йирик тадқиқий асари «Мажолисун нафос»ни ёзиб тугаллади.

Саккиз мажлис — қисмдан иборат бу китобда Навоий ўз даврида яшаб ижод этган 459 шоир ва аҳли назм тўғрисида фикр юритади. Муаллиф уларнинг ҳар бирини қисқача таъриф этади, ҳаёти ва ўлими тўғрисида маълумот беради, ёзган шеърларидан намуна келтиради. Ҳар бир мажлисда ижод услуби билан бир-бирига яқин бўлган шоирлар тўғрисида сўз юритилади.

Аввалги мажлис Навоийнинг ёшлик даврларида яшаб ижод этган ва уларнинг суҳбатига мушарраф бўла

олмаган шоирларга бағишланган. Ашраф, Исмат, Халёлий, Бисотий каби шоирлар шулар жумласидандир.

Иккинчи мажлисда баъзиларини кичиклигида кўрган, йигитлик йилларида ҳамсухбат бўлган азизлар тўғрисида ҳикоя қилади. Шарафиддин Али Яздий, Хўжа Авҳад Муставфий, Хўжа Фазлудлоҳ Абулайсий, Мавлоно Улои Шопний, Мавлоно Муҳаммад Табодгоний, Шайх Камол Турбатий, Мавлоно Юсуф Бадиий Андижоний, Мавлоно Сафойи Андижоний, Саккокий, Навоийнинг тоғалари Мир Саид Кобилий, Муҳаммад Али Ғарибий ва бошқа зотлар тўғрисидаги маълумотлар шу мажлисда муайян дир.

Учинчи мажлисда шоирга замондош, ўз даврининг таниқли санъат ва адабиёт намояндалари тўғрисидаги маълумотлар мавжуд. Бу мажлис Ҳазрат Маҳдумий Нуриддин Абурахмон Жомий ҳақидаги ҳикоя билан боғланади. Шайх Суҳайлий, Мавлоно Осафий, Мавлоно Биноий, Мавлоно Абдулло, Мавлоно Гадойи, Мавлоно Мойилий Исфарагий, Мавлоно Қавсий Исфарагий ҳамда бошқа шоирлар ҳаёти, ижодига оид ҳикоялар, таъриф ва шеърий парчалар бор.

Тўртинчи мажлисда шоир бўлмаса-да, шеъриятга дахлдор ва назм бобида ажойиб фикр эгаси бўлган зотлар ҳақида ҳикоя қилинади. Паҳлавон Муҳаммад Куштигир, туркистонлик Мир Сарбараҳна, Хўжа Камолиддин Удий, Мирхонд, Хондамир, Ҳофиз Муҳаммад Султоншоҳ, Мавлоно Муин Воиз, Султонли Машҳадий (ҳаттот) каби санъаткорлар ҳақидаги фикрлари шу бобдан жой олган.

Бешинчи мажлисда шеърга таъби бор, аммо бу иш билан муттасил шуғулланмаган турли ерларнинг ҳукмронлари ҳақида гап боради. Амир Давлатшоҳ, Ёдгор Мирзонинг амирул умароси (амирлар амири) Мир Ҳусайн Али Жалойир, Навоийнинг яқин қариндоши ва фарзанди каби бўлган Мир Ҳайдар Сабухий, Муҳаммад Солиҳ ва бошқалар ҳақида фикрлар ўрин олган.

Олтинчи мажлисда Хуросондан бошқа ўлкалардаги Навоийга замондош бўлган фазл эгалари ҳақида сўз боради. Аҳмад Ҳожибек (Самарқанд), Мавлоно Бақойи (Хоразм), Мавлоно Сойилий (Қарши) ва бошқалар шу бобга жойлаштирилган.

Еттинчи мажлис шоиртабиат султонлар тўғрисида ҳикоя қилади. Темур Кўрагон, Ҳоқони Саид, Шохруҳ Мирзо, Улугбек Мирзо, Бойсунқур Мирзо, Бобур Мир-

зо, Султон Бадруззамон Мирзо кабилар шулар жумла-
сидандир.

Саккизинчи мажлис Султон Хусайн Байқаро девони-
нинг таҳлилига бағишланган.

«Мажолисун нафоис» ўз замонида жуда катта
шухрат қозонди. Бу китобдан ўрин олиш ҳар бир аҳли
назм учун саодат эди. Кейинги даврларда у форсийга
таржима қилинди.

Навоийнинг бу асари, Жомийнинг «Баҳористон»,
Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкираи Давлат-
шоҳий» асари ва бошқа тазкиралар қатори XV аср
Хуросон, Мовароуннаҳрдаги адабиёт ва санъат арбобла-
ри тўғрисида ахборот берувчи энг қимматли манбаъ-
лардан бири бўлиб хизмат қилади.

Навоий ўз она тили — туркийни беҳад кадрлар эди.
Бу тилнинг бой имкониятлари шеър учун жуда қулай
эканини у яхши ҳис этарди. Аммо, кўнлар буни билмас,
туркий тил назм учун ноқулай деб ҳисоблашарди.

Бир куни Навоийнинг меҳмонхонасига йигилган
шоирлар сўхбатида шу хусусда баҳс бўлди. Сўхбатдош-
лардан бири туркий тилда юксак бадиий асарлар яра-
тиш қийин, деган фикрни изҳор этди. Чунки бу тил-
нинг имкониятлари чеклангандир.

— Аксинча,— деди Навоий эътироз билдириб.—
Туркий сўзларнинг маънолари шу қадар бойдирки,
уларни тушунтириш ва таржима қилиш бир сўз ёрда-
мида мумкин бўлмағай.

Мисол учун у қуйидаги байтни ўқиди:

Соқий, тут бодаким, бир лаҳза ўзимдин борай,
Шарт буким, ҳар печа тутсанг лабо-лаб сипқорай.

— Сипқорай сўзининг маъносини форсийда не деб
англатурсиз? — деди у сўхбатдошларига қараб.

Мажлис аҳли жим қолди. Ҳақиқатан уни таржима
қилиш мумкин эмасди.

Навоий яна бир байтни ўқиди:

Соқий чу ичиб-менга тутар қўш
Томший-томший ани қилай нўш.

— Томший-томший сўзи не маънони билдирур? —
деб сўради у.

— Ғоят завқдин лаззат топа-топа оз-оз ичар,— деди
ўтирганлардан бири.

— Балли,— деди Навоий,— тўғри айтмишдирсиз.

Энди бу маънони форсийда не тур изхор этарсиз? — Ҳтирганлар яна жим қолишди. Буни форсийда бир сўз билан ифодалаш мумкин эмасди.

— Бундоқ алфоз туркийда кўндир,— деди яна биров.

— Аммо, эл оғзида не сўз бўлса, унга шеър либоси кийдирмоқ ҳар вақт мумкин бўла бермас. Масалан: «Ҳирчиллатмоқ» сўзини олайлик. Киши тишни қирчиллатур. Аммо бу авом алфозини назмда бермоқ мушкул ва номақбулдир.

— Агар мазмун ифода этилса, ҳар бир алфоз шеърда ишлатилмоғи мумкиндир,— деди Навоий эътироз билдириб.— Шеърда фақат маъносиз сўзгина ноўриндир.

Навоий ҳаёлга чўмди. Ҳтирганлар бу баҳсда Навоийни ўз ҳарифига тан берди, деб ўйладилар. Кимдир уни бу ўнғайсизликдан қутқармоқчи бўлиб суҳбатни бошқа йўлга солмоқ ниятида танбурини созлай бошлади. Ўйга чўмган Навоий ўнг қўлини узатди. Унинг одатини яхши билган Зайниддин Восифий ўша ондаёқ унинг қўлига бир варақ тоза қоғоз ва қалам берди. Сиёҳдонни тоқчадан олиб олдига қўйди. Навоий шошиб ёза бошлади. Сўнг ёзганини баланд овоз билан ўқиди:

Тушда кўрдим ёрими хандон рақибим ўтруда
Рашқдин ҳар лаҳза тиш қирчиллатурман уйкуда.

— Офарин,— деди мажлис аҳли. Ҳозиржавоблик билан ёзилган бу байт баҳсга яқун бўлди.

Навоий туркий тилнинг бойлиги ва афзалликлари тўғрисида бундай суҳбатларни кўп ўтказган. Энди шу етук фикрларни жамлаб бир китоб ёзиш фикрида юрарди. Бу китоб 1499 йили ёзиб тугалланди. Навоий уни «Муҳокаматул луғатайн» («Икки тил тўғрисидаги муҳокамалар») деб атади.

Унинг бош қисмида тўрт тил — араб, форс, туркий ва ҳиндийнинг юзага келиши тўғрисида қисқача маълумот берилади. Кейинги қисмларда туркий ва форсий тиллар қиёсий таҳлил этилган. Юқоридаги каби кўплаб мисолларда Навоий туркий тил афзалиятини исботлайди ҳамда форсий тилга бўлган чуқур ҳурмати ва бу тилни ҳам мукамал билажагини айтади.

Вақт ўтиб борар, умр интиҳосига яқинлашмоқда.

Навоий саломатлиги ёмонлашиб бораётганини кундан-кун аниқроқ сезарди. Қўнглида режалар кўп. Аммо бу тўғридаги фикр шоирни қанчалик ўйлатмасин.

у кундалик юмушлардан ҳеч қачон четланмайди. Кундузлари одатдагидек хизмат билан банд. Фақат кечалари ижод билан машғул.

Хусайн Бойқаро фармонига биноан Амир Хисрав Дехлавийнинг тўрт девонига кирган ўн саккиз минг байт шеърининг қайси вазн ва баҳрда ёзилгани аниқланди. Навоийнинг тўрт девонига кирган йигирма беш минг байтга ҳам шундай тартиб берилди. Чунки кўп одам бу вазн ва баҳрларни яхши билмас, улардан истифода этмоқдан ожиз эдилар.

Шу туфайли Навоий аруз вазни қоидалари тўғрисида китоб ёзишга киришди. Токи, беҳабар эл бу мўътабар фандан огоҳ бўлсин ва ундан баҳра ола билсин. Бу асарини «Мезонул авзон» («Вазнлар тарозуси»), деб номлади.

Шеър биноси уч рунга қурилган. Улар сабаб, ватад ва фасиладирлар... Сабаб икки хил бўлади: сабаби ҳафиф — бир ҳаракатли ва бир сокин ҳарфдан иборат сўзлар. Масалан: май, най, гул, мул.

Сабаби сақийл — икки ҳаракатли бўғиндан иборат, юзи, кўзи, хати, қади.

Ватад ҳам икки турдан иборат: Ватади мажӯъ — биринчи икки ҳарфи ҳаракатли, сўнгги ҳарфи сокин: шажар, самар, хўтан, адан.

Ватади мафруқ, бурунги ва сўнгги ҳарфи ҳаракатли ўрта ҳарфи сокин: хома, ноқа, фоқа.

Фасила ҳам икки хил бўлади. Фасилаи суғро — уч ҳарфи ҳаракатли, тўртинчи ҳарфи сокин: мираким, юрагим.

Фасила кубро, тўрт ҳарфи ҳаракатли, бешинчи ҳарфи сокин, яшамаган, касамаган.

Сўнг аруз вазнининг асосини ташкил этган саккиз фасл: фаъулун, фоилун, мафоилун, мустафъилун, фоилотун, мафоъилатун, мутафоилун мафъулоту тушунтирилади. Кейин ҳар бир вазн тармоқлари шарҳланади.

Бу аруз назариясига оид туркий тилда яратилган биринчи асар эди. Унда келтирилган барча мисоллар ҳам фақат туркий тилда ёзилган шеърлардан олинган.

Навоийнинг аруз илмига оид бу рисоласи ҳамон аруз назариясини ўрганишда энг қимматли манба бўлиб хизмат қилади.

«МУНШАОТ» Шаҳзода Бадиуззамоннинг отасига қарши қўзғолон кўтаргани тўғрисидаги хабар Навоийга етиб келганда, шоир эндигина саҳар номозини тамомлаб шеър битишга ҳозирлик кўрмоқда эди. Кўнглига

замон мушкулотларини бартараф этиш, кишиларни яхшилик ва хайрга ундовчи фикрлар қуйиларди. Қутилмаган шум хабар шоирни қаттиқ ҳаяжонга солди. Навоий бу шахзодага қанча насиҳат қилган эди... «Хамса»даги ўғитлар унга айтилган эмасмиди? Мамлакат осойиши шу оиланинг осойишига кўн жиҳатдан боғлиқ эканини беюз шахзодаларга қайта-қайта уқдирмаганиди? Бу қандай замона, қандай одамлар?

Навоий ҳаёлга толиб хонтахта томон келар экан, руҳида чарчоқлик ҳис этди. Бутун ҳаёти, истеъдоди, тафаккури бағишланган ишларнинг асоси мўрт эканини тап олмай иложи йўқ эди. Шоирнинг лаблари беихтиёр «Садди Искандарий»даги мисраларни такрорлади:

Ота қасд этиб ўглин ўлдурғали
Ўғил ҳам ота қасдига юрғали.
Қариндош топса қариндошини
Дамодам тилар кесғали бошини...

Навоий хонтахта ёнига ўтирди. Тонг ёришиб келарди. Навоий ожиз лишилётган шамни ўчирди. Шахзода Бадиуззамонга хат ёзишга киришди.

У дастлаб ота сўзига амал қилиш кераклиги тўғрисидаги тарихий мисолларни эслатиб, сўнг Адиб Аҳмаднинг бир шеърини келтирди.

Атодин хато келса кўрма хато
Савоб бил хато қилса ато.
Атонинг хатосини билгил савоб
Сени юз балодин қутқаргай худо.

Муқаддимадан мақсадга ўтиш олдидан Навоий сал ўйланиб қолди. Сўнг шиддат билан ёза бошлади «...Гараз бу муқаддимотдин улким, бу банда доим сизга давлатхоҳлик сўзин айтибмен ва сизни умри давлатдин бир хурдор тилаб дуо қилибмен ва ҳар номуносиб ишким, сиздин кўрибмен сизга айтибмен, балки китобларимда насиҳатномалар назм қилиб, арзингизга етқурибмен...» Навоий вилоят молини бемаслаҳат олиб тургани учун шахзодага танбех берди. Унинг Астрободни бермайман, киши юбормангиз, деб отаси Хусайн Бойқарога саркашлик қилгани учун қойиди. Ироқ вилоятларини улашгани хато эканини уқдирди. Ҳали қўлга кирмаган вилоятларни қандай қилиб улашиб юбориш мумкин. Бу ишни отаси билан бамаслаҳат қилиши керак эди.

«Яна улким, бир нишонингизни келтурдилар, туғросида Мирзо отини битмайдирсиз.

Сиздек оқил, хуштабъ, мусулмонваш йигитдан мундоқ нималар раво бўлғайму? Агар бу нишонни билиб битибсиз не ҳисоб билан бўлубдир, агар мунши ё ғайр саҳв қилибдур, нечук ҳар нишонни кўрмай бир ерга юборилғай?»

Навоий шаҳзодага кўп ҳолларда ўртага тушганини ва барча гаплардан воқиф эканини эслатиб ўтди. «Сизнинг кўпроқ ишингиз орасида бу фақир эдим, барчадин соҳиб вуқуфмен. Сиз доим барча маҳдум зодаларнинг маҳдуми ва Мирзонинг севиклиги ва қурратул-айни (кўзининг оқу қораси) эркансиз. Ўзингиз билурсизки Мирзонинг мофиз замирини (табиатини) нисбат сизга бу фақирдин яхшироқ кимса билмас...»

Навоий шаҳзодага Астрободни унга берилгани, Ироқ ҳам фатҳ этилса унга тайин этилажагини эслатиб, бунинг эвазига отасига нисбатан хизматкорлик, бандликни ошириши кераклигини ёзди. Сўнг оталарча қўйди: «Ҳануз ҳеч ерда ҳеч нима йўқ бу навъ суратларким, зоҳир бўладир — Сиздин ҳайфдир».

Мактубнинг охирида шаҳзода унинг сўзларига кулоқ осар, деган умиди борлигини билдирди. Агар маъқул тушмаса «бу банда айтур сўзни бўйнимдан адо қилмиш бўлғаймен», деб қўшиб қўйди.

Хатни тугатгач, Навоий уни яна бир бор ўқиб чиқди. Муҳрлаш олдидан яна бир жумла қўшди... «Бу арзодошт Мирзо буйруғи билан эмас, балким вуқуфлари ҳам йўқдир. Хаёлингизга келмағай — буйруқ била битибдир. Чун сизнинг тобуғингизга айтурча давлатхоҳлик сўзини айтурга маъмурмен. Ул жиҳатдин густоҳлик билан арзодошт битилди».

Навоий мактубга муҳр босди ва одамларидан бирига тезлик билан шаҳзода Бадиуззамонга етказишни буюрди.

Мактубнинг бир нусхасини одатдагидек олиб қолди. Ана шундай мактублар кейинчалик жам қилиниб «Муншаот» («Ёзишмалар») китоби пайдо бўлди. Бу китобда Навоийнинг турли пайтларда турли мавзуларда ўз яқинларига ёзган хатлари йиғилган. Улардан кўпроғи Султон Ҳусайн Бойқарога, унинг ўғилларига; Навоийнинг ўз яқинларига ёзган мактубларидан иборат. Навоийнинг бу китобни тузишдан мақсади туркий тилда мактублар ёзиш қоидаларини аниқ мисоллар орқали кўрсатмоқ эди. Форсий тилда кўп иншолар

ёзилган, улар дилписанд ва имлолари яхши ишланган. Навоий бу китобни тузишдан мақсади туркийда ҳам шу нарсаларни жорий этиш эди.

«МАҲБУБУЛ ҚУЛУБ» Навоийнинг кўрган-кечирганлари, улардан чиқарган хулоса ва яқунларини ўз ичига олган китобдир.

Гаҳи топтим фалақдин нотавонлиғ
Гаҳи кўрдим замондин комронлиғ.

Басе иссиғ-совуғ кўрдим замонда.
Басе аччиқ-чучук тоттим жаҳонда.

У китобни уч қисмдан иборат килишни маъқул топди. Биринчи қисмда яхши феъл-хўй тўғрисида, иккинчи қисмда сабр-қаноат, ишқ ҳақида гапирилади, учинчи қисмда фойдали маслаҳатлар бўлади.

Биринчи қисм ўттиз тўққиз фаслдан иборат бўлиб, унда одил подшоҳлардан тортиб гадоларгача бўлган барча жамоат табақаларининг хусусиятлари тўғрисида сўз боради.

Иккинчи қисмда қаноат, сабр, тавазуъ ва адаб, ишқ тўғрисидаги мулоҳазалар баён этилади.

Учинчи қисм 124 танбеҳдан иборат бўлиб, уларда гоят мазмунли афоризм ва насиҳатлар ифода этилган: кўп деган кўп енгилур, кўп еган кўп йиқилур. Тилга ихтиёрсиз, элга эътиборсиз. Билмаганини сўраб билган олим, орланиб сўрамаган ўзига золим... Яхшидан ёмонлар ҳам ёмонлиғ кўз тутмас: Яхшилиғни билмасанг яхшиларга қўшил. Чин сўзни ёлғонга чулғама, чин айтур тилни ёлғонга булғама. Ёлғончи киши эмас, ёлғон айтмоқ эрлар иши эмас.

УМР ЯҚУНИ

Совуқ қиш оқшомларидан бири. Султон Ҳусайн Бойқаро исён кўтарган ўгли Муҳаммад Ҳусайн Мирзога қарши қўшин тортиб кетган. Султон ўзи йўқ пайтда ҳокимиятни одатда Навоийга қолдирар эди. Навоий кун бўйи девондаги ишлари билан банд бўлади. Кечалари ижодхонасидан чиқмайди. Аммо унинг хотири паришон, тани носоғ эди. Бир неча муддатдирки, Навоий ўзини ёмон сезади, бош оғриши, қўл титроғи тез-тез безовта қилади. У доно

мўйсафидларга хос хушёрлик билан умрининг интиҳоси яқинлашаётганини сезар эди.

Навоий «Маҳбубул қулуб»нинг янги кўчирилган саҳифаларини кўздан кечирар экан, оҳиста овоз билан чиройли насхтаълиқда ёзилган мисраларни ўкиди:

Чун кетди йигитлику узади қарилик
Дам совуди, яъни қолмади қон ҳам иссик.

Оғзига ҳаёт шарбати бўлди аччиқ
Ўлмоқ хушроқки, умр бу навъ қаттиқ.

Дарҳақиқат, инсон ниҳоятда бардошли. Мана саккиз йилдирки, унинг дўсти ва устози Абдурахмон Жомий мангулик уйқусига чўмган. Бир умрлик дўст ва қадрдонлари Саййид Ҳасан Ардашер, Муҳаммад Паҳлавонлар ҳам бақо дунёсига сафар этдилар. Навоийнинг олтмиш йиллик барақали, сермаҳсул умри ортда қолди. Ўша қадрдонлари ҳузурига етиш фурсати ҳам яқинлашди.

Навоий ўйчан кўзларини юмди. Паҳлавон Муҳаммад хотирасига ёзган тўртлиги хаёлан такрорланди:

Эй чарх, не даврларким даст этдинг
Даврингда муҳаббат ахлини маст этдинг.

Ҳар кимники, оламда забардаст этдинг,
Охир ажал илқида ани паст этдинг.

Орадан уч-тўрт кун ўтар-ўтмас 1500 йилнинг 31 декабрь куни Навоийда мияга қон қуйилиш касали юз берди ва 1501 йил 3 январ куни буюк шоир, олим ва мутафаккир дунёдан абадий кўз юмди. Бутун Ҳирот ва Хуросонни мотам босди. Подшоҳ Ҳусайн Байқаро Навоийнинг маъракасига ўзи бош бўлди. У уч кунгача Навоийнинг уйида аза тутиб ўтирди.

Навоий вафотидан беш йил ўтгач, Ҳусайн Байқаро ҳам Шайбонийхон билан бўладиган уруш тадорикини кўраётганда вафот этди. Унинг жасадини Ҳиротга келтириб дафн этдилар.

МУНДАРИЖА

Хушхабар	6
Дилкаш суҳбатлар	10
Мактаб	12
Тафт шахридаги учрашув	15
Сабзавор	18
Суҳбат	21
Дарслар	24
Ёшлик йиллари	27
Лутфий	34
Саййид Ҳасан Ардашер	35
Мухаммад Паҳлавон	37
Шайх Камол Турбатий	43
Самарқанд	45
Мударрис таърифи	49
Шеър баҳси	51
Аҳмад Ҳожибек Вафой	56
Сибсий курашлар	60
«Ҳилолия»	66
Хуросонда Ҳусайн Бойқаро салтанати	69
«Вақфия»	71
Севги ва эзгулик мисралари	72
«Девоний Фоний»	79
Абдурахмон Жомий	81
«Хамса»	86
Астробод	135
«Қуш тили»	141
Навойнинг тарих китоби	156
Тухматчилар хуружи	161
Насрий асарлар	165
Умр якуни	174
Сўнг сўз	175

Адабий-бадий нашр
Литературно-художественное издание

На узбекском языке

АЗИЗ КАЮМОВ

АЛИШЕР НАВОЙИ

(Десе)

Бўлим бошлиғи Асад Дилмурод

Муҳаррир **Орзикул Эргаш**

Мусаввир **Н. Акрамов**

Расмлар муҳаррири **Н. Абдуллаев**

Техник муҳаррир **Ж. Надинова**

Мусахҳих **С. Сайдолимов**

ИБ № 2906

Босмахонага берилди 14.03.91. Босишга рухсат этилди 18.09.91. Формати 84×108¹/₃₂. 2-қоғозга «Обыкновенная» гарнитурда офсет босма усулида босилди. Босма листи 5,5. Шартли босма листи 9,24. Нашр листи 9,33. Шартли кр. отг. 9,66. Тиражи 45.000. Буюртма 5543. Шартнома 5—91 Баҳоси 1 с.

Ўзбекистон ИҚЕИ Марказий Қўмитаси «Камалак» нашриёт-матбаа бирлашмаси, 700113, Тошкент, Чилонзор даҳаси, 8-мавзе, Қатортол кўчаси, 60-уй.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг меҳнат Қизил Байроқ ордени босмахонаси, Тошкент, Ленин кўчаси, 41.